

РОМАН

КНИГА ПЕРША

Глава I

Марта гортала потріпаний томик Поля Верлена. Книжка дісталася Марті після того, як Верлен "одсвітив" кільком поколінням львівських гімназистів; у ній бракувало сторінок, найкращі поезії з відповідними надписами на полях опинились у дівочих "пам'ятниках", і в томику, крім знаків окликів, подекуди ще не зовсім стерлися зітхання тих літ: "Мій солодкий квіте", "Моя — до могили" і навіть "Я віддала б тобі все що маю".

Донедавна, надигаючи ці зойки й освідчення, Марта намагалася уявити собі постарілих дам з молитовниками в руках і статечних сивоусих чоловіків у дні моди на Верлена; намагалася простежити їх життєві дороги аж до того моменту, коли руки так само звикли тримати молитовника, як колись тримали китицю бузку, а згодом — парасольку, і коли палкі погляди, що не минали жодної красуні, сповилися туманом втоми і байдужості. Думаючи про інших, Марта багато думала про себе. На майбутнє вона не малювала собі сьомого неба, але принаймні увиждалося не те, що відпустила доля.

"Фантоми гарних днів весь час полум'яніли..." "Не розкривайсь, душе, спокуси, не зовіть..."

Марта дивувалася. Юліан, її чоловік (його прозивали услід за Круликовським¹, увійшов у приказку як професійний арештант), був людиною веселої, аж надокучливої, вдачі. Але його присутність накликали їй Верленові химерні жалі.

Спустошливі вогні всю днину шаленіли, Б'ючи долину цвіт'ю і винограду віть, Не даючи жита до жнив дополовить і небо палячи...

Марта бачила Юліана в мокрій од поту, припорошеній пилом сорочці. Він змахував з чола рясні краплини, запуслав у чуба пальці, розхристувався, чмихав і реготав. "Спека..." Він промовляв це таким тоном, наче сто літ очікував пекла. "Духота..." Усмішка розпливалася по всьому обличчю — розтирав груди, шкіра спалахувала і набрякала. На кущі полину висів солом'яний капелюх. Марта натягала капелюх Юліанові на голову, брала під руку, і вони простували в поле. Він озирався, ніби його ошукали. На уста йому просилися спогади: "Спека, може, ще більша, томить спрага, а ціпи — гуп-гуп!.." Марта майже підштовхувала Юліана до синіючого пружка лісу. Юліан ще хвильку боровся зі спокусою розповісти їй про яку-небудь селянську ідилію. Аж ось вологий затишок. Дерев застигли в непорушному мовчанні. Марта падає в густу й липку папороть, і він цілує її мокрим солонуватим губами, гарячий віддих обпікає їй шию, вона знемагає і майже непритомніє...

Думаючи про інших, Марта не малювала собі раювання. Не було помешкання, можливості з шиком одягтися, та в них були молодість і кохання, які, навпаки, потребували простору, і був завжди веселий, аж набридливий Юліан. Марті було добре.

Вона поклала томик на підлогу і поправила подушку. Подумала: "Якби серед ночі чи вранці прийшов Юліан і побачив долі Верлена — забув би про камеру, голод і холод (кажуть, їм там підсипають до баланди якихось порошоків, щоб підвищувався тиск крові; тоді арештанти мало не божеволіють), схрестив би на грудях руки і почав: "Скільки тебе просити! Не нищ книжок. Я... Ти..." І накинувся б, наче й не було розлуки: "Ти — книжна істота..." Заходився б відвойовувати Марту від неї самої, її минулого і майбутнього: "Ваше гімназичне виховання базувалося на кількох рисах людської психіки, передбачаючи спеціальні, протиприродні обмеження! Вам прищеплювали нехит'є бути людьми, потурали лінощам розуму і серця, привчали вдовольнитися тим, що ближче до рота..."

О, він би набалакав! Та, як завжди, зненацька обірвав би себе і лагідно, вражений власною переміною, пробурмотів: "Не треба, серденько. Я куплю столик в стилі Яна Собеського. Поставимо біля канапи, навіть руку не доведеться простягати..."

І це було добре. Часом їй хотілося, щоб він нагрімав на неї. І тепер деколи їй бракує...

У дитячому ліжечку спросонку застогнала Олеся. Марта висмикнула провід з розетки. Секунду перед нею стовбичила вогненна діжа торшера, відтак стемніло, як було в цю пору в місті, поза містом і, здавалося Марті, по всьому світу

Надворі цьвохали дощові струмки. Назавше Юліан запам'ятався Марті мокрий до рубчика, ніби його народила сльота. "Я люблю зливу,— казав він, не приймаючи її докорів: "Простудишся. Ти легко вбраний .— Шарпає вітрисько, ляскають по дахах потоки, ніби змивають зі світу нечистоти..."

Марта пошкодувала, що не глянула, котра година. Прислухалася. Крізь удари вітру їй причулося бамкання дзиґаря на ратуші. "Ні, кроки Марселли". Вона вкрилася, лаштуючись до сну. "Досить скубати минувшину. Вона вже, небога, як обсмалене курча". Але кроки господині за стіною не давали їй забутись. Що б то ще висмикнути? — запитала себе Марта. — Це самітне жіноче туманіння — гірш ніж марення¹.

Марселла... Торік пані Марселла була просто моторною покоївкою. З дивної протекції полковника Родзісада служниця заволоділа конфіскованим цегляним будиночком і стала панною Марселлою.

"Вернулася з посиденьок",— подумала Марта.

Діставши собі до рук кам'янку, Марселла поселила у нижніх кімнатах двох сімейних, спроваджених із села братів. Сама ж чомусь вирішила

жити в мансарді. В оголошенні писалося, що здається окрема кімната. Марта сподівалася побачити хороми, бо будиночок стояв у кварталі адвокатських котеджів. Натомість трапила до закуреної халабуди, на додачу господиня по-польськи сказала: "Але я залишаюся тут..." Довелося їй на це пристати. Місто наводнили колоністи, з квартирами було надзвичайно сутужно. Коли Марта з валізою вдруге переступила поріг, марселла зупинила її промовистим жестом і попередила: "Прошу кликати мене "пані Марселла". І вперто розмовляла по-польськи, лиш подекуди, лаючись, зичила добра рідною мовою.

Правда, достотно селянськими інтонаціями було сказано:

— Парубків сюди не водить. Зустрічайтеся де хочете, тільки не тут. До мене теж ніхто не ходить... Зустрічайтеся де хочете...

Марта облазила з Юліаном усі горби довкола Львова, обміряли околиці, побували на хуторах. Та якось напровесні Юліан таки вдерся, до розпуки насмішив спантеличену, готову накинутися дикою кішкою господиню і негадано сподобався їй. Наступного візиту він переконав Марселлу, що під готичним дахом можна обладнати п'ятикімнатне помешкання. Тільки Всевишній знає, де він дістав цеглу, дошки, line і всіляке причандалля. Одначе горище заповнили дві просторі, з предивними заглибинами і лініями стелі кімнати. Одну Марселла зробила своїм "покоєм", другу — спільною кухнею, лишивши Марті обшарпану комірку. Марта з Юліаном поралися в ній близько місяця, доки навели лад. Це була велика їх удача і перемога. Обоє пересвідчилися, що в поважному і в дрібницях зворушливо доповнюють одне одного. За те, що Юліан перегородив диком кухню і коридор, пані Марселла відступила Марті поламану шафу, розклеєний сервант, крісло й канапу з вмонтованим у побічну віденським дзеркалом. Юліан розпиляв шафу, сервант, а з міцніших частин збив щось схоже на перекинутий фаєтон з симетричними окрайцями коліс. "Знаєш, чого німці програють усі війни? — прицмокував він, милуючись обновою. — Бо користуються кожним предметом відповідно до його законного призначення. Вони не уявляють собі, що в діжі для засолювання огірків влітку можна збирати дощівку,

купати дитину, душити соки, садовити квочку, закопувати зерно перед трусом, складати непряну білизну, нескубане пір'я чи сухарі. Німцям ніколи не здолати слов'ян, бо слов'яни в скрутну годину перетворюють звичайнісінький візок на оселю, санітарну карету або кулеметну тачанку".

У "фаєтоні" лабіринт закамарків, і він начинений знизу доверху. Тут і книжки, і кухонне начиння, і вдень — постіль, а вночі — одяг, і Юліанове туристське, рибальське й мисливське спорядження, і столярний інструмент, а знедавна— Олесині іграшки. Заходячи в гості, Марселла отетеріло споглядає це дивовисько, навіть забуває привітатись. Постирчить мовчки, дивлячись, і — до себе. Може, таки дивують речі, які, очевидячки, втратили доцільність. Такої бентеги, мабуть, нагнала на зухвалих будівничих Вавилонська вежа. Кожна ідея мусить виникати з необхідності, інакше не знайде ні підтримки, ні вмотивування, стане жаховиськом і сама себе скомпрометує. Так принаймні сказав би Юліан, даючи декому ще один доказ нелояльності.

Марта призвичаїлася до перекинутого "фаєтона", як і до Юліанових насмішок та словесних фігур. Колись, на початках їхнього знайомства, він її тільки дратував. Здавалося, довкола все горить, а цей сушить зуби. Потому Марта усвідомила, що це не личина, а принагідний спосіб відвертати від себе увагу. Якщо він учора вислизав з лабетів жандармерії у Заболотові, а сьогодні в Рогатині чи Станіславі, то який він був у Бориславі чи Стрию? Або коли вчора за ним полювали, сподіваючись схопити удвох з Михацем², а сьогодні вивертають кишені, шукаючи постанову Галоргкому⁵ (Юліан повернувся з Дрогобича в прошитому кулями сіряку, через три дні виступав у Коломиї на вічі бідноти, а документи про утворення Тимчасового організаційного комітету партії відіслав на передрук до Перемишля).

Згадуючи ті напівреальні кроки, які вони робили назустріч одне одному, марта зітхнула: "Боже, невже це було насправді? І скільки років я отак за Юліаном — ні дівчина, ні жінка, ні вдовиця?"

Якби під час їхнього знайомства Юліан був менш прямолінійним, вони б розійшлися. Марта була панною на виданні, вже пережила не одне захоплення — де б вона церемонилась з якимсь вискочнем без певних занять і хоч посередньої репутації, дарма що мав два університетських дипломи? Та Юліан вчасно схаменувся й перестав грати блазня.

"З ким би я повінчалася, якби не він? — подумала Марта. Перед її поглядом замелькали чужі, зітерті обличчя. — Ким би я тепер була?"

Так, Юліан схаменувся вчасно. В перші-найперші хвилини він мовив щось таке, що не годило ні Богові, ні людям.

—Я — Цезар, — сказав він. — Прибув з твердим наміром підкорити Рим.

Марта стенула плечима. Він виглядав як набундючений індик. Нараз це її так розсмішило, що вона затулила долонями лице.

— Видите, які ви! — мовив Юліан ображено (мовби ображено), він озирнувся на панка з поголеною головою за сусіднім столиком,— вони сиділи в кав'ярні на Під-замчі,— побачив, що той уминає шинку, і дещо підвищив голос: — Якби я повідомив, що мені присудили премію Нобеля, ви поставилися б серйозніше. А коли я стверджую, що доля провадить мене шляхами божественного Юлія, ви хихикаєте.

Марта ще раз простежила за його поглядом. Панок з поголеною головою, відкинувшись на спинку стільця, попивав вино. Він вдавав людину, якій до всього байдуже, однак Марта несамохіть відчула в ньому свого найтяжчого ворога. Юліан раз за разом двічі похитав головою, мовби кажучи: "Не вір! Сьогодні мене, може, й не заберуть, але не спускають з ока".

—Я теж на шістнадцятому році життя втратив батька, — правив далі Юліан, наче втішаючись її збентеженням. — Теж розірвав заручини з

дівчиною із багатой родини. Військову службу я розпочав у Азії, маю дубовий вінок, потому служив в іншому місці, але недовго: коли прийшла звістка про смерть Сулли і появилася надія на заколот, я вернувся до Риму.

— Годі! — скрикнула Марта. Від сміху її облягали кольки. Аж десь через півроку вона розшифрувала для себе все, що говорив Юліан, і внутрішньо стрепенулась: шпик, мабуть, прекрасно розумів його алегорію, отже, Юліан заради того, щоб познайомитися з нею, важив більшим, ніж вона заслуговувала.

— Від союзу з Лепідом я відмовився, — вже трохи скаржніш тоном провадив Юліан. — І вождь, і сама затія мене розчарували. — Він став говорити тихіше й довірливо, і Марта вдала, що уважно слухає. — Від піратів утік без викупу і без помсти. Якось мені попалась на очі статуетка Великого Олександра. Я теж зітхнув і відчув огиду до безділля. Затямте, Мартусю, що більшість з нас вертається до потрібних справ або з туману легкодумства, або з протилежного табору, зневірившись і побачивши, що все там будують на брутальному цинізмі й брехні.

Марта помітила, що шпик нагострив вуха. Юліан подивився їй просто в вічі і махнув рукою. Тепер вона б це розтлумачила приблизно так: Ну що мені закинуть, коли він повторить на слідстві усе те, що почув отут, в кав'ярні? Я підніму їх на кпини й скажу: "Одчепіться".

— Звичайно, мені не снилося (даруйте, це історичний факт), що згвалтував рідну матір. Але мене запідозрили у змові. Якби Сулла не попався на підкупі виборців, мені було б гірко. Я навчився влаштовувати ігри і цькування як зі співучасниками, так і самотійно, вмію говорити про народну ненависть, підтримую бунтівні законопропозиції. Тепер я сам на себе пишу доноси, довідавшись про зраду, а таким чином позбавляю шептіїв винагороди. Мені лишилося примирити Красса і Помпея, добитися, щоб народ оповіщали про заходи сенату і силою вигнали супротивників — вони, безперечно, впадуть у відчай і не покажуть на

вулиці носа. Ви не замислювалися, чому люди, відсторонені від посад, самі себе піддають остракізмові?

— Навіть отакі,— Марта кивнула на сусідній столик, — навіть?..

— Функціонери — тим паче! Ці завжди почуваються ущемленими.

Марті ставало дедалі тривожніше від тої бесіди. До того дня вона вважала себе співчуваючою певним прогресивним рухам, як це називали газети. Юліан приковував її душу, свідомість, усю її до якоїсь потужної таємниці, якою була його робота, якою був він сам.

— Функціонери — тим паче,— повторив він, безвиразно поглянувши на шпика. — Річ у тому, що, проголошуючи всілякі гасла, усі ті провідники нагло сміються з юрби. Коли ж їх позбавити стільця, вони стають нічим. Один такий діяч, — недавно на наших же очах, — перебрав міру. Його погнали в три шиї, та він щоранку опиняється під ратушею, щоб відчутти свою приналежність до влади.

Юліан злегка торкнувся Мартиної руки і розгублено посміхнувся.

— Ще я хотів би одружитися з донькою Пізона.

— Цікаво, що вийде, — розсміялась Марта, — коли кожний стрічний почне будувати свою долю на зразок якогось історичного діяча? Га, божественний Юліане?

У його очах промайнула іскорка ніжності, та він сказав:

— Але спокою не чекайте...

— Не чекаю, — промовила Марта сама до себе. За стіною, чимось схвильована, безнастанно тупала Марселла. А з кого вона себе списала?

Юліан говорив, що для пересічних уся житейська філософія не виходить за поріг того зразка, який вони собі вподобали.

На зиму Юліан збирався обшалювати стіни ще шаром дощок. Скоро посиплеться сніг. "У морози тут не всидиш",— подумала Марта.

Із Бригідок нібито випустили групу політв'язнів. А Юліан не дає про себе знати. Може, чекає звільнення? Може, має якісь надії? Він любить робити несподіванки.

— Якби й він сприймав світ отак трагічно, була б із нас пара! Мали б на кого лупити очі свиди і грушевичі, все те націонал-демократичне кубло, яке проголошує національний біль "найвищим почуттям доби".

Юліан казав, що дикуни наділяють своїми поганими рисами звірів, яких забивають на м'ясо. Нинішні правдоборці те саме роблять щодо супротивників. Істина поділена. Варто послухати, що один випомінає іншому, й знатимеш, що сам нишком ісповідує.

— Я натура трагічна, і мені не кортить приписувати свої вади нікому...

Мовби підбадьорюючи себе, Марта навпомацки вклала коси. Вітер надворі подужчав. Весь другий поверх наповнився дудонінням, як телеграфний стовп. Марта лежала в сукенці, і їй ліньки було роздягатися. Вкривши коліна вовняною хустиною, подумала: "Я книжна істота... Ось моя книжна дійсність..."

Все-таки довелося встати: роздзеленчалась шибя. Марта застромила під скло шпильку для волосся.

"А коли зазирнути в криничку літ...— Вона посміхнулася, лягла, так і не знявши сукенки, склала, як для молитви, руки. — Може, Юліан має рацію. Я і колись була напівреальна. Все в мене або причина, або наслідок, а середини немає. Скільки вигадок ти вчув від мене, Юліане! Та

я не розповіла тобі, що нас було чотири дівки в хаті і ночами завжди чулося: "Ой, хоч би один хлопчисько..." Батько гудів: "Буде врода — Бог дасть щастя". — "Хто візьме голу? Сам нарікаєш, що занастився. Нині голу..." — "А голу...— батько хотів було пожартувати, та в ньому переміг згорьований селянин. Він довго мовчав і пробурмотів: — Зате на війну не візьмуть".

Я не сказала тобі, Юліане, що наша хата стояла на вигоні за селом, біля цвинтаря. Нам дуже кортіло показатися між людьми. Пасемо товар на узбіччі й одна за одною — на цвинтар. Там завжди хтось блукав. Причаюся в кущах, слухаю. "На кого покинув! Осиротив. Стіни розмокли. Грім спалив клуню. Загинула корова. Не перелатаю лахміття".

Посходимося докупки, бачу, сестри весело переповідають, хто клявся у вірності, хто розкаювався у гріхах, а мене теліпає лихоманка. Ночами все те сниться, і я боюся ночі, як смертних мук, боюся понині.

"Чого я така? — переслідувала мене одна і та сама гадка. — Видно, нещаслива. І весь рід не матиме через мене гаразду".

Бачу і чую поза плечима: "Невправна для хатньої роботи. Не стане ґаздинею. Господи!.."

Марта зітхнула й одвернулась до стіни. Поверх стогнав, як орган.

"Треба заснути,— звеліла собі Марта. Потому спитала: — Чому ти сьогодні не зі мною, Юліане? Чого я тебе не відчуваю поряд? Сьогодні й Верлен безсилий. Що ж, найактивніші ліки з часом перестають діяти... Може, ти вбачаєш щось хворобливе в тому, що я звикла тебе відчувати, Юліане? Ти не знаєш жінок! А я? Я стала для тебе другом, сестрою і матір'ю. — Вона всміхнулась і приклала до серця долоню. — Ти весь тут... А може?! — скрикнула раптом й припала лицем до подушки, злякавшись, що розбудить Олесю. — Може, ти вже на волі? Де ти тепер, мій невловимий? Де?.."

Перішив дощ, хуліганив вітер. Марта засвітила й босоніж перетнула кімнату за одеколоном.

"Такі-то ночі мої. — Зазирнула в дзеркальце, відтак поглянула на годинник. Було вже за північ. — Звичайно, прикрі ночі. Хотілось би, щоб чоловік був поряд".

Освіживши лице, дістала з "фаетона" Юліанові листи. Вона пригадала, що звістила про Олесю в травні, — саме закінчувалося слідство, Юліан чекав вироку. Марта оббивала пороги адвокатських контор і проґавила, що відповів Юліан про її несподівану "знахідку"...

Листів за травень було небагато, й усі — про давноминулі труднощі: коли Юліанові важко, він пише про те, що йому допікало десять років тому. В жодному з відібраних листів про Олесю ні словечка. Але ж він мусив би звернути на це увагу.

Марта навіть передбачала, що він скаже: "Сердешне дівчатко... Бережи її, Мартусю. Доглянь, нічим не видай, що ти їй чужа людина. Але я спокійний. Серед оцієї ди-коїрозпусти ти богиня. Я щасливий. Я тим паче щасливий, що мої очі бачать причини розбещеності: безбарвність існування, скомпрометована мораль, людська безхарактерність... Усе це й інше обумовлюють втечу від відповідальності, мінливість настроїв і жадобу хмільного, безтямного існування. Сім'я вже не bastion традицій... Олеся — наша. Чуєш, наша! Я полюбив її і почав тужити... Як і за тобою, за волею... Кріпись".

Марта задумливо дивилась на розкидані по долівці листи.

"Може, він не отримав того, де я писала про Олесю? Чи цензори не пропустили Юліанової відповіді?"

Марта намагалася зберегти рівновагу за будь-яких обставин, та в цю мить уявила себе перед катастрофою.

"Юліан нічого не знає!!! Що я писала?" Вона стала навколішки біля канапи й припала обличчям до подушки.

Ішла мимо дитячого притулку. Верталася з ринку сердита — бо голіруч, того дня на ринку було порожньо. На додачу стріла двох Юліанових товаришів. Обидва не зняли капелюхів, вдали, що не бачать. Як мовиться, друзі пізнаються в біді.

"Але мені було прикро. О, коли ти ходив на волі, Юлі-ане, вони мене помічали за квартал і старались не проминути..."

За чавунним пруттям огорожі мелькали дитячі личка. Якась дама в чорному (біля притулку завжди сновигають ханжі зі скорбно стуленими губами, а в Стрийському парку годують синичок з рук тюремні наглядачі, які вийшли на пенсію) просунула між пруття руку, а якесь дівчатко несміло взяло цукерку, позадкувало, соромливо одвернулося. Я саме порівнялася з тим місцем, де воно стояло похнюпившись. Мабуть, ковзнула тінь. Дівчатко позирнуло на мене. Я несамохіть сповільнила кроки, не розуміючи, чого воно прикувало до мене оченята.

А воно підступило до самої огорожі. На личку спалахнули рум'янці, в погляді — здивування, жах і радість водночас. Я озирнулась. Дама в чорному самовдоволено чимчикувала до трамвайної зупинки. А оченята з такою пильністю впинаються у мене!.. Що я в них побачила, Юлі-ане, за ті секунди? Смуток, докір, ненависть, тугу? Нарешті перемогло щастя. "Мамо!" — скрикнуло дівчатко. Крізь решітку до мене простягнулася пара рученят, чогось ворушилися мізинчики і біліли малесенькі нігтики. Відтак нігтики зарожевіли, на личку стрепенулася нижня губка і мене, оторопілу, вдарило: "Ну мамо!.." Я розгублено переступила з ноги на ногу, і щось мене підштовхнуло до витягнених рученят. Мого лиця торкнувся носик, що пах яблуком, а пальчики зціпили мою руку якимсь страшним, смертельним стиском... Колись мені розповідали, що з третього поверху, з вікна, мало не випала дівчинка: в останню мить вона, либонь, з отакою ж силою вхопилася за цегляний виступ і протрималася кілька хвилин, доки на вигуки перехожих на балконі з'явився батько й

підняв дівчинку. Розповідали, що, сердешне, кілька днів не чулося рук.
"Ну мамо!.."

Олеся засміялася спросонку, і Марта аж стрепенулась від несподіванки. Дівчинка прокинулась, сіла в ліжечку, глянула на Марту повними підозри великими карими оченятами.

— Мені чогось не спиться, — просто сказала Марта, опанувавши себе.

— А що це за папери на підлозі?

— Листи, Олеся.

— Від того чоловіка?

— Так.

— Він буде жити з нами, мамо?

— Я гадала, що ми про це домовилися раз назавжди. Він наш, він надзвичайно добрий і трохи смішний. Швидше б його вже випустили: на носі зима, а в нас ні палива, ні теплих стін. Замерзнемо. Боюся, що будемо ходити на ніч на вокзал.

— Навіщо мене лякати? — поважно, після короткої мовчанки відказала Олеся. — Якщо так уже не можеш без нього... Я ж знаю, як мені було, як я не могла без тебе...

— Доросле ти моє! — Марта швидко зібрала листи, думаючи: "Завтра встану з такою головою, що не напишу ні рядочка. Свид звільнить з посади. У заповіднику поменшає на одного цікавого екземпляра".

— Ти вважаєш, що він приємний з себе? — В Олесі почалася манія будувати книжні запитання.

Марта розсміялась.

— Я так вважаю, — мовила тим же тоном. — Він досить вродливий. Кажуть, що відкрите опукле чоло — прикмета владності і незворушності натури. Але ми всі підібралися. І в мене таке ж чоло, і в тебе. На його обличчі легкі тіні страждання. Горе помуштрувало його. Але він більше усміхнений, ніж серйозний.

— Ти така гарна, мамо...

— Гарна? Не знаю.

— Я би не сказала, що він тобі до пари, — задумливо промовила дівчинка.

— А ось побачимо. Коли він повернеться, ти заговориш інакше. Мабуть, ти уявляєш собі його трохи не так.

Олеся похилила голівку. Марта розгладила шлярки довкола її шиї, застигла в позі відданиці зі Стенового 'Шлюбного контракту'. Відчувала, що виглядає трохи комедійно, знизала плечима. Це дівчатко примушувало її навідуватися в колись пропущені "позиції".

Величаву копію цієї картини Марта мельки бачила, коли її, продану, виносили з будинку Кампіанів. Виносом керував знаменитий львівський художник-реставратор Олекса Чорнота. Як правило, де бував Чорнота, там немов з-під землі з'являвся гурт дівиць. І цього разу процесію замикало кілька поклонниць молодого художника. Марту не вразили ні картина, ні Чорнота (художника вона запам'ятала ще в ті часи, як він продавав під ратушею

Еїзблені хрести і як йому з черевиків визирали пальці). Юна оглянулася на палац Кампіанів. Його перебудували полонені гайдамаки, після чого їх стратили на Кле-парівській горі. Марта тоді поспішала, однак вернулася до кафедрального собору і попросила монаха, щоб впустив її до каплиці Кампіанів. З напівтемних закутків на неї глипнули мармурові бургомістри. "І ви зі спокійним сумлінням доживали віку між стінами, які зводили стратенці?!" їй стало моторошно. Вона мало не збила з ніг монаха, шукаючи в сутінках вихід.

"Шлюбний контракт" прибили у ресторані "Атлас". За реставрацію копії Чорнота, кажуть, узяв "неймовірні" гроші, та наступного дня Вітос пустив в обіг нову польську валюту (один злотий коштував майже два мільйони марок). Ними Чорнота нібито виклеїв стіни чернечої келії, де тоді мешкав, реставруючи ікони в Святоюрському храмі.

— Я завжди була певна, що моя мама — найкрасивіша в світі, — заявила Олеся.

— А я не збагну, чого ми не спимо, — тоном наказу сказала Марта.

"Я була, може, на рік старша, — подумала вона. — Батько з матір'ю вирішили, що ґаздині з мене не буде, і купили швейну машинку (старого, гарчливого "Зінгера"). Якби хоч кравчиною стала..." Тої ночі мені було не до сну. Дочекавшись других півнів, я при каганці простебнувала носову хусточку і на radoщах, що нарешті щось з мене вийде, увігнала голку в палець. З півроку мене не підпускали до "Зінгера", а коли дозволили, я так хвилювалася, що знову пробила пальця. Уламок голки застряг у кісточці. Мене галопом одвезли до лікаря, а машинку відпродали".

— Не уявляю собі нас утрюх, — сонно пробурмотіла Олеся.

"Видно, заспокоюється, — подумала Марта. Після того, як з тисячею церемоній вона забрала її з притулку, дівчинку переслідувала тривога, що мама знову десь дінеться. — Заспокоюється, — подумки повторила

Марта. — Насолоджується домом, переймає кожен мій рух і кожне слово... Машинку відпродали. Внезабарі чую: "А розум у неї ніби чоловічий. Ти завважив? Німує, німує, а тоді так щось до ладу втне, мовби вичитала". І мама, Юліане, помітила, що я — книжна душа. А ти подумай про інше. З того менту, як п'ятдесят польських слів взяло до найактивнішого вжитку усе львівське міщанство, зі стисненим серцем вимовляєш кожен склад. Це вже неприродна бесіда. У слові відчуваєш якусь вагу, що стомлює... "До школи послати?" — пошепки запитав батько. "А я знаю!.." Мама ніколи не казала чогось певного: "А я знаю! А як буде?.. А Бог його знає..." Я вже дрімала, коли батько озвався: "Пошлю".

У школі я злетіла над ровесниками, наче мені пришпилили крильця. Певне, того, що зростала з мук і сумнівів.

Олеся, наприклад, читає в шість років. Клас за класом похвали, подарунки, значки, фотографії з вихователями. Вмираючи, бездітна тітка, що весь вік ярмаркувала, заповіла на мої "школи" всі нажитки. Я довго оплакувала тітку, хоча бачила її всього два-три рази, коли вона приїжджала до нас на храмові свята. Тітка сама правила парюю вгодованих, коротко острижених рисаків. Коні били копитами землю перед ворітьми, а тітка, звівшись на бричці, гукала батька: "Іване, відчиняй — гості! Чом це ти не замаяв пліт зіллям? Почепи коням опалки з вівсом і не забудь напоїти. А де Ганна? — Мама ніяково посміхалася з порога, зодягнена в міську шовкову блузочку, а тітка нібито не могла її впізнати. — Ганно! То ти, моя голубонько? Ой, багачкою станеш, їй-бо, не впізнала. Та й чого не розбагатіти при таких дітках! Ади — кожна як писанка. Лиш по глечику молока принесуть — і вже добра повна хата". Балакуча тітка всіх приголомшувала гостинцями і найпредивнішими новинами (там десь об'явилася Богоматір і зцілила двох калік, в інших околицях з-під землі вдарила цілюща вода, а ще деінде таке вродило жито, що стебло в два людських зрости, а колос — як чоловіча долоня). З тітчиних повадок і розповідей аж сяяли перемоги. І вмерла переможливо. Звеліла сусідці навідатися вранці, сама ж помилася, причепурилась і... заснула. Рідня на похороні гомоніла про її витребеньки, лиш мама

втирала сльози. В моїй пам'яті тітка лишалася незбагненною чудодійницею, що не розуміла сама себе: її мені було шкода. В заповіті, призначаючи мені усі дорібки, тітка невмілим кострубатим почерком написала, що колись Чорнези будуть пишатися моїм становись-ком, що "має хист до науки — нехай вивчиться на паню". Несподівано я стала цілком незалежною, довкола мене забігали. Та я линула до міста слідом за тітчиною сподіванкою. Одвезли на тітчиній бричці, лишили в гімназії. О Боже! Погордливі, зверхні погляди, брутальні репліки... А ця гидка, як сказав би Юліан, соціальна залисина й зловтіха тупості — ці викладачі!

Заходить до аудиторії з лукавим осміхом: "Я говоритиму не те, що думаю".

З жорстокою панською пихою: "Ви не заслуговуєте правди. Ваша правда і ваша історія у моїй кишені".

З вибачливою усмішкою: "Я сам нічого не второпаю у цьому світі".

З вовчим оскалом: "Ніхто не має власних переконань. Переконання тиражуються, це навіть дурень бачить. Я домігся посади, заробляю на прожиток і плюю на все".

Придибає без будь-якого виразу на обличчі, як манекен, як викидень з небуття.

Заходить того, що вважає це обов'язком, щоб, безтямно закотивши очі, відголосити прописні істини...

Я несамовитіла. Мені кортіло схопити плетеного з сирцю тітчиного батога і періщити ці обличчя до крові..."

— Мамо, лягай і візьми мене до себе. — Олеся дивилася на Марту винуватими очима.

— В ліжечку зручніше.

— Тут... порожньо.

— Якщо порожньо... — Марта усміхнулась. Відколи доля подарувала їй цю дівчинку, її власні болі і прикромці мусили раз по раз поступатися. Маленька людина вперто заповнювала мартин' всесвіт".

Олеся обвила рученятами Мартину шию і залебеділа:

— А ось так мені найліпше. Якби, мамо, можна так завжди!

— Через рік я не здужаю тебе підняти.

— Якби можна було не рости, мамо, я...

— Цить, дурненьке.

Вони вклалися на канапі, в Олесиному "всесвіті" запанував лад, і вона спитала:

— То правда, мамо, що піді Львовом тече річка і під містом вмирає?

— Вмирають тільки люди.

— А звідки вона береться?

— Із джерел.

— Це такі печери, де нуртує вода?

— Так.

— То джерела — живі. А річка — теж. І вона вмирає в камінних каналах. Не заперечуй, ми в притулку аж посварилися, але я всіх переконала.

— Розкажи мені про це.

— Про те, як сперечалися чи як вмирає річка?

— Про річку.

— Доки вона не запливає в підземний тунель — то жива. І в тунелі ще жива. Але там, де спускають нечистоти, починає вмирати.— Після паузи Олеся додала: — Я знаю, що вмирають люди. Звірі — гинуть, риба і раки — засинають, а раби — конають.

— Хто це сказав?

— Забула. Я не все запам'ятовую, а лиш те, що мені потрібно. То, якщо в річці чиста вода, мамо, а в неї заливають бруд,— вона вмирає...

Марта всміхнулась. Дівчинка торкнулася пальцем її губ і ображено мовила:

— Тебе я не переконала. Так я і думала. А інших — всіх-всіх — я можу переконати в чому захочу. Мамо, а того чоловіка ми вже разом переконаємо.

— В чому?

Олеся поклала голівку Марті на груди і прошепотіла:

— Ну, ми не видамо нашої таємниці.

— Якої?

— От ще! Гадаєш, я не розумію, чого ти мовчиш? Ти боїшся, щоб мене не одібрали. Я, мамо, нікому не скажу, навіть коли б убивали. Ми ж знаємо, мамо, що я зовсім не Олеся. Мамо, в тебе дуже серце закалатало. Не потерпай. Чуєш, мамо?

Марта мовчки кивнула.

Олеся голосно зітхнула і з перебільшеною гіркотою мовила:

— З самого початку нам ведеться як з Петрового дня.

— Що ти маєш на увазі? — запитала Марта, думаючи: "З цим дівчам треба триматися сторожко. Хтозна, що воно притримує в пам'яті, а що ще спливе зненацька".

— І те, що ти мене втратила, і що я не призналася в притулку, як мене по-справжньому звати, і що тепер мусиш з цим миритися. Правда, клубок?

Марта не озвалась.

— Спиш, мамо?

— Ні.

— Не журись. Все, спати. Більше не буду. Ти за день натомилася, а я не даю спокою. Спимо, мамо? Ще набалакаємося. Спимо?

— Так, Олеся.

Зітхнувши, "Таємничка" невдовзі заснула. Марта поправила їй голівку, вона щось промимрила.

— Спи, Таємничко, спи.— Марта зиркнула на ледве сірий квадрат вікна. — Коби вже задніло, чи що... — Потому тихо сказала: — Здається, конче треба, щоб людська свідомість зупинилася перед тим, що накопичилося і наплуталося в житті. Вигадаю собі міністра внутрішніх справ, щоб забороняв думати... Ваша самотність — це форма ваших стосунків з людьми?..

Глава П

Олеся накинула на петлю заціпку. Марта мить стояла під дверима. Ступанці прошемерали до вікна, зашелестіли на килимку, скрипнула канапа.

Марта зійшла в двір. Для певності позирнула на вікно, але було ще темно і Олесиного обличчя вона б не побачила. " Таємничка лягла досипляти".

Шмагав вітер. З парасолі лились важкі ручаї. У кінці вулички на трамвайній зупинці тремтів на холоді мокрий, лиш у блузині, простоволосий підліток.

— Півгодини стовбичу,— промимрив він на запитання, чи був уже трамвай,— три проскочили, не зупинили, свинюки.

Марта трохи заспала.

— Тобі яким їхати?

Підліток одчіпливо повів плечем.

— Стань під дахом, не мокни.

З-за рогу бликнули фари. Висіла юрба перекупок. Підліток прошмигнув біля провідниці й обняв поручень на передньому виході, даючи зрозуміти, що готовий зійти, якщо та не змилостивиться і вимагатиме мідяка. Марта заплатила за нього. Гримаса нудьги і озлоблення збігла з лиця дощовою краплею, він просіяв і шибеникувато під-танцював до реостата, від якого по вагону поширювалося чадне смолисте тепло. Вожата погрозила хлопцеві зморщеною мавпячою рукою.

"Де їх, отаких, викопують? — подумала Марта про повну набурмосену жінку в чорному береті. — Оголені нерви і безпричинний вереск. Підборіддя — наче мур, а чола — смужечка, аж кортить розгорнути волосся на голові й глянути, що під ним".

Очі жінки ніби зирнули самі в себе, і на обличчі відбилася збентеження. Мабуть, вона не могла позбутися спонуки йти далі. Глипнула на Марту, на коштовну брошку в косах і, певне, вирішила, що свідок годящий: між нею і хлопчиськом почалася варта чаплінської кінострічки "мімічна" боротьба, наче йшлося, чи є Бог на світі, чи його ніколи не було. Хлопець торжествував, тер руки над реостатом і, мовби припрошуючи до компанії, поглядав на провідницю.

"Цей матиме Юліанову вдачу..."

Є якась інерція в кожному ранковому кроці і в кожній гадці.

"Де ти, Юліане? — запитала подумки Марта. — Де нічку ночував? Може, тебе справді випустили і ти, мокрий, як цей хлопчисько, дрижиш у залитому колючим світлом безлюдному трамваї, з поблажливого дозволу менш "інерційної" особи, і не смієш подивитися на відображену в склі арештантську куртку?"

Після минулого ув'язнення Юліан півдня ходив під вікнами редакції, аж доки Марта випадково не побачила його, виглянувши на вулицю. Крім Захара Найдиди і Миросі Коваль, з якою Марта потоваришувала ще в гімназії, ніхто не знав Юліана в обличчя. Найдиди на той час якраз не було, Мирося хворіла, а вона вибігла на тротуар і поволокла Юліана до найближчого комісiонера за костюмом. Юліан переодягався за шторою, вона ж тремтячими руками лічила гроші. На щастя, вистачило, щоб розплатитися. Марта пропустила Юліана вперед, і їй аж тоді відлягло від серця, як переконалася, що він не виділяється в юрбі, що з арештантськими доспіхами він скинув з себе невільничу відчуженість.

— Цитадель,— оголосила провідниця.

Підліток неохоче відступив од реостата і розглядав поли мокрої блузи.

"Виростеш — неодмінно станеш огризатися,— прошепотіли Мартині уста.— Рано чи пізно за животіння вимагають розрахунку. Добре, коли ти збагнеш це замолоду, за тверезого глузду, коли ще змога розібратися, хто за велику правду, а кого приваблює тільки гра, хто сміє боротися, а кого влаштовує маленька справедливість' .

Трамвай перетнув вулицю, де стояв будинок редакції. На його фасаді між афішками з синім, рожевим і зеленим тлом висить зовсім непримітна, хоч літери виведені золотом, оперта на криву чорну стрілку, табличка: "Народна доля". Передплатники напівжартома охрестили газетку "Ні народу, ні долі". Проте газета безнастанно полемізує з усіма галицькими виданнями, воістину, як казав Юліан, псевдоукраїнство "рішуче вступило в епоху гладіаторських боїв, щоб grimнутисьу найпаскуднішу калюжу: на нашому досвіді колоніальні народи будуть вчитися, чого боятися..." Гектор Свид, редактор газети, іменує це історичним процесом. Зовні він досить приємний чоловік, усіма силами здобуває авторитет передової людини і вміє неймовірно грубо говорити про політику. Марта з ним цілковито погоджується, коли він бубонить, що пересічна людина покликана до історичних справ, що революція в Росії є промовистим

доказом цього, що, розуміючи це, державні мужі не випустять юрбу з блокади ідіотизму, що... Але вона нездатна погодитися, "що фашизм обійде світ і... назад повернеться, якої б личини не прибрав, якою б ідеологією не маскувався". І Свид закинув Марті, що вона "книжна душа". "Якщо ви, пані Мартусю, певні того, що фашизм можна зупинити з полюса розуму, то просто помиляєтеся. Так, людство виробило слушні критерії. Але ж і в нас, незважаючи на тріскучі морози, модниці показують коліна? Ваші полюси омивають течії бездумності. Час вимагає: або демократія, або фашизм. Перше неможливе. Зате можливе друге. Між іншим... Мені подобається мода блискати круглими колінцями. Чого ви хмуритеся? Я вас не тримаю на особистих дорученнях заради того, щоб дозволяти собі... Ну,, ви самі розумієте. Але я теж людина і я маю право сказати, що мені подобається, їй-бо, Мартусю..."

Попри базікання Свид займався тим, що без кінця ли-хоманив редакцію: когось щомісяця звільняв, когось наймав, комусь виявляв недовір'я. У журналістських колах охрестили "Народну долю" кузнею скандалістів. Одначе звільнені працівники дивним способом влаштовувалися на кращі посади (либонь, Свид полюбляв творити характеристики; більш нічого він не писав, і вважалося, що в журналістиці він мало тямить).

Підліток вийшов на вулиці Сапеги. Трамвай черкнув світлом кінну статую. За життя Сапега був нібито другом народу і меценатом культури. Вклавши у слова протилежний зміст, львів'яни прозвали трамвайну зупинку "Під конем". Заарештували трьох провідниць, що оголошували зупинки по-народному, і тепер вона безіменна.

Іа вокзальні перони не сягала стихія ринкових цін. Практичні жінки порадили Марті чимсвіт їхати сюди за продуктами. Молодиці з приміських сіл, ще сонні і роздобрілі від вагонної духоти, не торгувалися. Може, не хотіли з перших кроків дриг'отіти на холоді, може, вселяло непевність пришиклі, ледве освітлене місце, а може, кожна рада була виграти хвилину-другу на походеньки в крамниці. Марта любила їздити на вокзал ще й того, що спросонку селянки сипали такими свіжими, перлистими

слівцями, яких на ринку не вчуєш: там в обігу "Со раїі chce? Hele раїі da?"*4

До редакції Марта простувала з двома важкими пакунками, н" манило додому, до Олесі, "фаетона" і грізної Мар-селли, одначе треба було відсидіти належні вісім годин у "звіринці", в прокуреній стайні з тріскотом друкарських машинок.

— Оце я розумію! — Шнибаючи хода алкоголіка: Мар-ту наздогнав Захар Найда. — Дозволь допомогти?

Марта бридилася старих парубків, але сили покидали її і вона віддала Найді обидва пакунки.

— Гей-гей, два пуди натщесерце!

— Тобі не завадить гімнастика. Ач, який кругленький!

— Якби я був менш вихований, я тобі дещо сказав би, — одбасив Найда.

— Не жахай. Мені приблизно відомо, хто на що здатний.

— Я завжди собі клепчу: "Не вір святенницям".

— Що нового? — запитала Марта. За Найдою вкорінилася слава пліткаря.

— Благословенний Львів мирно передрімав ще одну Божу ніч. Тільки на Городецькій роздягай якусь російську емігрантку, а на Пекарській пограбували крамничку.

— Для мене всі емігранти злилися в образі Івахіна, і я їм нітрохи не співчуваю. Звичайно, лишитися під холодним дощем у сорочині на бретельках — не велика приємність. Ти знаєш якого-небудь гідного емігранта?

Найда посміхнувся:

— На жаль, ні. І з Жорою не сходився близько. Поруч ми фігуруємо тільки у редакційній приповідці.

— Про те, що газета тримається на трьох "г", яким досить Найди?

Найда розсміявся.

— Гектор Свид, Георг Івахін і Гамільтон Полянський... Так, цим ніколи не загрожуватиме звільнення. Захаре, ти працював на особистих дорученнях редактора?

— А що?

— Свид третій раз натякнув, що відрядить мене в повіти. Мене ця перспектива просто мордує. Я не можу покинути Олесю. Дитина не перестає тремтіти, що знову згубиться.

— Третій? — перепитав Найда. — Взагалі, це знак того, що на тобі зупинилася його увага. Але вважай, що ти для нього перестала існувати.

— Чому?

— Він лякає тричі.

— Я що-небудь втратила?

— Від того, що не скористалася його увагою? Можливо. Принаймні ти сиділа б в окремому кабінетику поруч з його кабінетом, а Свидові наміри змінилися б після чергового виклику до начальника секретної служби.

— В такому випадку — шкодую.

— Усе, що ми робимо, серденько, десь розігрується, як на нотах. Враховано навіть те, що ти сьогодні їздила на вокзал за продуктами, запівдарма набрала всякої всячини, прийшла до редакції в доброму гуморі, отже...

— Чого ти замовк?

Найда гукнув Свидовим голосом:

— Мартусю, всипте трохи перцю цій комуністичній "Нашій правді".

— Але ж вона не комуністична.

— Підозрювати корисно. Не тоді стайню замикати, як коней покрадуть.

— Ось як!

— Ми, ягідко, мов сліпі котята, не бачимо, що нас загнздувають побутом і нікчемними обов'язками. Одразу видно, що психологію ти студіювала в жіночій гімназії.

— Навіть де-небудь враховано, що такий-то Найда до такої-то пори лишиться вірогідно старим парубком і це можна використати так-то і так?

— Коли вже дишлом у мій тин...— Після паузи Найда сумовито промовив: — Бачиш, руки мої в мозолях. Але вони завжди розслаблені. В додатках до календарів про це пишуть: "Людина невпевнена в собі, всі її добрі наміри потребують підтримки сильнішої натури, через сором'язливість не сміє освідчитися жінці, котру кохає..." Може, й вони гортають календарі.

— Зате я певна, що твоя любов до новин служить службу.

— Є лази і перелази. Вони вивчають нас, ми — їх.

— О!

— Інакше не виходить.

— Стривай. Я про щось хотіла спитати, а ти нав'язав тему про архітекторів людської западні.

— Почнемо заново. Свид натякнув, що пошле тебе в повіти.

— Ага — про Івахіна. Невже ти з ним ніколи не посперечався? Він радіє нагоді зітятися, як алкоголік — конституційному святу чи футбольному матчу. При цьому він твердо вірить, що істини прибули на Галичину його емігрантськими ногами. Якось каже: "Жандармерія була підпорою найсвятішої церкви? Була. Чого ж ви дивуєтесь, що вона підпирає ідею про справедливе суспільство!"

— Я — ти ж знаєш — не вмію сперечатися, — відказав Найда. — Та скажу інше: висловити небажання може той, хто має право висловлювати бажання. Одного разу Жора мені півдня втокмачував, що Київ — не Україна, що Україна — Чернеча гора, а Київ був і залишиться гопаковою околицею...

— А що ти хотів почути від білоемігранта? — запитала його Марта.—
Що?

— Певно, що від колишнього лизуна царського престолу... —
погодився Найда.— Отож, л написав довжелезний репортаж з діалогами,
пейзажем і кажу: "Пане Івахін, віднесіть це, будь ласка, друкарці, і йдемо
обідати". Він, мабуть, чекав, що в ресторані я дам язика волю ще й
почастую пана Івахіна за те, що відкрив мені очі, а я замовив дві тарілки
борщу і вразив його не менш, ніж офіціантку, що звикла до наших
трапез.

Марта розсміялася.

— мені часто спадає на гадку дивовижне запитання: чому ніхто не
напише книжку про те, що роблять у наші дні відомі літературні герої:
Макбет, Отелло, Гамлет, Рас-тіньяк, Дон Кіхот?..

— Колись і я про це думав. Мені здавалося, що не слід повторювати
те, що робили інші, боявся стати пародією на кого-небудь з тих героїв. А
згодом я зрозумів, що все це дурниці. В наші дні людина проявляє себе в
двох станах: або мусить вдавати, що не має власного ідеалу, не має за
що боротися, не має життєвого ризику, що її ніщо не бунтує і ніщо їй не
загрожує, або є такою насправді. Схожість за певних обставин з
Растіньяком чи блазнем не грає ніякої ролі, і на це можна не зважати.
Правда, коли тобі щось закинуть, вважай — Ганнібал біля воріт — й
умій дотепно протекоретизувати свою безтямну поведінку.

— Приблизно ось так, — посміхнулася Марта. — "Є лази і перелази.
Вони вивчають нас, ми — їх".

Найда теж посміхнувся.

—Допоможи, Захарочку, занести ці бесаги до двірника.

— Я червонію від збентеження. Мене ще жодна з жінок так не називала.

Він таки зашарівся. Поклавши пакунки долі, запалив цигарку, поглянув на всі боки, наче шукав чогось такого, що о посвідчило: "Ні, це мені причулося".

— До Галущака? — нарешті перепитав Найда. Подумавши, додав: — На твоєму місці я не лишав би речі в цього типа.

— Чому?

— По-перше, він обмацає кожну картоплину і цибулину. По-друге, коли після роботи всідатимеш до трамвая, тебе раптом можуть затримати і знайти між яблуками крамольні листівки.

— Господь з тобою, Захаре. Тобі щось погане наснилося.

Найда стенив плечима.

— У двірника — побічна посада?

— Це не те слово, — мовив Найда похмуро. — До прямих пропозицій вдаються у виняткових випадках. Деякі люди просто, не замислюючись, виконують функції, деяких спонукають патріотичні міркування, ще інших — породжена жорстокість, а ще інших — побоювання, що зіскніють в обозі приречених. Ці останні — найпас-кудніші. Недарма кажуть, що нема лютішого вовка за перевертня.

— На сьогодні досить, Захарочку, — з удаваною гримаскою нудьги сказала Марта.

— Але тобі не зашкодить знати, що Свид, Івахін... працюють свідомо?

— Свид? — вигукнула Марта. — Ні, ти сьогодні ні на кого не схожий.

— Благословен, хто вмирає, поминувши свинство.

— Звичайно, це свинство. Коли цікавляться звичками, стежать за кожним кроком... Я повинна боятися сама себе, як вибухової машинки. "Манія переслідування,— згадала вона Юліанові слова, — мучить тих, хто не відчуває спорідненості з панівною верхівкою".

— Пробач, Мартусю, та я не хочу, щоб ти лишала речі в двірника.

— А я навмисно це зроблю, — розсердилась Марта. Вона шпурнула пакунки за неспричинені двері до комірки і гукнула:

— Ви на місці, пане Галушак? Закиньте куди-небудь, щоб не заважало.

Найда не чекав її. Роздягаючись у коридорі, вона чула, як він говорив комусь за дверима скаржним баском:

— Знаєте, коли найліпше риба ловиться? Коли корок на вудці сусіда — наче заморожений, а твій гульк та гульк і за кожним смиком усе товстіший лин. Такі ми, люди...

її одразу покликали до редактора. У кабінеті, як завше заклавши ногу за ногу, сидів Полянський. Він сидів обличчям до вікна і пускав між подвійні рами кільця пахучого цигаркового диму. На привітання відповів лиш Свид.

— Виберіть з газет найцікавіші повідомлення про діяльність злочинного світу...

"Найцікавіші... Злочинного..."

— ...і напишіть... Будь-що. Дозволю імпровізацію. Двісті рядків.

— Повірте...— почала було Марта.

— Вірю, це вам надокучило. Що вдієш, пані Марто? Треба. Ну! Трішки праці, трішки фантазії. Далєбі, вам це вдається. Я читав, що на Личаківській заставі згоріла будка старого шевця — її, звісно, підпалили. Хвилююча деталь. У будці згорів собака. Гадаючи, що господар усередині, метнувся в полум'я. Зворушливо? Молоду городянку кинули в каналізаційний люк біля театру. Уявіть собі її стан, коли бандити підважили люк і дівчина вчула шум скаженої смердючої лави в каналі... Комірники отруїли власника будинку. Ще два-три факти. Треба, пані Марто. Міщух тоді добрий сім'янин і член громади, — Свид усміхнувся в бік Полянського, одначе той незворушно дивився на вулицю,— коли довкола нишпорять злочинці, коли він знає, що є апарат, ціла армія, яка оберігає його від зненацька занесеного ножа. Прошу. Коментар віддайте секретарці, я ввечері прочитаю.

Коли Марта зачинила двері, в кабінеті пролунав регіт. Майже непритомніючи від злості, Марта стала перед дзеркалом у коридорі.

— Не варто.

"Не варто, — каже Юліан, — жалітися, коли важко. Адже всім щось долягає. І не треба на людях сердитися. Усі ж роздратовані, ледве стримуються".

Біля вбиральні в кінці коридору Найда розмовляв з Іва-хіним.

— Реформу людських душ? — лункорозлягався між стінами його бас.
— Оце — діло! Це, їй-бо, діло.

— А якщо на нашому прикладі,— аж пританцьовував Івахін,— переконують всіх, що ви — черв яки, вам судилося загинути, як

неповноцінним істотам; може, наше життя, наші оці шизофренічні розмови, наші бурхливі ресторанні ночі хтось планує і домагається здійснення своїх планів?

"Майже те саме, що Найда говорив мені, — подумала Марта. — Але, слухаючи Івахіна, він посміхається і кидає безглузді репліки".

— Може, воно на ліпше? — сказав Найда голосно, щоб і Марта почула.— Це ніби гімнастика, що зміцнює сили.

Він став розповідати, як з приятелем, будучи студентом, муштрував хирлявого гімназиста, багацького сінка.

—; Приятель десь розкопав збірник вправ з гіпнозу. Свої досліди ми проводили на цьому гімназистові. Він оддавав нам цукор, сало, прянощі — лиш би його не мучили. А ми перебивалися на сухарях з молоком, чому не поласувати. Якось гімназист поскаржився батькові — суворий, статний чоловік під вусом. Той, замість заступитися і нагримати на нас, каже синові: "Терпи, козаче, отаманом будеш". Через два-три роки гімнастика йогів і випробування волі дали про себе знати: такий парубчисько вигнався, майже вдвоє вищий за батька, та кремезний, натоптаний, нам удвох уже з ним не справитися. То, кажу, може, це ліпше.

Нащадок експропрійованих рязанських поміщиків, Іва-хін став настільки чутливим, пригнобленим галичанином, що якась там бували ця була ви слухана з очевидними муками.

— А колонізаторський нігілізм? — рвонувся він далі.— Якщо все заперечувати — нічого й не виникне.

Найда погасив недокурок і, кинувши Івахіну: "Що ж, стрибай через калюжі", — рушив до Марти.

— Юліана дуже покусали? — запитав.

— У якому розумінні?

— Його ж відпустили?

— Цього разу тебе погано поінформували, — відповіла Марта.

— Ні?

— Авжеж ні.

— Гм...

Найда в задумі пройшовся вздовж коридору. Марта не чекала, доки він вернеться. Вмостившись за своїм столиком біля вікна, поклала перед собою аркуш чистого паперу і чорнильний прилад. Через секунду і Найда пришни-бав у "цех" та понуро продибуляв мимо у свій куток.

— Що ж, приготуємо для Каркасонського монастиря розчину, — пробурмотів він. — Конгломерат правди і вічної попівщини. — Заскрипіло перо.

Годинник на ратуші вибив дванадцятку. Співробітники газети розбіглися по рестораціях. Марта вийняла з шухляди бутерброди, розгвинтила термос, та зайшов Свид і вона все миттю сховала.

— Ви не образилися, пані Марто?

— З якої причини?

— І слава Богу. — Вважаючи, що рівновага в стосунках відновлена, Свид вмостився на стільці з протилежного боку столика. — Колись,

Мартусю, народ живив місто здоровою силою і незайманим глуздом. Нині — немовби сплачує данину. Місто наводнюють нікчеми. Чому виходці з села через три дні стають перевертнями?

— Бо бракує мужності.

Свид без дозволу запалив цигарку.

— Безбожно курю, — посміхнувся. — Бракує мужності... Я зневажаю категоризми. Я шаную аналіз.

— І категоризми — наслідок спостережень.

— Але в аналізі — присмак втручання. Свид звівся і заходив довкола столика.

— Бракує мужності! Ні. У місті вища поляризація стосунків... Що пише Юліан, пані Марто?

Марта промовчала.

Погляд Сvida упав на аркуш розмальованого козлами паперу. Марта перехопила цей погляд і почервоніла: до обіду вона не змогла написати ні рядка. Одначе Свид удав, що нічого не зрозумів.

— Ні, пані Марто, масові явища треба досліджувати. Коли я думаю про нашу історію...

— Чому ви всі до запаморочення проїнялися серйозними проблемами? — обірвала його Марта.

Свид осміхнувся.

— Коли вийде на роботу Мирося Коваль, Мартусю?

— Десь цими днями.

— Коли я думаю про нашу історію, мене також покидає мужність,— очікуючи протесту, Свид посміхався. На Мартиному обличчі мелькнула тінь усмішки, і він провадив далі: — Але тільки — коли думаю. А інші несуть на собі тягар цієї історії. І прагнуть від нього звільнитися. Я зачув у трамваї уривок розмови. Селянка зробила студентці зауваження, мовляв, три дні у місті, а вже перейшла на панську, як ви кажете, мову.

— Звідки ви про це знаєте?

— Я все знаю.

— Отже, селянка зробила студентці зауваження...

— Так. Якийсь інтелігентний дідусь додав: "А що воно тямить! Хіба воно пізнало свою історію, свою гордість?.." Студентка огризнулась: "Мені відомо з історії про двох зрадників..." Ви в Миросі Коваль давно були?

— Минулої неділі. Там — лазарет. І сестричка її нездужає, і мама скаржиться.

"Чого він причепився?" — подумала Марта.

— А ви говорите про мужність... — Свид часто любив накладати одну тему бесіди на іншу. — Я виріс у злидоті, але нікому не вчинив зла, то чому мені трохи не зажити, якщо вже доля завела мене між міські мури? Але можливість відчувати таку-сяку самопевність появляється тоді, коли розмовляєш по-польськи. А запишеш у метриці, що ти — поляк, тобі й робота, і квартира, і розваги, і для дітей — школа з кваліфікованими педагогами, і на старість — пенсійне забезпечення. Ви ж рекламуєте знамена нужди і мужність злидарювання. Нація — найсолідніше в

людській історії утворення. Був рід, був клан і клас, і завжди були люди, що перебігали зі слабшого стану до сильнішого і винахідливішого; це саме відбувається і з погляду на нації. До речі, Сполучені Штати сформувалися виключно цим робом. Волю можна купити ціною батьківщини. Вимирає народ? А що таке народ? Більшість сприймає це слово як конституційний термін. Нікчема виходить з лона народу, з утроби його чорної долі; нікчемі здається, що він знає, що таке народ, але конституційне поняття розбігається з його уявленнями і він приймає менш клопітне конституційне поняття. До того ж воно підкріплене силою. І нікчема прощається із своїм знанням народу як із життєвою помилкою. Як марксисты твердять: 'Тзуття визначає свідомість'? А свідомість хіба не визначає буття? Та й це лиш один аспект справи. Коли розкинути розумом, то... — Свид раптом розсміявся. — Але хіба мені вам це тлумачити! Чого ви прикидаєтеся наївною, Мартусю? Ви мені не вірите?

Марта заховала до шухляди розмальований козлами аркуш.

— Буває, — сказав Свид, — що людина мовчить, що взагалі неговірка, а думають — з певних мотивів. Буває. Учора я ще раз прочитав книжку Костя Грушевича. Ви, мабуть, чули про нього: талановитий письменник і знаменитий психіатр. Відклав книжку і міркую: добре, чудово. Герої — наші сучасники, які тільки те й роблять, що день при дні копірсають життєвий намул. Страшна правда. Але без солідної, — Свид був закоханий у слово "солідність", — історичної довідки повість позачасова. Я серед ночі потелефонував Костеві, — ми з ним давні приятелі, — кажу, що думаю, навпростець. Він відповідає: "Я гадаю, що читач мені не пробачить, коли я в епоху надойдливої соціальної тріскотняви і в художній речі почастую його порцією тарабарщини, нехай навіть докола анічогісінько, тільки це, як ти кажеш, копірсування. Так, я розумію, що повість позачасова. Але нехай вона вимагає історичного супроводу, я, дорогий Свиде, — в дужках Кость поіронізував, що "свид' — це палиця, — не буду наслідувати борзописців, які пнуться створити історію цілковито сучасними багатотомними ситуаційними анекдотами". Ось що

відповів мені Кость Грушевим. Вам я признаюся: у мене виникло підозріння, що він боявся одверто писати про наші дні. Буває...

— Якби Шекспір чи Бальзак складали надії на подібні супроводи, ми багато втратили б.

— Безперечно. — Свид, здавалося, готовий був пристати на все, лише б продовжити балачку. — Тому на окремих їх помилках нині збивають капітали. Докторська одного мого знайомого про те, чи був Шекспір автором відомих ліричних сонетів... А галичанинові ще й властиві ремінісценції. Віковічна неволя, шукання... Про це не можна не писати. Між іншим — козирний аргумент. Цієї ночі я знову розбуджу Грушевича: рибу треба навчити плавати.

Розмови, схожі на цю, відбувалися не раз, та лиш у ці хвилини Марта відчула невідпорну огиду. "Свид не тільки шпик. Це — єзуїт. Найда не дарма застерігав. Видно, і той, і цей звідкілясь узяли, що Юліана випустили. Один примащується, другий організовує вивідки. Чи хоче через мене освідчитися "певним колам": є такий Свид, якого не завадить мати в запасі.

— Я вам, либонь, перебив обід, Мартусю?

— Через ваше доручення у мене пропав апетит.

— Власне, я прийшов сказати, що можете не поспішати. Дамо цей матеріал на неділю. Взагалі, сьогодні відпускаю вас з невеличкою умовою: провідайте Миросю Коваль.

— Ви, бува, не збираєтеся когось найняти замість неї? — навпростець спитала Марта.

— Боже борони, ні. Але я банкрут. Якщо вона довго видужуватиме, буду змушений...

Про Свида в редакції закріпилася думка: "Не скаже — не зробить".
Марта покvapливо перебігла його:

— Мирося виходить цими днями. Гроші їй дуже потрібні. Повторюю — там справжнісінький лазарет. Зрештою, я завітаю до неї, але і цього вашого доручення хочу спекатися. Напишу і піду.

— Воля ваша.

"Цех" гудів і стрекотав. Інакше не назвеш, подумала Марта. Фірма звернулася із замовленням — цех працює.

— Пані Марто, чим ви змашуєте волосся?

— Що? — над Мартою повисла секретарка, спершись виверненою рукою на столик. — Нічим.

— Полискує... Ви імпозантно виглядаєте в цій зачісці. А я сліпо повторю моду. Жертва моди...

Мугикаючи пісеньку, секретарка рушила до Найді.

"Жертва моди..." Марта вмокнула перо. "Жертвою дикої жорстокості і садизму стала кілька днів тому..." Свид часто повторює: "Пані Марто, у вас чоловічий стиль".

Надвечір, вертаючись додому, вона спробувала нагадати собі бодай одну фразу з того, що написала, і не змогла. "Геть, геть, геть!"

До Миросі Коваль вона вирішила піти наступного дня. "Хочу додому, до Олесі, додому..." Юліан підняв би її за це на сміх. "Там, — сказав би він, маючи на гадці зовнішній світ, — завжди важко людям, які живуть без мети, які крутяться на маховому колесі нашої інерційної системи".—

"Яка мета? Що ти, Юліане! Я себе не вмію задурювати діркою від бублика. Те, що ти наказував, я наполовину виконала. Та зроблю все. А сама по собі я нездатна викресати блискавку .

Трамвай домчав її до Валової; відтак поквапив до бігцю проливний дощ. Олесья, припавши носиком до шибки, визирала її.

У коридорі Марту перестріла Марселла:

— Для вас листи.

Від Юліана. Аж чотири.

— Дякую, пані Марселло.

— Паскудство надворі?

— Злива — як серед літа.

Марселла похитала головою і зникла за дверима.

— Мамо!

"О, як я тебе чую, моя дівчинко! — Поклавши пакунки, Марта обняла Олесью. — Чую і розумію. Усе в мені озивається на твій голосок. Чую ще Юліана, Миросю. Ще кілька осіб. Решта для мене — тіні, привиди, які промовляють від імені чорних сил. Скопище духів говорить устами тіней, які не мають власного життя, проголошують парадокси і вимагають безглуздих послуг...'

— Що ти купила, мамо?

— Борошна, м'яса, сиру, сала, домашньої ковбаски... Ми повечеряємо смаженою ковбаскою.

— А тут що? — Олеся вже встигла розв'язати один пакунок.

— Картопля, квашені огірки, гречана крупа, головка капусти. Завтра наварю голубців.

— Але пахнуть яблука?

— І яблук купила.

— О мамо! Ми багаті, а я думала, що нам так багато всього потрібно...

— Було скучно?

— Ні. Я чекала на тебе — і не було скучно. Скільки листів! Від того чоловіка?

— Так.

— Того ти весела.

— А може, сирників насмажити?

— Ковбаски, мамо. А закусимо яблуками. Мамо, а що таке веремія?

— Коли багато людей, стиск, крики, переполох. Або... Де ти чула це слово?

— Пані Марселла промовила в коридорі.

— Значить, говорила про негоду.

— Вона сказала: "Боже, земля спливе". Я вже пішла б кудись.

— Ви погодитесь — піднімемось на Замкову гору.

— Сьогодні в тебе свято, мамо. — Олеся взяла з підвіконня листи, в задумі потримала.

Свято! Неймовірно, як це мале відчуває кожен порух її душі. Зараз вона приготує вечерю, чимось забавить Олесю і, забезпечивши неторканність свого "всесвіту", засяде читати.

— Надворі веремія, а біля нашого будинку довго крутився якийсь чоловік з парасолькою і ціпком.

— Певне, на когось чекав.

— Дощ ляскає, як конопляний батіг.

— Так пані Марселла сказала?

— Еге.

— Скучала моя дитина, скучала.

— Ні, мамо.

— Про що ж думала?

— Про літо. Ми будемо забиратися далеко в поле, зацвітуть маки, волошки, рум'янок.

— Наша "таємниця" не згадувалася?

— Я без тебе вже не можу про неї думати.

— Ось я наварю їсти — побалакаємо.

— Нехай, мамо...

— Згодна, прошу пані?

Олеся засміялася довгим дрібним сміхом.

— Пані! Хіба я — паня?

Яблука вони склали до "фаетона", а продукти занесли до кухні. Марта не захоплювалась куховарінням. Може, таки зашкодили почуті нею вночі слова: "Газдині з неї не буде". Але і варити, і пекти навчилася, тільки знайшла собі, як у всьому, що доводилося робити, власні входи і виходи. У школі і в гімназії вона не зубрила уроки. Хутко перегляне, а потому, відповідаючи, імпровізує. Вигадує допоміжні причини і деталі, і клас, і вчителі зацікавлено слухають, відтак хвалять. Не таланило лише на годинах Закону Божого. Вона імпровізувала або пренаївну казку, або сповідку про земні радощі і горе. Священик сердито обривав її в тому і в тому випадку й читав через неї нотацію всьому класу.

Найменше діло вона перетворювала в гру з невідомим. Заново винайшла хрестик і низинку, способи гаптування й плетіння, винайшла крохмаль, луг для прання білизни, горіховий торт і цибулиний соус. Юліан любив спостерігати, коли вона працювала. І в ці хвилини все вдавалося їй якнайкраще. Якось Марта подумала: "Отак ми, сестрице, згораємо, йдучи незвіданими стежками до побутових дріб'язків. Здобуваємо їх кров'ю, наче всього торкнулася рука нечистого і ніщо вже не годиться для вжитку". Проте інакше вона не в стані була працювати. Для великого Бог не дав їй впертості, а для малого — терплячок.

— Натреш хлібну шкоринку часником, мамо?

— Ковбаса приправлена часником.

— Однаково натри, мамо.

— Це може зробити і чемна донечка. Постривай, сама наріжу хліб. Що тобі приготувати на завтра? — Марта лишала Олесі їжу ча весь день.

— Сирників і компоту.

— Тертюхів?

— Так.

— Юшка буде в термосі.

— Добре, мамо.

На початках Марта не могла звикнути до цього не-умовного "мамо". Олеся наче надолужувала за втрачене нею в притулках.

— Мамо, зима починається в листопаді?

— Вкотре питаєш? У грудні.

— Як довго листопад!

За стіною почулися Марселліні кроки. Олеся притихла, згодом підвела на Марту пустотливі оченята.

— Мамо, послухай, як мені у вусі дзвенить. Марта розсміялась.

— Надворі вже непроглядна ніч, мамо.

— Зніми кожушок з цибулі.

Марселла сновигала, ніби не знаходила собі місця.

— Ой, сльози випікає.

— Змочи ножика водою.

— А якщо я промию очі?

— Спробуй.

— Не перестає їсти.

— Знатимеш на наступний раз.

— Мамо, мамо, чого ти не сказала?

— Не знала.

Марті почулося, що Марселла плаче. Приклала до стіни вухо.

— Вона нездужає, — прошепотіла Олеся. — Вдень плакала.

— Видно, гаманець загубила.

— Яв притулку ні разу не плакала.

— Тебе кріпила надія, що я прийду?

— Ти мені снилася, мамо. Але була ніби старша, дуже бліда і стомлена. Я так втішилася, коли побачила тебе молодою, гарною, в новенькій сукенці.

Виховательки з притулку розповіли Марті, що Олеся народилася в Тухольці. Через півтора року жінку з дитиною випустили з концтабору. Дівчинці минала четверта весна, коли "мама вмерла від сухот. Сироту передавали з рук у руки. Їй сказали, що мама поїхала лікуватися. Олеся кілька разів знімали з поїзда — вирушала шукати.

Звідусіль намагалася втекти, вередувала, врешті-решт опікуни здали її в притулок. Дама, яка привела її туди, назвала дівчинку Олесею, прізвища не знала. Виховательки сумнівалися, що це її справжнє ім'я. "Дитина збаламучена, каже, що дома кликали її інакше. Посвариш — лякає, що мама її дуже поважна особа, мало не королева, що покарає нас за знущання. Так, так, каже: "За знущання". Але нелукаве..."

З-за стіни долинав монотонний шерхіт.

— Марселла теж смажить тертюхи,— сказала Олеся.— Мамо, а ти олії купила?

— Аякже.

Близько місяця Олеся розмовляла мішанкою з двох мов. Марта делікатно поправляла її, однак без успіху. Повага чи смак до мови появилися в дівчинки випадково. Марта щось читала і несамохіть повторила фразу по-французьки. Олеся причепилася: "Що ти сказала, по-якому, які ти ще мови знаєш?" Довідавшись, що мов — безліч, що мови переживають племена і народи, вона заставила Марту назвати всі хатні речі по-німецьки, по-французьки і по-англійськи, нарешті — по-українськи, проспівала кожен склад; і сталося диво: мале десь виколуплювало такі барвисті слова, які й Марті не часто доводилося чути.

— А яєць купила, мамо?

— До тертюхів? Принеси, у "фаєтоні", в нижній, зліва, шухляді.

Провівши очима Олесю, Марта усміхнулася: "От непосидюще! Я в ці літа вже стала трагічною. Трагічно замріяною..."

— Там їх стільки, що вистачить до кінця місяця. Дозволь я розіб'ю?

— Злегка, але поривчасто вдар вістрям ножика, щоб просікти шкаралупу.

— Знаю, мамо.

За вікном косооко блимали вуличні ліхтарі. Марті здалося, що, якби ще був Юліан, вона відмовилася б від усіх "місій": звалити на себе турботи про тих двох людей — і більш нічого їй не треба. Життя без Юліана — наче якась сумна фантазія, як поблимування розгойданих вітром ліхтарів у темряві.

Нараз на бруку затупали, зачовгали сотні пар чобіт. Марта припала до шиби. Видно було лише ряди голів: вони наче вставали з долу і, описавши півколо на осяяних косах дощу, падали ниць. "Повели арештантів".

— Що там, мамо? .

— Вітер гомонить.

— Мамо, каша зварилась?

— Сідай, будемо вечеряти.

Вони вмостилися на вузькій лавочці, яку Юліан збив з обрізків.

Глава III

"Чи не надокучили тобі мої листи? — питав Юліан. — Коли ти розтлумачиш їх як втечу від нікчемних богів і ще нікчемніших слуг божих, я не стану заперечувати. Усі релігії закінчуються гидким сектантством і духовною проституцією. Ein Volk, ein Führer! Це стосується і теорій перебудови життя (для цензора: "Я бачу вашу зловтішну усмішку"). І кожна спроба реабілітувати перше чи друге позбавлена здорового сенсу. Тільки час в стані поновити джерело, якщо воно існувало... Кладу на серце руку і признаюся: хочеться спокою. Та хтось ніби кличе: "Вставай, гірко ридай уночі при зміні кожної варти..." Минулого разу я писав тобі про тишу між Говерлою і пустинним, диким пасмом гір на південь. О, це щось незвичайне! Коли впадуть присмерки і скопища кряжів лиш креслять на тлі неба схожі на слід чорної блискавки лінії, коли шепотіння Пруту з одного боку і Тиси — з другого гасить щироросий верховинний туман, коли закотяться за спади вигуки чередників і лемент отар, наступає благословенне мовчання. Боїшся ворухнутися, щоб його не сполохати, здається — оскверниш святе, що тисячоліття заповіли нам на шанування..."

Юліан їздив щоліта в гори, але розповідав про свої мандрівки знехотя, мовби беріг враження лише для себе. Та з тюрми він про це писав у кожному листі. Марта розуміла, що це спосіб відчувати себе вільним.

"Того року була дуже рання весна. Земля купається у яблуневому цвіту, духота приправлена пахощами, повітря пружне, аж тремтить. На Великодні свята ми з Олексою (мій товариш) подалися з наплечниками до Ворохти. Глядь — верхи ще в залисінах снігу, з неба падає холодний легіт. Біля підніжжя Говерли стрічаємо кінних поліцаїв. Нам ще у Ворохті сказали, що в горах погоня за розбійником. Поглянули на наші документи. "Куди?" — "На Говерлу". — "Бачите — в крижаній шапці?" — "Ми — альпіністи". Розбійник начебто ховався на Говерлі. Ми продибали

ще кілометрів п'ять — і справді: білу полискуючу мономашку навскоси оперізує слід, на сонці його добре видно. До полудня ми добралися на розвилку доріг: одна вела на полонину Пожижевського, друга стрімко піднімалася на маківку Говерли. Олекса наперся іти на полонину, звідти, мовляв, є стежка на щовби, а далі рушимо вздовж бетонних стовпів старого австрійського кордону. Мені ж здавалося, що легше зійти на гору навпростець. Залишилося продертися через пасмо стелючки — і перед тобою білі пишні груди цариці Карпат. Посперечалися. Олекса розсердився і зачовгав на полонину. Я постояв у ваганні і зашкандибав за ним, думаючи: "Завжди, коли мене збивають з наміру і я піддаюся, відтак доводиться жаліти". Одначе на непорозумінні між двома впертими галичанами можна простежити, як виникали чвари від допотопних часів аж до наших днів. Нема вже ні бесіди, ні щирості. На полонину добилися перед вечором. Розвели багаття, посьорбали окропу з сухарями, добру годину потратили на розшуки путівця до прикордонної смуги. Тепер вона ділила польську і румунську землі, але ніхто не патрулював у горах, застава з п'яти жовнірів була у Ворохті. Я радив розкинути намет і заночувати. Та Олексу мов нагріло: "Переспимо на Говерлі". Задираємо голови — здається, рукою подати до вершка".

"Смеркалось нам у непробитних заростях смердючої стелючки. Чіпке, мокре, облипле ґудзям криги гілляччя обсотувало нас і валило додолу, на зашкарублу деку снігу, під якою дзвеніли потоки талої води. Обабіч гостролезого скиду дудоніли замасковані ожеледдю прірви. Ми сварились на чому світ. Правда, рубали тесаком стелючку на зміну".

"Змордовані, мокрі, нарешті вихопилися на шал вітру, на вільну од снігу луку з товстим м'яким килимом торішньої трави і ковдобинами талої води. Темно. Небо злип-лося з землею. Про те, щоб вертатися тим же шляхом, не могло бути й мови, ми жахалися самої думки про чортячу стелючку".

"Я падав з ніг. Олекса йшов попереду, і щось йому піддавало сили, він стрибав на камінному зсуvisьку, як гірський козел. Я за ним не встигав, тупачив на місці і сипав жорстокими прокляттями. На найвищу точку, до

камінної баби, ми, проте, доповзли разом. Мені туманилося в голові. Я мало що тямив, коли побачив плиткі, як на малюнку, язики багаття. Олекса лежав на наплечнику долілиць. Дивно: уздрівши його знеможеного, я відчув полегкість у тілі і підступив до камінної баби. При світлі ліхтарика можна було розібрати пощерблені написи-зой-ки, верески захвату. Камінь поцяткований міриадами імен, знаками додавання, контурами сердець і лайливими словами. Я підкинув у вогнище недопалків, що валялися довкола. Олекса не підняв голови".

"На Говерлі ми не заночували. Присікався морозяний вітер, і цурпалки погасли. Ми стали сходити. Ноги раз по раз провалювалися, відтак почувся характерний гул завислої над яром криги. Під нею шуміли справжні річки. Я скинув куртку, постелив хутро до криги, сів, узявши між коліна рукави, і шугнув у безвість. Одразу заклало вуха, перехопило подих. Не знаю, скільки це тривало. Я щосили впирався ногами в льодові брижі, щоб пригальмувати лет, раптом мене огорнуло полум'я — я потрапив у наповнену сніговою кашкою яму. Спробував звестися. Ні, все гаразд. Трохи позсував шкіру на долонях і на обличчі. Гукнув Олексу. Він довго не наважувався на карколомний спуск? та ось почувся шерхіт..."

"Торік мені розповіли, що розбійник розбився десь у тих місцях, з'їжджаючи з верхів. Він налетів на борлак намерзлого льоду. Був то сільський зірвиголова, ловили за якусь незначну провину, та, щоразу втікаючи, він робив усе більше шкоди, а коли на кордоні встановили суворі порядки, він кілька років підряд шельмував застави, пересікаючи лінію "неторканності". Слід у Румунію—тривога, слід сюди — переполох, пошуки, експедиції. Хлопцеві це давало насолоду. У нього стріляли, влаштовували засідки, та він був невловимий і невразимий, доки западню не підстроїв його ж союзник, природа".

На листі — безліч знаків запитання. Видно, тюремний цензор посушив собі мізки, гадаючи, що Юліан зашифрував якусь інструкцію. Вони там не таїлися. Часто конверти були розклеєні, окремі рядки підкреслені червоним олівцем, деколи аркуш був пожмаканий, певне, листа пошпурили до сміттярки, потому "змилювалися", або ж бракувало

початку чи закінчення. Може, це робили й навмисне, мовляв, знайте, що ми є ми!..

Марта спіймала себе на тому, що втупила очі у "фаетон", як буває з Марселлою, усміхнулась і подумала: "Таке враження, що ця штуковина кожної миті може зрушити і кудись покотитися. Юліанове туристське спорядження в горішніх шухлядах: штурмові черевики, тесак, стометровий шовковий мотуз, сухий спирт, навіть торбина пшона. Треба пшоно забрати, воно, мабуть, стухло .

Зверху на "фаетоні", за різьбленим обручем, Юліано-ва шкіряна валізка, в якій теж усе підібране для дороги: бритва, мило, рушник, Гомерова "Одіссея" грецькою мовою, папір, олівці, університетські дипломи, метричне свідоцтво, гроші (австрійські, зняті з обігу), фронтові нагороди. Юліан ніколи не розлучався з валізкою. Марта думала, що в ній хтозна-які цінності, тому зміркувала, що в ній підпільна література. Якось Юліан ривком смикнув валізу з "фаетона", замочок вискочив — і все добро посипалося на підлогу. В Марти піднялися брови від розчарування. Юліан склав речі, а ввечері сказав: "Фронтowa звичка".

Може, й звичка. Та скоріш за все — він завжди був готовий до арешту.

Його заорали, коли не мав при собі валізки. Домовилися з Мартою дещо купити, на сходах Юліана. вже чекали. Марселла підзирала крізь неспричинені двері. їх було двоє. Юліан нахмурився, наче взяла досада, що наскочили не в пору. Мабуть, жалів Марту. Вряди-годи блиснула нагода що-небудь придбати, і це свято, бо таке життя, що кожна маленька обнова немовби приносить сяйво,— і ось...

Марта мало не заридала. Для неї не було ні шпиків, ні концентраційних таборів, ні тих без ліку, що концентрованими чергами не зі своєї волі покидали батьківщину, а був лише Юліан: він дуже жадав зробити їй невеличку приємність, та спіткала невдача.

"Вертайся", — промовив він стиха, наче ця сцена давно була ними розіграна.

Хутко збіг на перший поверх. Минув переодягнених поліцаїв. Зачувши позад себе кроки, штовхнув вихідні двері.

Марта поволі, тримаючись за поручні, зійшла вниз, прихилилася до одвірка. Міцна реальність, дарована їй долею разом з Юліаном, ще миготіла якимись тінями. Зосереджено смалили цигарки три поліцаї біля воріт. Два стовбичили на тротуарі через дорогу. Марта вже не встигла наздогнати Юліана поглядом.

Вона не плакала. Стороннім зором дивилася на похилену жінку — чужий поріг і жінка, яка опинилася в порожнечі. А сама ж заснула чи вмерла з даром все бачити і чути. Довкола — тиша. Неприродно яскраво. Порожнеча уявлялася Марті темною, і вона затулила очі. Все стало на своє місце. Не віднімаючи рук від обличчя, вона добралася до кімнати, впала на канапу і прошепотіла: "Де твої сльози, молодиче?" Її жахали легкість у тілі і пустота. Вона довго чекала, нарешті, немовби вдарив дзвін, здалеку наплив гомін, шерхін, дзеленчання, і це означало втрату, стиснуло груди, і поміж пальцями потекла терпка сувора сльоза.

Юліан написав з Бригідської тюрми. Не лист, а уривок про мандри Дністром з весняними водами. Він вплив з устя Стрию. Затопило зарінки і пороги, відштовхнув пліт на бистрінь, і ним закрутили водоверті. "Може, тоді я вихопив з невідомості трохи загострені, іконні риси твого обличчя, — писав Юліан. — Адже буває, що несподівано привидиться вві сні чи під час марення те обличчя, що згодом стане рідним".

Марта його чудово розуміла. Слово "іконні" виринуло перед ним із глушини між чорними мурами в'язниці. Мури — в плямах цвілі і блискітках печерної слизі; в чаді мокрої вошивої соломи блимає зайчик світла...

Риси її обличчя, сказала б вона, тільки старомодні, наче назбирані з вилинялих портретів кріпачок-актрис. Дівчиною і гімназисткою вона видавалась старшою за свої роки. Кажуть, зате пора цвітіння триватиме довше, ніж у інших жінок. Навіщо? Для кого?

Невеселі гадки не забуваються, а спадають до голови знову і знову. Чому накопичуються, стаючи ніби надбанням?

Марта поклала ще не розпечатані конверти на підвіконня і поволі, слово за словом, заглибилася в уже прочитане. Бачила змордованого Юліана на допиті, чула, як він важко дихає: з переборами, мовби піднімався на Говерлу, її щоки пекла жарінь, якою було нагнічене його тіло. Юліан, мабуть, не допускав, що вона вміє так читати його листи. Вона заснула плачучи і плачучи прокинулась вночі, коли постукали. Вона навчилася плакати.

їй здалося, що постукали у вікно, а вона ніби спить у Миросі Коваль. Правда, Мирося ще не Коваль — Ковалева... та незабаром це прізвище стане її власним, а Коваль начеб щойно постукав у шибку. Марті нема діла, їй байдуже — у Миросі кохання чи флірт. Та, либонь, повинчаються: родичі надто завчащали одні до одних і так настроїлися на весілля, що вороття назад не допустять. Якось Мирося сказала: "Вийдемо заміж одночасно, будемо жити гуртом, бо я не знаю, як я лишуся без тебе". Кожна, звісно, між викладачами мала ідеал, про це велися цілком таємні розмови перед сном, деколи ідеал зазнавав критики, його доскіпливо вивчали, засуджували чи виправдовували. Миросин ідеал ходив з пихатим оскалом: "Ніхто не має власних переконань"; Мартин — був ретельним службовцем, який виголошував прописні істини. Коли Мирося сказала: "Вийдемо заміж одночасно", — обидві оглянулися на свої ідеали і без додаткового погодження зрозуміли, що жити гуртом не зможуть. Відтоді їх дружба стала ще міцнішою і виливалася в пісню. Вони співали дні і ночі, їх виступи заповнювали концертні програми, їх просили співати в перерви між уроками, під час походів, і вже вони, здається, не вмовкали перед закінченням гімназії. Тоді Марта й поселилася в Миросиних батьків.

Одноповерховий цегляний будиночок губився в заростях ліщини на Погулянці. З одного боку — Личаківський цвинтар, з другого — запущений ліс, міське звалисько і царина проституції. Знову цвинтар, цілоденне безлюддя. Марта ніби повернулась до рідної домівки. Як в дитинстві, вона ходила між могили слухати скарги, просиджувала біля священних гробівців, перекопаних польськими фашистами-пілсудчиками (поборників справедливого ладу і прах лякав), або ходила на Клепарівську гору до страчених гайдамаків, що будували кам'яницю Кампіанів. Десь у ті дні нею заволоділа нехоть до життя. Люди, що йшли на смерть, розчинилися зойками в гулі гармат і нічого не врятували, нічого не вибороли. Світ після війни став схожий на придуркуватого від пиятики діда-жебрака, який за киненого сухаря комусь випрохує в Бога нескінченні гаразди. Французький підприємець заснував у Львові фабрику жіночого одягу. Марта найнялася манекенницею. Фабрика працювала виключно для виставки, її виробів ніхто не купував. Та на виставку ходили. Порозсідаються і гомонять, що голодні французи зі смаком одягаються. Розмови: "Якби той Петрушевич уклав договір з більшовиками, не були б ми під Пілсудським", "Якби в Сараєві не вбили отого, як же його...", "Якби... Якби...", "Жовта раса хоче завоювати світ...", "У світі такі чвари і таке безглуздя..." Марті здавалося, що й усі довкола охоплені такою самою нехиттю жити. Ішов тоді дев'ятнадцятий рік, і їй було дев'ятнадцять. Потому якось нараз її оточили поклонники. Трагічний світ став смітним світом. Та, як з неба, — Юліан. Світ став серйозним. Якби Юліан не був професіональним в'язнем, може...

"Знову постукали".

Марта підвелась на лікті.

— Мамо, хтось гримає.

"Олеся. Чого, мені раптом здалося, що я в Миросі?"

— Марселла досі товчеться.

— А мені сниться, що вона раз за разом гримає в стіну.

— Прокидаючись, ти це подумала, на мить забулася, а тепер певна, що сниться.

— Не знаю...

— Спи, донечко.

— Боюся, мамо, що нам буде зле із тим чоловіком.

— Не вигадуй, спи.

— Ти сердишся...

— Не муч мене. Олеся пробурмотіла:

— Якби я знала... Вже пізно...

До свого села Марта навідалась лише раз після випуску в гімназії. Вона намагалася довести, що тітчині сподівання справдилися, що вийшла, вибилась у "вищі кола". Батько лежав хворий. Був дратівливий, оживав, коли бесіда заходила про те, як лікують печінку, нирки, зменшують тиск крові і стимулюють травлення. "Все гаразд? — запитав він, коли Марта нахилилася над ліжком. — Як здоров'я? Не скаржишся. То добре..." Він кілька разів скося позирнув на Марту, та, здавалося, лише для певності, щоб пересвідчитися в тому, що донька стала майже такою, як йому її вимальовувала уява. Сестри повиходили заміж, зробилися дебелими молодницями, налетіли з виводками діток, нацокотали — Марта так і не запам'ятала, як котру дитину зовуть, чий в котрої чоловік. А мама не могла звикнути, що Марта — її донька, приймала з підкресленою пошаною, як малознану родичку, що розбагатіла, не знаходила, чим би пригостити, все повторювала: "Ой, осудиш таких-сяких, не вміють страві смаку дати, ні запаху... Ви там, у

місті!.." Мама не могла всидіти ні хвилини. Те треба зробити, те, за все бралася, нічого до ладу не доводила, наступного дня — те ж саме, і так їй спливали тижні, місяці і літа. Село розрослося, майже сягнувши батьківської садиби. Під цвинтар знайшли ділянку в іншому місці, цей же засмоктали терни й акації. Марту охопила тривога, що дитинство її ні секунди не було реальністю, що пам'ять її завантажена вигаданими, книжними картинами. Дома вона не пробула і трьох днів. Проводжали її чемно всі члени родини, крім батька. Ішли за підводою добрий кілометр, веселі, сипали простецькі жарти, довго махали носовими хустками, перемовляючись, наче спроваджували штукаря, який дав їм кілька хвилин розради. А в неї за ними болить серце, бо в них завжди неторкана робота, недоглянуті статки.

Вона почувалась обкраденою. Були батько, рідна домівка, було село, суспільство, та вона нічого від них не взяла. Придалися впертість і тітчині гроші, щоб закінчити гімназію. Але і з гімназії вона нічого не винесла. Фах учительки початкової школи? Мання небесна! Якби самотійно, користуючись бібліотекою, не вивчила кілька мов, не прочитала мінімум Ренара, про який-небудь культурний рівень годі було б балакати. Виходить, тільки за доступ до знань (причому аж надто тенденційно відібраних) і за утриманський пайок вона повинна весь вік працювати. Навіть на жіночий розум це — рабство, бо й рабів навчали орудувати киянею: такі були державні потреби. Чому ж довкола мовчать? Чому не зведуть рахунки/..

Згодом вона сміялася з себе, та продовж кількох тижнів після поїздки додому ці роздуми одводили біль від серця. "Усім, усім, усім, — міркувала вона, — людина вкрай принижена. Життя безвтішне, як мрія про безвість".

Становисько, гонор, заслуги теж, по суті, принижують людину і її необмірйану змогу. Зв'язки і стосунки підпорядковані тому, щоб пани тримали в залежності рабів...

А що каже Юліан?

"Я член суспільства, яке мені не подобається, і живу для того, щоб боротися й сіяти нові якості".

Юліан умре — і не навчиться користати і наживатися на готовому. Мабуть, по цьому легко пізнати справжнього комуніста.

"Професіональний арештант..."

Марта дотепно перехрещувала всіх знайомих, а для Юліана придумала кличку Мирося Коваль.

Намацавши під канапою томик Верлена, Марта тихцем подалася на кухню і запалила свічку.

Фантоми гарних днів весь день полум'яніли і почали уже на спадні бронзовіть... Не розкривайсь, душе; спокуси, не зовіть і не торкайте струн, що в пору одбриніли...

...Літо втіхи і скрухи... Вони йшли з Юліаном високою, пружною, аж, здавалося, гіллястою, пшеницею. Крізь безкрай лан переднівку петляла вузенька, натоптана стежечка. Вечоріло. Сонце золотом розсипалося у збіжжі.

— Таке враження, що промені вологі, — сказав Юліан. — Розчісують стебла мокрим гребінцем.

— Так хутко випадає роса...

Вони відпочивали в невеличкому сільці на Станіслав-щині. їх намет синів, як волошка, в кінці занедбаного вдовиного городця над Дністром. Тепер верталися з повітового містечка, набравши припасів.

— Дивися: в балці ніби перекочуються хвилі.

— Тягне вітрець.

Перед поїздкою в село Марта підмовляла Юліана взяти шлюб і справити весілля. Юліан відмовчувався, потому сказав: "Заберімося в який-небудь хутір — і там... Весілля. Мені хочеться, щоб воно було барвистим. До біса міські бинди. Дівчата зодягнуть тебе в різнобарвні стяжки, у вишивану сорочку і кептарик до стану, в спідничку чорну, на збірках, озують у червоні румунки з високими халявками. Розумієш, наша традиційна ноша підкреслює красу людського тіла, тим паче — жіночого. Я вже бачу, як тобі уклали коси. Уклали туго, мило, довкола чистого відкритого чола; посередині — проділ, на маківці — віночок. Мабуть, ореоли стали малювати з натури, це вінок молодії, — осміхнувся він. — Знаєш що? Поїдемо до Дністра. Там звичай гуляти весілля на зеленому острові під вербами. Ріка між зеленими горами, то тут, то там на острові — випуклі копички сіна, поміж ними столи, музики на помості, через тихе плесо снують човни з причепуреними дівчатами і чорнявими кучерявими парубками, пісні — наче сама ріка співає. Я обов'язково попрошу тебе заспівати, хоч молодій не личить бавити гостей. О, як задзвенить твій голос по долині! Зворушені селяни обступлять тебе зусібіч, і в сльозах зворушення ти прочитаєш справжню ціну людям і ціну життя. А як вечір настане — скільки-но кохань розцвіте під гнучким пахучим віттям лозини! Дівчатка за чотирнадцять вистрибуватимуть під ліхтарі від липких хлопців розчервонілі, а в очах — весь добрий світ. Мине рік, і на цьому острові не буде неділі без такої, як твоя, okazji... У житті є надзвичайно багато щирого і гідного людини. Чого минати? Отже, на Дністрі?.."

Невдовзі перед тим Юліан вернувся з Кракова переможцем, з двома університетськими дипломами (він склав іспити екстерном), і його впевненість передалася Марті, вона дивилася на нього, як на Зевса. Професор Горецький пророкував Юліанові кар'єру світового вченого, з огляду на його невтомність йому радили присвятитися літературній праці і йти стопами Франка; письменник-психіатр Кость Грушевич вітав його як свою, втілену в Юліанові, мрію. Словом, Юліанове ім'я було в усіх на устах. Ніхто і при гадці не мав, що внезабарі це — потенціальний державний злочинець, що бажає лиха "своєму народові". (Потому казали, що він

"упав", не змігши пройти випробування славою, й сам же собі петлю зсукав).

Марті снилося весілля. Вона ледве дочекалась дня від'їзду. Та ще бридкіший за старого парубка нежонатий священик з ордену Василіан відмовився повінчати заб-лудлих туристів. Юліан з Мартою вирішили справити весілля без попа і без гостей.

Юліан ніс в наплечнику кілька пляшок вина, ковбасу, пряники, купив Марті на ярмарку вишивану сорочку, чорну фалдовану спідницю, румунки, кептарик, стяжки. Всю дорогу Марта дибала за ним, як на мотузці свого весілля. "Це станеться, — думала вона, — але я до могили відчуватиму, що чогось мені бракує". Юліан не розраджував її. Він вважав, що деякі повороти долі треба щиро пережити, залишаючись ощадливим, коли діло стосується дрібниць, перед якими не слід зупинятися.

...Деколи стежка ділилася на два ручаї, між якими стирчала низька порість пшениці. Але и тут хилилися додолу важкі колоски, вдаряли Марту по стегнах, ніби перестерігаючи: "Не чіпай". Які лише помисли не приходять у такі хвилини. Хочеться всього торкнутися гадкою, виявити свою любов і уважність. Понад сповитими в туман ярами на протилежному березі вплив і аж немовби шугав червонястий місяць-підповень.

Марта осміхнулась. Вона подумала: "Чому, коли зійде місяць, напрошуються спогади? ' Усміхаючись, вона ступала за Юліаном і чекала...

— Місячний вечір і багаття настроюють на те, щоб щось зважувати, підсумовувати,— сказав Юліан, мовби пробуючи на слух, як струну, довколишню німість.

Марта голосно, заливчасто розсміялась.

— Що таке? Що трапилось/

Марта не сказала, чому їй смішно. Вона запитала:

— Ти запам'ятовуєш назавше цю красу?

— У цьому я — стихійна істота, — відказав Юліан. — Усе це ніби вбирається душею, додається до чогось, що вже накопичене, і утворюється своєрідне багатство.

— Колись я намагалася такі малюнки розчленувати до найменшого мазка, та в пам'яті фіксувалися лише гра кольорів і переливи контурів, і я почувала себе мало не обкраденою.

— Комплекси сприймання ще далеко не досліджені. Стефанові Балею я довіряю.

— Навколо цього прізвища стільки пліток, що я не прочитала жодного його рядочка.

— Даремно.

— Суспільному створінню не кортить до позовів справедливості, — трохи манірно промовила Марта. — Сонце настроює до праці, а місяць до мрії.

До річки вони зійшли мовчки. В долину місяць ще не зазірав, осяяний був лиш засмоктаний ліщиною скит і сріблом віддзеркалювала вода, ніби там днів таємничий світ. Сільська доріжка прискала з-під ніг пилюкою. Високі, сплетені із лозини тини нараз обірвалися, і після тунельної прохолоди вулиці на них теплом дихнула ріка.

Марта розгорнула м'яким жаром наповнений намет. Тітка, якій належав городець, лишила туристам молока і пляшку гасу для ліхтарні. Вода у відрі, де стояла банка з молоком, була ще свіжа, недавно з криниці.

— Ой, яке студене і пахуче!

Марта пила молоко просто з банки, потому передала Юліанові. Він весело кумгикнув і припав до банки устами. Вони розсілися в протилежні кутки. Минулої ночі Юліан спав біля намету, а вдосвіта, коли пішов купатися, Марта швидко постелила на двох і зашнурувала отвір. Юліан дивився на язичок золотистого полум'я під склом ліхтарні, видно, не сміючи озирнутися ні на Марту, ні на завчасно влаштоване шлюбне ложе. Мартою теж все далі опановувала тривога. Не в стані здолати її, вона вийшла з намету. Небо було засіяне зорями. Над горою показувався місяць і, здавалося, пригасав, розчинявся у долині. Блакитно, неземним вогником світився куток намету, де стояла ліхтар-ня, темніла тінь непорушного Юліанового плеча. Марта зійшла до ріки і вмостилась на плитці. Задумавшись, вона не чула, коли Юліан поклав біля неї клуночок з вбранням. З клуночком, наче його несподівано могла загребти зливна хвиля, Марта вибігла на берег, переконавшись, що Юліан на місці — він приніс від вдовиці столик і ослінчик і примощував біля намету, — пішла переодягатися, їй ставало то смішно, то прикро, то сердилась на себе, на Юліана і на весь світ. Верталася мов тінь, не чуючи під собою ніг. Шелестіли на грудях шовкові стяжки.

Юліан не пив спиртного. Марта здивувалася, побачивши повні келехи.

— Ти вирішив затемритися на своєму весіллі, — сказала Марта, всміхаючись, їй самій уже хотілося розвіяти тоскність чекання.

Юліан розвів руками:

— Мені не вдавалося налити порівну.

Марта поцілувала його першою, і він пригорнув її; трохи похиливши на одну руку, другою обняв за стан, наче збирався кудись нести.

— Це схоже на бунт проти світу, — прошепотіла Марта.

— Ні, я гадаю, ми чинимо так, як нам мило, без сторонньої волі.

— Як ти розкішно наклав стола! Я серйозно, Юліане. Серйозно. Божественний... Село вже спить...

— За щастя, Мартусю...

— За щастя, Юліане. До дна?

— Так.

— Ой, багато.

— За щастя.

— За щастя, Юліане.

— Ти надзвичайно гарна. Надзвичайно... Цей образ...

— Не треба, — перебила його Марта. — "Колись" — нема. Є — "тепер". Не зміркуй, що я підладжуюся під твою вдачу. Це не штучно, Юліане. Так склалося... Напівжартома і аж занадто серйозно. Та я відчуваю на себе повне право...

Марта весь вечір побоювалася, чи спіймає нагоду для останньої фрази. Миро ся Коваль сказала їй тихцем, що такого права не відчувала, ставши з нареченим віч-на-віч; випадкове захоплення як вихор змело її невинність. Тому-то для Марти ця фраза мала додатковий зміст. Вона

запитливо поглянула на Юліана. Щось його немовби насторожило, і він очікував потупившись. "Скільки підлоти в житті, — подумала Марта, — а формул для їх заперечення не склали. Сказати о навропростець: 'Я перед тобою чесна, Юліане...' Одначе навропростець несила сказати. Прозвучить — як зойк нескромної гідності. Мабуть, того, що чесність повинна сама собою розумітися. Тим часом її немає у дев'яносто із ста, і про це доводиться говорити... Миросину невинність забрав жонатий (майже всі гімназистки перший раз грішили з жонатими, юнак не вміє показати, що жадає тебе)... Юліан жде сповіді..."

— Чого ти мовчиш, Юліане?

Наче прокинувшись, він окинув її швидким поглядом і усміхнувся.

— Все гаразд. Все прекрасно.

"Якщо в тебе виникли підозри і ти вирішив: "Що ж? Нічого вже не поправиш..." — то ти скоро розчаруєшся".

Марті хотілося переконати його, що в гімназії вона жила замкнено, просиджувала над книжками або муштрувала себе, щоб стати людиною цього світу, проте не стала: забракло відваги. Згодом пересвідчилась, що небагато втратила. Нараз їй стрельнуло до голови, що Юліан, мабуть, спеціально придумав оцю втечу. "Ти викрав мене з міста, з моєї міської молодості, маючи сумніви, привіз туди, де панує непорочна краса, щоб створити ілюзію чистоти..."

— Про що ти знову замислився, Юліане?

— Я дуже довго мріяв про ці хвилини, Мартусю.

Марта в душі зітхнула: 'Боже, як легко зіпсувати щастя! Видно, воно таки не має сталої межі. Кожен помисел і кожний крок — ніби кладка

через прірву: схибнешся — впадеш з одного боку, не втримаєш рівноваги — полетиш з другого..."

— Ну, Мартусю? — Юліан підняв чарку.

Злегка дзенькнули келехи. Юліан тричі поцілував Марту в уста. Коли Марта пила вино, слух її уловив далекий гомін. Поклавши на столик порожній келех, вона прислухалась, мов благаючи захисту, торкнулася Юліанової руки.

— Рибалки на Дністрі,— пояснив Юліан.— Світ зайнятий власними справами, моя дружинонько. Сюди ніхто не прийде...

Глава IV

Марта задула свічку. "Він, як завжди, мав рацію. Якби ми повінчалися по-людськи, мені не давали б спокою, або теж запроторили б, або примусили зректися чоловіка".

У темряві ця думка була реальнішою, ніж удень, ставала опорою. Марта посміхнулась. "Все навиворіт. Кость Грушевич якось сказав: "Література нині нікчемна, але й вона тримається логічного курсу еволюції, тоді як життя намагаються вперти у колію вигаданих закономірностей". Претензійно, як будь-що в Грушевича, але... Здається, гримають... Чого це Марселла не спить?"

Після того, як Марселла поселилася у новій кімнаті, їх стосунки з Мартою дещо поліпшилися. Розмовляли не часто, особливо відколи забрали Юліана (Марселла про щось, видно, здогадувалася), і бесіди торочилися про Марселлиного ангорського кота і щурів, але й це вже щось означало.

Марселла безтямно любила цього мохнатого, здичавілого од старості звіра. Кіт був суворий. Його ніхто не смів ні погладити, ні посварити — він

не розумів і не приймав ласки і був мстивий. Навіть коли сама господиня наближала палець до його шерстюги — він випинав шаблею хвоста і щирив зуби. Очі його спалахували дикою люттю. Але той же Барсик шанобливо проводжав господиню до трамвайної зупинки, а згодом якимось дивом здогадувався, Кьпи вона має надійти, і йшов їй назустріч. Ходив він сквапно, наче щадив кожну мить, одною и тою самою стежкою. Ночами барабанив у ринвах, щось винюхував, вистежував, хоч до щурів у нього не було діла, наче вклав з ними умову: ви чиніть своє, я — своє.

У "покої"" самобутній і владний кіт диктував свою волю. Проте не переступав певних меж, і Марселла хвалила його за це. В такі хвилини Барсик довірливо дивився на неї, але коли-не-коли зблискували поблажливі іскорки в очах. Кіт мовби казав: "Достотні котячі мотиви вам не розгадати".

Марта зачинила кухонні двері, збираючись лягати.

— Пані Марто! — слабо покликала Марселла.

"Пані Марто!.." Дівоче прізвище Марта недолюблювала, і це, мабуть, відчували. А на Юліанове вона не мала права. Ніби змовившись, усі гукали: "Пані Марто!"

— Що, пані Марселло?

— Ой...

Марта щосили смикнула ручку, одначе двері не були зачинені. Під іконою Богоматері горіла лампада. У кімнаті не топлено, ніякого запаху, цілком здорова Марселла сиділа між подушками на широкому двоспальному ложі.

— Вибачте...

— Зайдіть, пані Марто. — Господиня бликнула розгубленим поглядом і потупилась, наче було їй соромно. — Чогось мені дуже прикро, пані Марто. Не знаю, як і пояснити.

— Ви стукали в стіну? Марселла кивнула.

— Я вирішила, що кіт бешкетує, ваш Барсик.

— Він десь запропастився, третій день не видно.

— Надивав пару, — посміхнулась Марта. "Почнемо з кота. Маленький вступ, потому я зітхну і спитаю: "Що ж трапилося, пані Марселло?" Скромний обряд доброзичливості..."

— Негідник. Щури скоро будуть вуха обгризати. Братові порадили наставити пастку, спіймати сім щурів і почепити пастку на гілляку. По тижню часу щури пожеруть один одного, лишиться найзапекліший і найвитриваліший. Тоді цього щура треба випустити — розжене ціле стадо з-під будинку.

"Боже!" — Марта внутрішньо здригнулась.

— Після неволі той щур привчиться жерти своє плем'я. "Веселий вступ!"

— Та з обійсть не рушить. Маєте безплатного вартівника.

Марселла готова була доплести ще якусь бувалицю в цьому ж роді, і Марта спитала:

— Що ж трапилося, пані Марселло? Вийшло холодно і трохи згорда.

— Не знаю, що й казати... — Марселла помовчала і сама собі заперечила: — Чому ж не знаю! То коли мусиш говорити півправди — нічого до ладу не зв'яжеш. Белебениш, як піп або як мої пани. — Видно, Марселла мала на увазі своїх недавніх хазяїв, у котрих служила покоївкою. — У брата сьогодні іменини, — вона показала пальцем на нижній поверх. Мене запросили. Брати з жінками, сестра і я. Коли я працювала в Родзісада, брати трималися зі мною сторожко. Знаєте, каретники, возять по місту іноземців, махінації з валютою... Я гадала, що вони живуть душа в душу, а тут випили, випили та як зчепилися! Той ліпше розуміє, чого біда, ні — той. Пані Марто!..

"Дарма ці заходи, — подумала Марта. — Ти була господинею, я — комірницею, тепер переступаєш межу, це до чогось зобов'язує... Навіщо?"

На Марселлиному обличчі досада й обурення. Марта ж для таких явищ давно замкнула серце. Більшість стосунків вона сприймала як мавпяче повторення книжних колізій. Посміхнувшись, вона сказала:

— Через неволю, пані Марселло, і бегемоти не розмножуються. Ви хочете, щоб це життя не відбивалося на людях.

Марселла втомлено зітхнула. Та, видно, в її душі виникла якась гребля, яка не дала їй вернутися до звичного похмурого стану. Марта вважала, що це — так само спосіб захисту. Вся активність сучасних людей зводиться до неприйняття більшої частини того, чим наповнена дійсність. Це, здається, теж що-небудь означає.

Марселлин голос затремтів.

— Братів мені жаль. — Вона зіщулилась, обличчя облягла страдницька тінь. Та ненадовго. Раптом воно стало суворим і злим. — Не жаль мені нікого в світі. Я взагалі людей ненавиджу. І скажу правду, пані Марто: отаких, як ви, — всім єством. Ваша міна: Я все розумію, я вже це

бачила або чула про це" — доводить мене до несамовитості. Мені хочеться вигнати вас з помешкання на вулицю, хоч іде зима і ви з дитиною. Така я, пані Марто. Ви гадаєте, що своєю чистотою і неприступністю врятуєте народ?..

Марта нервово перебирала тороки шалі. Марселла, либонь, помітила, що комірниця ось-ось зірветься, і пробурмотіла:

— Виходить, що я вас покликала, аби злість зігнати. Ні, пані Марто. Мені досить кількох слів полковника Родз і сада про таких, як ви. Вам відомо, що полковник Родзісад — начальник секретної служби? Авжеж відомо. Ну, то сказав про вас ось що: "їм дозвольте домагатися рідної мови чи православного Бога — і вони довіку не згадають, що в них нема держави". Будьте собі горді і неприступні, я вас ніколи не потурбую, але сьогодні мені так прикро, що хоча б кіт, цей бісів виродок, нагодився — і йому б вилила скаргу. Пані Марто!..

Вона впала лицем на подушку і заплакала.

Потім, далеко потім, бо ніч ця здалася Марті не стільки химерною, як довгою, коли спало місто, заснув вокзал і вмерли дороги, перед нею відкрилась прірва, що зветься людським життям. Її постало на весь моторошний, карколомний безмір мотовисько причетних до нього злочинів, бо кожне життя, — подумала про себе, — це тяж ступінь, після якого немає вороття всім можливим відносинам по всій землі. Можна це сказати м'якше, можна гостріше, можна з розвагою сильної і яснозорої натури, але це так: зло ніколи не мало однини.

Розповідаючи, Марселла чогось ні разу не підвела на Марту очей.

Моя мама була служницею священика. Батька брали на якусь війну при Австрії, і він вернувся інвалідом. У селі навіть діти знали, що я донька отця Новачука.

Ми мешкали в глиняній хатчині. Священиків будинок, шпихліри, конюшня, сушарні, пасіка, олійня і млин — все трималося купки, плуталося ланцюгом по обривистому березі річки, можна було пройти з дверей у двері із попівських хоромів аж до нашої халабуди, мама усім тим правила, доглядала, наче своє, ми її бачили, як гостю. Завжди ходила причепурена і нас одягала краще, ніж вбиралися у селі. Скрути не звідали. Довкола голод (град вио'є, чи не зійде, чи спека спалить поля), а в нас і м'ясо, і білий хліб. Правда, батько того всього цурався, днював і ночував у стельмахарні, та ніхто з нас цим не побивався. Тепер мене часом смокче коло серця, як згадаю того зчорнілого від смутку чоловіка.

Моя мама була чимось схожа на вас, пані Марто. Отак трималася з гонором, така ж усмішка-посміх, ніби знала таємницю таємниць. Та ви, певне, не вірите в Бога, а вона була дуже набожна.

"Скільки разів прочитала "Отче наш"? Тільки три? І що — в язичку кістка зламалася чи мозоль натерла/ Дивись мені, дівко!.."

Найбільше мене пильнувала і школила. В церкві я вистоювала перед самим вівтарем, збирала пожертвування замість старости, щомісяця — на сповідь. У моєму мізку панував Бог і... мій батько, отець Новачук.

Я торік їздила до Погорілівки — село наше колись доценту спалили татари, того й назва така. Цвіли яблуні, довкіл аж синьо від китиць бузку. Кущі стрижені під лінію, а я їх пам'ятаю як справжнісінький ліс. З них, причаївшись під галузками, я визирала свого рідного Новачука. Він, бувало, і в той бік не гляне, а я навмисне топчуся поблизу, ловлю кожний його рух. Думала про нього днями і ночами, бачила його невідступно... Ви дуже любили батька, пані Марто? Я деколи думаю, що жодна дитина так не любила батька, як я. А десь із десяти літ перестала лізти йому перед очі. Мені здавалося, що я нагадаю йому про себе потайною любов'ю. Він мусить відчувати, як я страждаю без його прихильності, гадала собі. Мене не треба було навертати на розум, що він навіть перед смертю буде соромитися неотесаної, безграмотної доньки. Я нишком навчилася письма, мені пощастило вкрати в священ и новому столі книжку, і я

прочитала її разів сто. Ту книжку написав Джонатан Свіфт, теж начебто слуга Бога. Я і нині можу переказати рядок за рядком від початку і до кінця. Ось вона, на столі. Часом заново перечитую...

Якось я сховалася в церкві між лавками після відправи. Я сподівалася, що таки вмолю Бога і мій батько признає мене і зігріє ласкою. Дві ночі передриготіла з моторошними шерехами в замкненій церкві. Вдень молилася, та, коли темніло й увижалися тіні мерців по закутинах, було не до молитов. Я кликала і кликала отця-батька, щоб визволив мене.

Запаморочилося в голові, я непритомніла. Раптом клен-цнула колодка. Отець Новачук розмашисто пройшов до захристії, запалив свічку і рипучими сходами піднявся на хори. Ноги в мене ніби скам'яніли, та я все-таки пробралася на хори і причаїлась під спертими до стіни старими хоругвами. Отець Новачук читав якогось листа. Так зблизька я ще його ніколи не бачила. Гладко причесане чорне волосся, високе чоло, ніби стягнені глибокою зморшкою круті дуги брів. Коли він переставав читати і впадав у задуму, очі його виражали глибоко захований у серці біль. Здавалося, він розкаюється в чомусь, та вже незмога будь-що змінити. Знеможені від прикрості уста не ро-зімкнулися навіть тоді, як він раз за разом зітхнув.

Мабуть, я вийшла б зі схованки, та на хори став підніматися якийсь чоловік. Він за руку привітався з батьком і показав пальцем на листа: "Як? — "Добре",— відповів отець Новачук.

Того чоловіка я перший раз бачила. Вони довго розмовляли, про що — нема рації розповідати, та й не все я тоді втямкувала, зате отець Новачук піднісся в моїх очах до могутнього посланця якихось невідомих сил, що ночами скликає на таємні розмови своїх спільників.

Мама ніколи не захопила мене в хвилини підглядання за отцем Новачуком, але про щось здогадувалася і не давала мені спокою. Іди

туди, принеси те, подай... Я звиха-лася з досвітку до опівночі. Я відчула, що мама мене ненавидить. Вона цього не показувала, то була стримана, вишколена жінка. Та вже коли я підбула, сімнадцять, вісімнадцятий, коли я відкрила, що гарна з себе, бувало, оглянуся раптом, а мама проводить мене таким недобрим

ПОГЛЯДОМ!..

Марселла була років на три старша за Марту. Налита тілом, з пишними грудьми, приємна обличчям жінка. Лиш у лінії міцно, по-чернечому стулених губ було щось таке, що відштовхувало. Може, до цього призначилися нервові напади, про які Марта чула під час Марселлиних перемо-вок з сестрою. Якось, проводжаючи гостю, Марселла зітхнула: "Ой, боюся. Не дай Господи, параліч скує". Сестра її зацитькала, та швидше для того, щоб самій бути спокійною.

Коли ще вони мешкали в одній кімнаті, якось Марселла вночі попросила Марту відтерти їй одубілі ноги. Марту пронизав холодний струм, коли вона торкнулася Мар-селлиної голінки. Вона досі відчувала на кінчиках пальців ту крижану непорушність. У Марти пробудилась іскорка жалю до цієї жінки.

"Може, через страх окалічити вона така невблаганна? — подумала собі. — Вона повинна б бути вдячною, Юліан набив немало мозолів, споруджуючи їй "покій". Чи боїться, що приємна з себе дамочка стане свідком її нещастя? Марселлина сестра за мідяки працює на паперовій фабриці. Чи не хоче Марселла взяти її до себе, щоб мати поруч близьку людину/.."

— О, коли мені було вісімнадцять, на мене задивлялися! — сказала Марселла після паузи і навіть осміхнулася. — Сусідки раяли женихів, та мама відмовчувалась. Хлопцям заповіла дорогу до хати, і я лишалася в темній цноті аж до того самого вечора, як...

Тепер Марселла зацікавила надовго, ковтаючи сльози, намагаючись зовладати з тремтячими губами.

Не знаю, чи завважили ви, пані Марто, хлопчиська, що часто стовбичить під штахетами. Років йому шістнадцять-сімнадцять. Майже дівоче личко, ластовиння, зухвалі очі. Намагається щезнути, коли виходжу з дому. Чого воно лазить? Я проти нього — стара. Плентається... Я, здається, ниділа з розпуки, коли на мене не звертав уваги отець Новачук, а воно — веселе. Що це таке, пані Марто? Могла б подумати, що ходить вашими слідами. Але він тут з'явився до вас. Стежить за кимось? Ні, бо він тут плентався, коли я працювала в начальника секретної служби і була поза підозрінням. Що це, пані Марто? Любов? Може таке бути? Я в такому віці тільки-но здогадувалася про дещо. А зрозуміла що до чого аж того дня, як забаламкала на хресті якимись чужими, ніби виваженими ногами... Ви втомлені, я вас мордую... Ще кілька хвилин, пані Марто.

Коли я заходжу до вашої кімнати, пані Марто, я втуплююсь у вас, як ви кажете, "фаетон" і бачу на купі шафу, сервант, виджу все таким, яке воно було перше. Отак би я хотіла побачити світ заново. Маю якісь гроші, кам'яницю, а життя — нема, перед моїми очима — брудне звалисько. Може, того я не можу почувати себе нормально в стосунках з чоловіками. Вибачте... Я наглію. Я хочу, щоб мене брали силоміць, рвали тіло, краяли мотуззям. Але я не доказала вам, як таки знайшла рідного батька. Тільки принесіть мені, пані Марто, холодної водички.

На раптове світло засидженої мухами жарівки уздовж стіни мовби посхоплювалися з полицок пляшки з мікстурами, банки, коробки, грілки, губки. До носа вдарив гострий запах якогось відвару.

Марта ніколи не бувала в Марселлиній кухні, її здивувало, що Марселла обходила без начиння. Горщик, миска, горнятко, ложка і виделка, уламок ножа, вищерблена чарка. Все займало краєчок застеленої газетою плити. Ні столика, ні табурета, відро — у віконній

ніші, на стіні — величезна балія, і повен кут, цілий стіжок, старих калош, ступанців, валянок і чорних пожмаканих котом панчіх.

Марта зачерпнула води і швидко вимкнула світло, наче підглянула щось сороміцьке. Вона не могла повірити, що одна людина за один рік зносила стільки взуття.

Марселла, стоячи на ліжку, підливала до лампади товщу.

— О, дякую. Я набираю на ніч повну карафку води, але вона вже тепліла.

Перед Мартиними очима ще стирчала гора Марселли-ного взуття. Вона сприймала Марселлу підсвідомістю, як гру актора у виставі, на яку запросили в знак примирення.

— Потому наберете мені ще свіжої.

"Коли в людині вбити волю до життя, вона переселяється у фантазію, в підпільний світ. Коли народові нав'язують абсурдні порядки, він непомітно створює державу в державі. Людина і антилюдина, сім'я і антисім'я, суспільство і антисуспільство... Юліан сприймає все це розумом. Горе тому, в кого чутливе серце... Можливо, це дивовижне "анти" покликане еволюцією? Нас" все-таки не влаштовує "підпілля". Одібравши туди все, що нам до душі, ми рано чи пізно знаходимо нагоду зробити ілюзію дійсністю. Марселла вирішила "висповідатися". Вона жадає збутися своїй тіні..."

Отець Новачук несподівано занеміг. Мама ходила нудна і сердита. Ночувала в попівських покоях. Того року випав глибокий сніг. Ідеш стежечкою між мурами снігу, над головою хриплять вітри. Якось вранці небо нараз зжовкло. Сніг припав товстим шаром пилюки: казали, що десь у степах буревій стриже землю. Пилюка просочувалась крізь найменші щілини, липла до тіла, шкрумтіла на зубах. Сподівалися

неврожаю, чекали війни. В церкві не правилось. Люди сходилися щонеділі на проборство, стояли гуртами під тинами і гомоніли про всілякі нещастя.

Вночі ураган перекинув конюшню. Я носила повну голову жахів і подумала, що почалась війна. Загуркотіло, дах шпурнуло в річку. Я метнулась за мамою. Розшукала в комірці: вона спала на ослоні не роздягнувшись, сінник замість подушки, і кожух — замість ковдри. Моя мама, як жебрачка, валялась у комірці, стерегла попівське добро. Я тихесенько обійшла покої. Отця Новачука не було дома. Отже, брехня, що він нездужає.

Свята і неділі, коли в церкві не правилось, повторювалися все частіше. Навесні в отця Новачука гостювали якісь люди, потому кілька осіб стало жити постійно. Він був веселий і привітний. Я допомагала мамі куховарити. Він зчаста позирав на мене, і я мало не квилала від щастя. Нараз завжди гамірні покої стихли. Я подивилась у вікно. Поліцаї...

Трус, людей, що перебували в священика, заарештували, його самого побили. Це сталося в суботу. Вранці в неділю отець Новачук з синцями під очима відімкнув церкву. В один мент зійшлося все село. В церкві стиск, ніде голці впасти. Він піднявся на амвон. Боже, як він промовляв!.. Катари, пані Марто... Ви чули про такий народ? Так, жили десь у Франції. Катари... Це слово стільки літ дзвенить у мені, що мені здається, ніби я народилася з ним... Отець Новачук сам на себе не схожий, і голос інакше звучить. "Світ існує вічно, він не має ні початку, ні кінця..." Пані Марто, подайте мені молитовник. Ось його проповідь записана. "Земля не могла бути створена Богом, бо це означало б, що Бог створив порочне... О, якби ви послухали, пані Марто! "Хрест не символ віри, а знаряддя катувань". Боже, як це було сказано! Як це потрясло всіх, приголомшило. Я впала на коліна і заплакала. Прочитайте, будь ласка. Тільки — про себе..

Марта перебігла очима конспект проповіді. У гімназії поширювався таємний лист про трагедію катарів. Марта ще пам'ятала фразу, яка її тоді сколихнула, але згодом випорожніла і лишилася беззмістовним

зрощенням: "Ми вірні законові кохання і добра, тоді як святителі погрузли в розкошах і розпусті".

Любов, праця, віра в земну справедливість... Отець Новачук сумлінно охарактеризував звичай і побут катарів... Згряя хрестоносців, згряя злодіїв (ідеологічні наїзди завжди ведуться за участю темних сил) продовж шістдесяти років плюндрували непокірних. Здолали, та катари знову збунтувалися. Криваві зброярі Христа вбивають кожного другого, та марно, катари не схиляють голів.

Грабунки, пожежі, смерть. Ґвалтують жінок і дівчаток, ріжуть паси на тілі... Після багатолітньої різанини частина катарів пристала до найсвятішої Римської церкви. Але й цих тлумлять. "Святий отче,— звертаються до посланця Папи.— Як відрізнити вірних катарів од невірних?" Легат, смердюча воша, відрік: "Усіх убивайте. Бог своїх упізнає..."

У церкві Святого Назарія стікають кров'ю сім тисяч пошматованих людських тіл. Горить місто. Стогін між руїнами фортець. Ще лишився Монсегюр. Сюди зібралися філософи і вчителі, будівничі, лікарі й астрономи. Люди, що становлять голову народу, але які не вміють орудувати мечем. На захисті їх — тільки сто воїнів. Одначе десять тисяч опанцерованих хрестоносців не можуть взяти Монсегюр протягом цілого року. Та ось добили останніх воїнів, тим, хто лишився за мурами, святі отці пропонують зректися віри, порушивши основний її заповіт,— пролити невинну кров, нехай навіть собачу. Під фортецею розвели величезне багаття, на якому живцем згорять ті, хто не зречеться вітчизни. В присмерку двісті п'ятдесят сім чоловіків і жінок, які уціліли після довгої облоги, урочисто сходять під мури фортеці і тінь за тінню зникають у полум'ї. Ні стогонів, ні прокльонів...

— Отець Новачук, ваш батько, зрікся сану? — запитала Марта.

— Він зневірився. Його заарештували б, та доки отримали дозвіл митрополита... За ним приїхали через два дні.

— Він пішов з села?

— Так. Ще був на вечірні, але вже не правив: попрощався з людьми, сказав, що в людей, які в щось здатні вірити, нема половинчастого виходу. Він сказав: "Я думаю, що згодом ви без сорому будете згадувати священика, який вирішив служити людям на засадах непідробної істини". Я наздогнала його в полі. Він простував через лан з мішком через плече, в звичайній куртці і в солом'яному капелюсі. Я поклікала його. Він зупинився, постояв, тоді рушив до мене. Очі його були спокійні, та, коли він пригорнув мене до грудей і промовив: "Прости, донечко",— на них набігли сльози.

— Ви більше не зустрічалися?

— Я хотіла його підпровадити. "Не будеш боятися? Смеркає..." Я скрикнула: Тату!" Він згорбився і опустив додолу мішок. Добув оці аркуші, свою останню проповідь, вклав мені до руки... Десь пропав, пані Марто...

Після паузи Марселла осміхнулась.

— Такі ось мої ночі. Обкладуся подушками, щоб ніде не муляло, щоб ніщо не заважало, і — блимає лампада, а я перебираю в гадках, як кульки вервиці, день за днем. Сто літ мені, пані Марто? Стара, немічна?.. Та лиш пора втішатися здоров'ям і силою, кохати і пестити діток. Часом увижається, що відпустив мені Бог, та забрав світ. По сусідству з сестрою мешкала донька австрійського депутата Вістуна. Вчащав до неї якийсь чоловік чи парубок. Якось ми стояли з сестрою в коридорі і незумисне почули його, оповідку про дуже ментрежну і приємну сільську дівчину, яка мріяла про щастя. Щось схоже і в мене виснилося. Бачу себе, пані Марто, в полі з серпом. За мною — ряди кіп, стерня така низька, що

ящірка не сміє визирнути, покрикую на шибеника: "Сиди камінчиком, бо ноги поколеш, і пильнуй дитину". Воно пріє в пелюшках. Кладу на полукіпок ще сніп жита, але тінь така коротка!.. Зіпріло, смокче собі крізь сон кінчик язика, ніби розуміє, що треба забути і стерпіти духоту, бо колос сиплеться. Даю хлопцеві галузку: "Одганяй мух від дитини". Чоловік — лиш сорочка ген-ген біліє, тне косою попри межу. А тоді й ніч. Малій даю грудь, чоловік вкладає хлопця на сніпках. Слава Богу, місячно. Малі поснули. Кроплю водою сніп, в'яжу перевесла. Чоловік тим часом згортає покоси. Сміюся! Прив'яв він за день на спекоті. Ну-ну!.. В задумі дивиться на сиве поле, ніби прислухається. Ні, чекає. Мене... Такий натовлений, розморений, що сам не зачепить. Підкрадаюся, обхоплюю широкі, мокрі від поту, гарячі плечі. Руки його оживають... Я безсоромна, пані Марто?.. Даю йому повернутися лицем, і він регоче. Я сильна тілом, тримаю міцно. Але вже мені його не здужати. Котимося покосами, тільки місяць — вистрибнув з одного боку, впав з другого... Лице моє на розхристаних чоловікових грудях. Він дихає важко і сміється. І я заходжуся. Потому тримаю його... Як надію, як неторканне багатство... Знову шкиргинькає коса. Я в'яжу снопи, а вони тугі, як діти... Ой пані Марто! Замість цього німієш з огиди до себе, бо з тебе вилушили жіночу ласкавість і навчили відкривати серце, коли в тіло впинаються пазурі. Ви стомилися, пані Марто. Сердешна моя!

— У мене безсоння.

— Але, може, ще засвітає земля, пані Марто? Марта не озвалась. Що вона могла сказати? Що вона

навчилася бачити світ у невігойних ранах? Що вона напевно знає: руйнуючи — анічогісінько не збудувати. Що гімназія згвалтувала їй розум примарою благоденства у новій, справедливій Польщі Пілсудського та компанії? Таки жадаючи добра, вона мимоволі вслухається в базікання, і помимо її волі з нею повторюється акт згвалтування, хоч, можливо, це вже не "передбачається" ззовні? Засвітає земля!.. Людина — суспільне звірятко, що годує себе ілюзіями...

Марті стало нестерпно важко. Юліан переконаний, що тримає кілька десятків однодумців у напрузі свого сумління. А їй бракує слова розради для цієї нещасної. Зрештою, і Юліанові несолодко. Скаржився, що зберуться (а зійтися можна хіба в ресторані чи кав'ярні), вип'ють про око. Далі хильнуть, щоб зійшло одкровення, тоді починається: "Іван, Петро, я, ти, він, вона, воно..." Один одного підозріває, добалакаються до того, що всі шпики. Цих людей уже нічим не підтримати. Звісно — чужаки на відібраній землі.

Як розраяти Марселлу? Вона ніколи не почуватиме себе в житті як удома. Забутися, злегковажити, кинутися в міраж не дасть їй остання батькова проповідь. Боже! Якщо навіть хвилинами не приходить почуття святості твого існування, якщо про це лиш коли-не-коли нагадують підпільні струми інтуїції — то як жити?!

— Мене катував розпач, коли я не могла добутися до батькової уваги, — мовила Марселла з жалісною усмішкою, мовби глузуючи з себе.— Але доля змилосердилася, я знайшла батька. Нехай це була тільки мить, але вона мене тримала багато років. Аж до того дня, як це сталося...

— Хто то був? Німці, поляки? Марселла сумно похилила голову.

— ми не станемо друзями, пані Марто. — Вона пильно глянула на Марту і додала: — Не лише того, що ви — освічена, для чогось живете... Вибачте, ви з Юліаном у шлюбі?

— Ні, — відповіла Марта.

— А я католичка, і це мене шокує. Але й не через це ми залишимося наймачкою і винаймачкою. Я недобра, це вдача, сьогодні ми побалакаємо, як сестри, а завтра я не пущу вас на поріг. Ви — не виняток. Я і братів муштрую... Знаю, Юліан — революціонер!.. Слово це якесь криваве... Якби я могла бути сердечнішою. Я — потвора. Я ненавиджу людей... Розказати, пані Марто?

— Виходить, відкладати не варто, — посміхнулась Марта. — Ще одного такого випадку може не трапитися.

— Ні, я вас, мабуть, не виселю. Та не подумайте, що звільню душу — і стане легше. Я католичка, вірю в Христа, але і сповідь не дає зцілення. Стаю перед сповідальнею на коліна з надією, ось заради цієї надії і ходжу. Сьогодні я покликала вас того, що мене затлумило. Прочитала батькову проповідь — і не відчула хвилювання. Я стежила за вашим обличчям, коли ви читали. Спасибі, ви вернули мені те, що, як мені здалося, я згубила, втратила назавше. Більше ви мені не потрібні. Мені однаково, що будете думати, та, може, після цієї розмови ви зробите скидку... Може, це придасться вам? Мусите зрозуміти, що від людей мені нічого не треба і ніщо я на щирість не прийму. Все людське не має ціни. Хотілося б жити, але життя не виджу, бо довкола люди. Життя вже ніхто не поправить. Навпаки, спробами поправити його накоюють ще більше зла. Чи так я все сказала? Ви не вважаєте мене неосудною, пані Марто? Слава Богу! Тоді ще про один карб.

Галлерб захопив Львів. Через наше село відступали так звані "усуси"⁷. По два, по одному в день, нарешті втишилося, потому село зайняли галлерівці. Від їхали і вони. Раз на тиждень проскакають патрулі. Але, кажуть, то там, то в іншому місці явився, як вовкулака, зарослий, голодний стрілець, одібрав полуденок, зняв чоботи... Смеркається — двері на забори, до воріт — собак. Паніка. А стояли стрільці в кожній хаті, коли тримали залізницю з Перемишля. Тоді ніхто їх не боявся.

Тоді я служила куховаркою в президентській резиденції. В останні тижні радилися дні і ночі, хитрували, доки не перегравали самі себе. Президент хотів лагодити справи з чиновнею — чи не смів брати всієї відповідальності на себе, чи розгубився, — але паломництво не припинялося, ми з помічницею чадили на кухні; нелегка річ нагодувати таку череду.

Звалило мене з ніг, занедужала. Приходжу через три дні — еге, лиш вітер ганяє папери між стільцями. Подалася в село. Добилася якраз на

паніку перед здичавілими стрільцями. Минув тиждень, вночі хтось шкрябає шибку. Сестра — в крик, брати — на горище, батько причаївся з сокирою під дверима. Відчинила. Стрілець. Волочиться за ним карабін, ледве пересуває ноги. Каже, що він один з тих, які колись перебували в отця Новачука, відсидів у концентраційному таборі в Талергофі, воював за Габс-бургів з росіянами, здався у полон і на російському боці воював з німцями, а після того, як перехворів тифом, пішов зі стрільцями. Проситься переночувати.

Мама без життя застигла біля печі. Я нагодувала його, вибрала момент — спитала, чи не знає, що сталося з отцем Новачуком. Кажу: "Може, що-небудь чули про отця Новачука? Мама при тому зблідла як крейда. Стрілець відповів, що отець Новачук нібито на Великій Україні.

Домовилися, що проведу його до міста, буде легше згубитися поміж людьми. З комендантом президентської резиденції сховали його на горищі недогорілої кам'янички. Відтак комендант питає: 'Як маєшся? Чи не пішла б служанкою до одного польського начальника? Треба, — каже, — щоб наші люди всюди мали вступ". Так я стала покоївкою в коменданта Родзісада, а незабарі полковника призначили начальником секретної служби.

Якось вертаюся з ярмарку — під стіною королівського арсеналу приперли сидячого, з таблицею на грудях, скривавленого забитого стрільця, якого ми з комендантом ховали на горищі. З того дня пішло і мені, як би хто наворожив. Запалення легенів, полковник звелів вістовому одвезти мене до родичів, коли ви борюкалась...

Перед дверима занявчав кіт. Марта впустила його до кімнати. Марселла дивилася просто себе безтямним поглядом, ні на що не реагуючи.

— Але ж у тебе лапки брудні. Дивися, як наслідив.

Кіт понюхав кінець перини, що звисав з ліжка, і, наче переконавшись, що все гаразд, підігнув під себе хвоста і замурликав.

На голій стіні висіла фотокартка усміхненої шляхтянки. Опершись на локіть, вона лежала на килимі. На ній була коротенька шлярована сукня. Тінь різьбила тонке стегно і вугласте колінце.

— Гелена, дружина полковника, — зненацька озвалася Марселла. — Полковник кликав її Ляля.

"Ця жінка грає тільки себе; Вона себе знає, не соромиться і не стримується. Простосердя — дар Божий".

— Нова посада вимотала полковника, постарів за одне літо. Лялечка знюшкалася з майором Ренетом, Родзісадо-вим заступником. Ренет стежить за полковником...

"Юліан каже, що традиція живе в шкурі хамелеона. На трупі Габсбурзької імперії виникли держави, що успадкували всі її вади (правда, вади нині називають проблемами). Бетховен говорив про шпигунські звичаї Дунайської імперії: "Все довкола нас примушує людину замовкнути".

— Ми з Лялечкою — ровесниці. Це післяшлюбна фотографія. Зрештою, пани довго молодими тримаються. Цить, розмуркотівся! — гримнула Марселла на кота.

— Де вони мешкають? — спитала Марта.

— Де панство — довколо ратуші.

"Колись на Ринковій площі мітингували, зводили барикади. Останню демонстрацію розстріляли минулого року. Тепер кам'яниці довкола

ратуші заселили вельможі і на площу вступають зніченою ходою навіть ті, хто лише чув про розправу".

— Блощичні розкоші...

— Родзісад мешкає в Чорній кам'яниці.

"Пліткують, перешіптуються, щось пописують, складають доноси і гніваються, коли скажеш, що не мають людської гідності. А чого ви варті? Лиш того, щоб продатися на м'ясо поліцейським псам. Цим би ви принесли більше користі народові. Принаймні в крамничках продавали б яловичину, що йде на собачі пайки..."

— Пані Марто, — Марселла поклала на Мартину руку свою. — Ви мене слухаєте? Кажу — яв коханні була не-освічена. Робота вбивала в мені цю цікавість. Часом щось наче присниться: якась опановує млість, солодко заб'ється серце... Я не тямила, що мене можна жадати ще за що-небудь, oprіч того, що я вмю вести господарство. Вірите? Я вже дещо виділа і знаю. Хвалена неторканість — справжнісіньке паскудство. Дівку мнуть вуйки чи брати, а для загалу вона — свята. Жінка тнеться з чоловіком, нишком її голубить родич, вона оббріхує чоловіка перед чужими, плаче гіркими сльозами — і її жаліють (жалюгідність приймають за святість)... Мені було двадцять два роки, чиста перед Богом, перед людьми і перед собою, як Дух Святий, я мало не заподіяла собі смерть, коли полковник несподівано чмокнув мене в щоку...

Хвороба перебігла мої наміри. В мамі я пролежала кілька днів. Вертаюся до Львова перед вечором. Нараз кінський тупіт. Верхівці промчали мимо, відтак повернули назад. Я опинилася між сідлами. Сапають коні, сапають вершники. "Jaka dziewczyna"⁸ Одного я відштовхнула, вихопилася з-поміж коней, та жовніри спішилися... Вони б не заволоділи мною, хоч їх було чотири. Капітан Ренет — він ходив ще в капітанах — гукнув: Przywiązać do krzyża diablicej⁹ На межі — дерев'яний хрест, які ставили проти чуми, війни чи на спомин про наглу смерть.

Прив'язали пасками руки до поперечок, розп'яли... Я була при повній свідомості. Затих тупіт копит. Навколо мене смердить горілка. Падає нічна вільгість — ще нудніше тхне. Досвіта зиркнула додолу, на запнуту за пояс спідницю; вітер куйовдив тороки порваної, закривавленої сорочки. Я себе зненавиділа за те, що жінка. Ненависть... Смикалася, смикалася, розп'ята, нарешті сягнула ногами землі, виповзла з ремінних петель, та рук не визволю. Мордувалася, доки не виважила, не завдала собі хреста і понесла його до полковникових казарм, стала перед стіною солдатів. Полковник промовляв до них, глип на мене — і рука за револьвер. Та вояки розреготалися. Ренет теж сміявся... Того ж таки вечора полковник зайшов на кухню. Лялечка вже спала. Сів поруч на лаву, пригорнув, поцілував... Я стала його коханкою. Він накидався на мене, як хижак, не мовлячи ні слова. Це тривало донедавна. Полковник застав Лялечку з Ренетом за нескромним заняттям. Щось в ньому переломилося, і мене відправили. Подарував цю кам'яничку... Я не піду в монастир, пані Марто. Але я боюся, що є на світі любов, прихильність, добра і ласкава чоловіча ніжність. Я їх боюся, як пекла. Я хочу, щоб мене брали силою, шпурляли на підлогу і з хрипом шматували зубами мої груди, били за втому по лиці... Ідіть уже, пані Марто. Йдіть спати...

Глава V

— Привіт!

— Дай Боже! — Не дивлячись, Найда помахав рукою, дописав речення і гукнув: — Алло, лисичко! Є новини.

Співробітники газети щойно сходилися.

— Цікаві?

— Пальчики обсмокчеш. Свид полаявся з "розвідкою".

— З Полянським?!

— Хтось когось з'їсть.

— Так, — погодилась Марта. — Будуть жертви. Якось дивно посміхнувшись, Найда повідомив, що сьогодні вранці в нього одібрали годинника.

— Ватага отакених! — Найда торкнувся пальцями горішньої віконної рами. — Стиснули... А як одягнені! "Пане, ви не запізнюєтеся на роботу? Ні? І ніколи не запізнюєтеся? То навіщо вам машинка? Цей пан свою загубив. — Розреготалися. — Пильно біг і не мав часу шукати. Оддайте годинник, вельми вдячні..." Не ходи досвітками на вокзал.

Наспівуючи, Найда зачимчикував до свого столика.

— Пані Чорнеза, вас запрошує редактор. Неприємні в мене функції... — посміхнулася секретарка.

— Я колись запусу у вас чорнилкою, — теж осміхнулася Марта.

У Свида були відвідувачі. В патлатому літньому чоловікові з блідим обличчям і козацькими вусами Марта впізнала Костя Грушевича. Крім нього — композитор Павло Ганиш і художник Олекса Чорнота. Полянськии, ніби нічого не трапилося, сидів, пахкаючи цигаркою, на звичному місці під вікном. Ганиш уступив Марті стільця.

— Марта Чорнеза,— відрекомендував її Свид.

— О? дуже приємно, — з ввічливістю випущеного з тюрми інтелігента поквапився Грушевич. І повів річ. — Я буду говорити коротко, панове. За кордоном поширюються чутки про повну деукраїнізацію наших шкіл. Дехто з прудких галичан уже носить з проектами відродження так званих рідних шкіл¹⁰. Якісь люди рушили в села за добровільними датками. В письменницьких колах і серед духівництва виникло міркування, що це передчасні заходи, якщо не шкідливі: чи не викличуть

репресій?.. Треба, мабуть, спростувати думку про потребу рідних шкіл. Правда, ніхто з нас не має стільки часу, щоб власноруч написати відповідну... легкостравну відозву. Од "Народної долі" пан Свид рекомендує нам підмогу в особі пані Марти. — Грушевич адресував Марті поклін з усмішкою. — Якщо ви згодні, пані Мартусю, просимо в середу вранці прибути до митрополичої резиденції.

Марта позирнула на Свида. Той кивнув, сказавши:

— Домовилися. Отже, товариство, прошу вибачити, я вас покидаю.

Свид вискочив, лишивши Марту ні в сих ні в тих. Запала незручна мовчанка. Полянський немовби насолоджувався нею, дивлячись просто себе усміхненими очима. Запалив цигарку, простягнув пачку письменникові, але той відмовився, і Полянський поклав цигарки до кишені.

— Негода, — промовив він, силувано зітхнувши, напівсерйозно, напівглумливо.

— "Сільський господар" пише, що дощі перепадатимуть до середини грудня, — сказала Марта.

— Ніколи не почуваю себе так погано, як восени, — озвався Грушевич. — Несила написати сторінку. Може, це й добре. Декотрі мої собраття вважають, що треба себе примушувати до щоденної праці. У мене це не виходить.

Він ще розповів кілька анекдотів про письменників, і на цьому візит "діячів" закінчився. Полянський випровадив їх за двері і запросив Марту сісти.

— Ви не раді, бачу.

— Готова затанцювати, — сказала Марта з іронією.

— Вони мають деяку рацію, Мартусю.

— Навіть!

— Коли я поясню свою думку, ви здивуєтеся і заперечите мій розвідницький хист. Проте я розтлумачу її вам. Деукраїнізація проводиться за планом створення санітарного кордону з червоною Росією. Чимось перешкодити — лиш одна можливість: розпочати кампанію про те, що її немає, що це брехня, як намагалися спровокувати на це Товариство білоруської школи¹¹. Ось все, що я мав сказати. Як бачите, мій фах не відкидає таких засобів, як од-вертість. Можна б умовкнути, але кортить похвалитися. Розвідники — гостріші політики, ніж державні мужі. Ми мусимо аналізувати все. Розумієте, пані Марто,— все! Інакше розвідник провалюється і його чекають жахливі неприємності. В гіршому разі — смерть, в ліпшому—довічне ув'язнення разом з таємницями, які він знає. Можуть бути поодинокі винятки. Розвідник, що чимось себе видав, дає підписку, і його відпускають. Це різновид смерті. Розвідника готують десять, п'ятнадцять років, він володіє добрим десятком мов, кільканадцятьма професіями. Та чим лише його не напихають! Виникає така конституція людини, яку слід знищувати хоча б тому, що вона нездатна без діла існувати і стане працювати самотійно не на користь своїх господарів. Звичайно, мовиться про розвідників, а не шпиків. Вам не треба знати, кому я завдячую життям, але мене лишили з умовою, що я займуся журналістикою: я їх переконав, що завжди мріяв про цю роботу, люблю щось розплутувати, вигадувати, перевіряти версії, заплутувати... — Полянський засміявся. — Після провалу розвідника намагається вбити сама дійсність, весь стрій людських стосунків. Та я так уже розмалював вам свою професію, що ви й ворога відрадите від неї. Між іншим, поневоленим країнам розвідники потрібні передовсім.

— Ви були в Росії? — запитала Марта.

— Там мене викрили... Успіх будь-якого державного заходу полягає в тому, чи його здійснюють своєчасно. Хто перший починає, знаючи таємниці сусідів і суперників, хто перший зупиняється, чи вдасть, що припустився помилки, чи навіть покається перед всесвітом — той бере гору. Але, повторюю, для цього треба все про всіх знати, треба вміти аналізувати як своє становище, так і чуже. Розвідка дає урядові готовий спектр... Гм-м-м, — Полянський знову осміхнувся. — Провалившись у Росії, я стаю рапсодом свого фаху. Вам надокучило?

— Що ви! — заперчила Марта майже тим самим тоном, яким казала: "Олесю, перестань мене мучити".

— Ми фанатики свого діла, а фанатики ніколи не були приємними... Розвідників, Мартусю, знищує саме життя. Від нас одбиваються руками і ногами. Ого, як Свид мене не хотів. — Після паузи Полянський мовби про себе мовив: — Дрібненький, хитренький чоловічок.

— Боїться розумної секретарки, не те що розвідника.

— Хочете, я вам коли-небудь розповім, як маленька, німецька країна завдяки розвідці тримає на відстані могутніх сусідів?

— А як це виглядає без деталей?

— Просто. Маленька країна вивчила недуги потужних супротивників... Та про це колись. А вам не здається, що вас, галичан, хочуть закувати у "залізні клямри" безпеки перед соціалізмом?

— Психологічно зламати?

— Так, Мартусю. Хоч я — поляк, але кажу про це відверто. Я не втратив глузду.

Є люди, думала Марта, з якими легко не тому, що вони прості і щирі. Життя зробило їх гнучкими. Попри завантаженість вони приступні і вміють розрядити найскладнішу ситуацію. І Полянський умів пристосуватися, не докладаючи зусиль: непомітно, весело, користуючись лише настроєм співбесідника.

Вони обідали в ресторані "Атлас".

— Вибачте, Мартусю. Я запросив вас до "Атласу". Для львів'ян — це місце, де вирішуються сумнівного сенсу політичні баталії, пропиваються маєтки, де гідність і підлота — однаково відносні категорії. Даруйте, я не знаходжу слів і не можу про це сказати інакше, як газетними формулами.

Марта відповіла ущипливо:

— Поблажливо дарую, тим паче що ваше перо досі не вмочене в чорнило.

— Ви пишете, бо треба заробити на хліб. А я фактично на пенсії. Свид мені не платить.

— Он як!

— Мене в цьому ресторані влаштовує те, що готують смачні страви незалежно від того, чи сьогодні день народження президента, чи річниця занепаду Римської імперії. Окрім того, в "Атласі" не відчуваєш спонуки зарепетувати біля накритого стола: "О доба, о науки, як прекрасно жити!" Поїсти смачно тут природна потреба. Законна, коли хочете.

— Чому ви цілі дні просиджуєте в редактора? Даруйте, запитання суто жіноче.

— Він кап-у-кап схожий на чоловіка, який прикинувся простачком і, як мовиться, вивів мене на чисту воду, мене переслідував образ цього дивовижного емігранта, росіянина. Якось, тиняючись без діла, я забачив перелицьованого під політичного діяча селянина. Його обличчя було мені настільки знайоме, що я несамохіть став його переслідувати. Я йшов за ним аж до редакції, перед дверима ми схрестили погляди, Свид чкурнув на другий поверх (не знаю, що він тоді подумав), та через день я перестрів його знову і звелів, щоб він прийняв мене на роботу.

— Романтично.

— Свид до тої хвилини не здогадувався, що живе в детективному суспільстві. Він вважав, що консультації Родзісада відповідають його приватним інтересам, далі цього не бачив і мало не плюнув мені в обличчя. Ще через день я прийшов до нього в кабінет і показав підкріплені печатками рекомендаційні листи. Я вирішив отруїти йому життя своєю присутністю. Людині бракувало почуття гумору і доброго серця пожартувати при нашій першій зустрічі. Очевидно, такий уже склад його характеру, а характер — це код життя; Свидів білогвардійський характер і моя присутність мусять зіграти якусь комедію.

— Але ж це жахливо.

— Просто збіг випадковостей. Вас це не повинно особливо турбувати, адже ваш чоловік — марксист, а в комуністів, мені здається, навіть бритва нагострена діалектикою.

— До нас підійде офіціант?

— Негайно. — Полянський приклав до підборіддя вказівний палець. Офіціант, що обслуговував сусідні столи, миттю метнувся за перегородку, і звідти впливла надзвичайно миловидна дівчина в білому фартусі. — Як завше, — кинув їй Полянський. — Дамі — на замовлення.

Коли офіціантка пішла, Марта прохопилась:

— В "Атласі" я не була з тих пір, як...— Вона запнулася, та вирішила, що Полянський однаково про все довідається, якщо не знає, і додала: — Як заарештували чоловіка.

— Розповідають, що ваш чоловік — дотепник і найос-віченіший опозиціонер. Де вчився Юліан?

— Трохи в Кракові, до війни, потому склав екстерном іспити за юридичний і філософський факультети. Привіз два дипломи і каже: "Сяду за медицину".

— Скільки йому?

— Двадцять дев'ять.

— Воював?

— Працював у польовому госпіталі. За три місяці до мобілізації оволодів спеціальністю фельдшера. — Марта усміхнулась. — Вам не здається, що я хочу переконати вас...

— В тому, що не тільки розвідники проходять всебічне вишколення? Ні.

— Юліан, бідака, натерпівся. Не було книжок, сидів упроголодь, відтак ледве добився дозволу, щоб скласти екзамени.

— Добре, що життєрадісності не згубив.

— Хто його знає? — сказала Марта замислено, їй згадалася одна Юліанова розповідь.

"Мій батько був гірким пияком. Замолоду цікавився політикою, навіть трохи верховодив у селі. Тоді точилися міжпартійні бої. Щось схоже на трамвайні баталії, коли на селянина, що намагається втиснутися до вагона, репетують: "Спатіє!"¹² — а селянин у відповідь ніби не-зумисне шморгне панка кінцем торби по носі або по-ведмежому наступить дамі на ніжку. Словом, сперечалися, билися і сідали до в'язниць. Батько виснував собі, що без повстання нічого не зміниш; його рубацькі погляди викликали обурення, мало-помалу він утратив спільників. Коли в мами був добрий гумор — став її просвіщати. Але його "молитви" лиш підкреслювали очевидну безвихідь, стомлювали маму, тому їй здалося, що скрута в хаті через нарваного чоловіка, який не вміє "тримати носа по вітру" і ладити з людьми. Якщо тобі без угаву клепчуть, що ти дивак, не вмієш жити, мусиш змінити натуру, інакше все піде пропадом, то, яким би твердим ти не був, якась невдача, якась пекуча гадка таки вб'є в тобі самовпевненість. Мама навчилася плакати, проклинати чоловікову несосвітенність, зважилася покликати в свідки кумів і родичів, галасувала, скаржилася, покидала, їх зводили люди далеко дурніші і підліші, ніж вони самі. Рік за роком — безперервне дерзання. Батько знемігся. Зламле-ний, він впадав у нудьгу, тинявся заробітчанськими дорогами, вертався обдертий, зі скупим гаманцем, яким нічого не можна було врятувати. Батько спився. Він пиячив безпросипно. Затемнений, веселішав, добрішав, бавився з нами, розповідав казки, уголос мріяв про нашу велику долю, навіть сипав дотепами. У п'яному стані він ніби відроджувався для життя, йому вистачало розважливості не сприймати мамині докори. Ми наче свята чекали п'яного батька, бо тверезий він був нудний і непривітний. А п'яний — то прикидався героєм, то добрим ангелом. Нам це подобалося. Він затягав пісеньку "Гей, наша земля плаче..." Ми хором підхоплювали, по батькових щоках текли сльози — і ми шморгали носами..."

Мабуть, десь у ті дні Юліан навчився містифікувати. Може, це замінило йому маску, можливо, стало другою натурою. Часами він втрачає міру і переграє сам себе, тоді відчувається, що він несамохіть когось повторює і що йому насправді не весело, а до болю прикро.

Марті скортіло перевести на це бесіду з Полянським. Що він думає про гру як умову зберегти себе для праці, про те, що доведені до абсурду людські стосунки нав'язують нам фальшиві ролі, після чого нам важко бути самими собою?.. Однак вона не торкнулася цієї теми.

"Може, цей Полянський стільки ролей перегравав, що розтринькався доценту і розуміє це?.."

— З Бригідок начебто випустили багато політичних.

— Я й ходжу з таким відчуттям, ніби і Юліан на волі,— призналася Марта. — Місяць не давав про себе знати, а вчора отримала листи піврічної давності. Тюремники ніби підчищають за ним місце.

— Згортають справу? Цілком можливо.

Марта завважила, що Полянський готовий був щось спитати.

— Це такий чоловік, — сказала вона, сміючись,— що не прийде, доки не поновить "форму". Міг поїхати на села, щоб від чухатися. Якщо він виглядає дуже нещасним, то не покажеться ні друзям, ні родичам.

— Радий буду познайомитися.

— Ви не маєте намірів зайнятися журналістикою? — спитала Марта,

— Вагаюся. Преса проектує на дійсність зовсім несподівані відтінки, це цікаво. Деколи публічне припущення може міняти політичний курс і діяти як реформаційний переворот. На цій ниві я міг би застосувати свій досвід.

Офіціантка накрила на стіл. Полянський налив собі коньяку, не силуючи Марту випити. Між ними виникали демократичні товариські

взаємини. Ще в редакції, побачивши, що Марта ходить у порожньому цеху" з бутербродом, Полянський сказав: "Ви не образитеся, якщо я запропоную вам пообідати зі мною в ресторації? Вважайте, що ви скористувалися моєю присутністю, аби з'їсти гарячого, бо самій жінці не слід відвідувати такі заклади, як "Атлас". Марта швидко, мов кинувши собі виклик, стала одягатися. Полянський додав: Даремно відмовляєте собі в таких дрібницях, як обстановка. Якби я був певен, що маєте насолоду в роботі, як рільник у полі чи тесляр на будові, я промовчав би, випадково побачивши вас за обідом у редакції. Не пригнічуйте себе без потреби..."

У Марти аж туманилося в голові від духмяної грибної юшки. Більше року вона вдовольнялася гарячою стравою раз на добу.

— В Росії я звик і перед супом промивати шлунок. — Полянський одсунув карафку з коньяком.

— Ви там довго працювали?

— Майже вісім років.

— Вас закинули перед війною? Полянський засміявся.

— Коли ви назвали моє заняття працею, мені аж щось у душі сколихнулося. Та розвідник все-таки лишається розвідником. Так, мене туди закинули перед війною.

— Як мається моя арештантка? — запитала Марта весело.

Вона вернулась додому в доброму настрої. Чи смачний обід вплинув, чи те, що репортаж вдався без зусиль. Марта поцілувала Олесю і, присівши, зирнула у вічі:

— Що?

— Було скучно, мамо.

— Сердешне моє...

Раптом на Марселліній половині пролунав писклявий металевий голос, на секунду упав і загримів, аж стіни затремтіли. Марта вражено наморщила чоло.

— Марселла привезла з міста дві скриньки, — сказала Олеся, — і з того часу щось в неї репетує.

— Грамофон? Голос аж захилювався.

— Політична промова. Вільгельм? Франц-Йосиф? Дзенькотіли шибки.

"По-польськи. Хто б це? Вітос подав у відставку, його оббріхують. Поніковський? Цього оббріхують, не чекаючи відставки. Бідна голівонько. Будують у Польщі "справедливе" суспільство і не підберуть вождя. Нема кого записати на плиту. Пілсудський? Нарutowич? Сливинський?.."

Ідучи на кухню, Марта затрималась у коридорі. Визирнула Марселла. Зміряла Марту незалежним поглядом і гримнула дверима. Голос умовк, і полилась музика.

"Ага, — посміхнулась Марта. — Отже, я — не я..."

Невдовзі в Марселли стали збиратися гості: чоловіки і жінки. Марта тільки знижувала плечима, намагаючись не слухати реготи.

Олеся чогось вередувала. Марта почала казку, та ретельна синичка, що провіщає весну, дівчинку роздратувала. Відпали зайчик, білочка, хитра лисиця і мудрий кіт.

— Що це я не розумію сьогодні своєї дитини? — мовила з внутрішньою тривогою Марта.

— Поклади мене в ліжечко.

— Спатимеш сама?

— Може, швидше засну.

— Ти нездорова? — Марта приклала долоню до Оле-синого чола. — Гарячки нема...

— Я здорова, мамо. День був довгий. Холодно, я мало не заледеніла. Чому не купиш вугілля?

— Привезу, — відказала Марта. — Завтра. Саменькі подбаємо про себе, раз нема господаря.

Марта вмостилась на канапі з недочитаними Юліано-вими листами. Взяла датований першим серпня, намагалася пригадати, що робила в ті дні. Перепадали дощі, жінки на ярмарку бідкалися, що снопи ще в полі.

Свид вирішив опублікувати якусь статтю з архівів професора Кривов'яза, що, кажуть, помер у підвалі Корняктового палаццо, як жебрак. Статтю приніс Кость Грушевич. Свид зітхав і смикав чуба. "Ой, буде ж мені, буде! Запроторять до Бригідок безвольного, безпринципного Сvida, стихійного видавця, що жив зі всіма в мирі і злагоді. Гектор Свид досі не мав зауважень, панове. Вам, професоре, байдуже. Лишивши нащадкам тисячу утопій, ви собі вмерли без клопотів, — відійшли в історію. А ми, грішні, від фірмана до кардинала, живемо тимчасово, не думаємо про завтра. — Свид читав уголос: — "Наїзд Казимира не посіяв такого жаху, як прихід Ягайла, хоч Ягай-ло ніс Боже благословення..." Ще б пак. Казимир лише пограбував Галичину, а Ягайло всунувся як цивілізатор..."

Марта розклеїла конверт. Юліан питав, чи розмовляла Марта з професором Риданом.

Ні, Юліанку, навіть не провідала Ридана. Подалася б зараз, та ніч. Завтра, Юліане..."

На листі не було позначок, наче його не читали. Міфічний тюремний цензор з почуттям непереможності відіпхнув з-перед себе Юліанову писанину.

"А може, міняють політику, — подумала Марта.— Останнім часом цензура взагалі перестає скаженіти. Річ або повертають автору, або тиснуть на Свидів, а ті вже хитрують: друкують на власний страх чи кидають до сміттярки .

Вона погасила світло.

"Завтра відпрошуся у Сvida на весь день".

Глава VI

Дощ перестав. Пізня осінь подарувала іскристий сонячний ранок, який додав би надії навіть недужому. Висівши біля вокзалу, Марта скинула зайвий у таку днину дощовик і якусь мить дивилася на черги біля трамвайних зупинок.

Подорожні з валізами, перекупки з розмальованими кошиками, організована група переселенців з дітьми і клунками, їхали на роботу, їхали безробітні. Коли трамваї докочувалися до зупинок, черги натужувалися, випинали горбами, хтось вилітав, як корок з пляшки, зчинявся гармидер, за темними від тіл вікнами вагонів у місто пливли сварки, вперше зіткнувшись, люди виконували обряд ворожнечі (не приведи Господи ще раз вдаритись лобом до лоба).

Та в тилах почували себе добре. Посміхалися, жартували, перемовлялися, випадково отримували попередні довідки, повторювали про себе назви площ і провулків. Тут сподіванку ніщо не затьмарювало, торжествувала само-певність. Нетерплячі позирали на годинники, інші, позіхаючи в кулак, розглядали перехожих. Марта завважила, що привертає погляди. Вона посміхнулась: "Знову поза манекенниці?" Вона рушила вздовж похмурих пакгаузів, та з черги проводжали її очима: струнка, вродлива, вишукано зодягнена, аж сяюча жінка. Легка тінь відсутності робила її обличчя просто чарівним. Легка хода, корона заплетених кіс наче витала в повітрі. Вітерець огортав полою плаща, перекиненого через руку, по-дівочому гнучкий стан. Не один з чоловіків, що стовбичили в черзі, пустився б на сім миль лише за усмішку цієї жінки (бо, — чи цьому сприяв чудовий ранок, чи сирота вокзальних будівель, чи ілюзія тимчасовості всього сущого, яку навіювала сповнена гаму площа, — це справді була б усмішка богині; Марселла мала рацію, кажучи Марті: "Ви — богиня").

Були в черзі й такі, що заради знайомства з нею пожертвували о коштовностями. А їй потрібна була лише... тонна кам'яного вугілля.

Це був приватний склад, і він був порожній, як церква поночі. Ваговий дражнив тороком вимащене в пилюку кошеня. Водячи тороком під лавою, він відповів на привітання і заявив:

— Не торгуємо.

Кошеня висмикнуло торок, і ваговий підняв на Марту червоні з перепоя очі. До темної комірки з парасолями чорної павутини завітала не селянка з приміського хутора і не служниця. Ваговий примружився і спитав ласкаво, аж причулася насмішка:

— Пані... ви прийшли довідатися, чи є вугілля?

— Так.

Поморщився і штовхнув дверцята, за якими зяяла така ж халабуда, лиш оббита папером.

— Зосько!

Бликнула половинка нафарбованої голови.

— Чого?

— Господар нічого не пообіцяв?

— Дулю з маком.

— Я серйозно питаю. Ось"пані цікавиться.

— Ніч-чого,— проспівала Зоська. Ваговий розвів руки:

— Нема, ласкава пані.

Зачинив дверцята, за якими нудьгувала, фарбуючись, касирка.

Поляк з походження, професор Ридан не користав із пільг, які надавалися його співвітчизникам у Галичині. Він мешкав на грубо забрукованому спуску між Свято-юрським храмом і Городецькою, у схожому на шпаківню двоповерховому будиночку.

На дзвоник показалася служанка, запросила Марту до вітальні. Професор розповідав, що Серафима піввіку провела в монастирі і демонстративно піддалася спокусі, коли її не призначили старшою. Вона запровадила в домі нехитрі правила, які в очах професора піднялися до значення захисних канонів.

— Гарна погода? — запитала Серафима.

— Мила,— голосно озвалась Марта.

І в кабінеті шморгнув стілець, почулися кроки. Двері відхилилися якраз настільки, що вмістилося пооране зморшками професорове чоло. Зморшки розгалужувалися вітами якогось дужого скам'янілого дерева. Цей карбований малюнок завжди перешкоджав Марті роздивитися, які в Ридана очі і що виражають. Не розгледіла і цього разу. "Чоло" визирнуло немовби випадково, готове запросити гостю до кабінету, якщо немає пильних справ до Серафими.

— Мартусю! — вигукнув Ридан. — Заходьте, будь ласка, до мене. З Серафимою ви не знайдете теми. Вона взимку чекає літа, а влітку зими. І це все, що її турбує. Заходьте, сідайте, в кабінеті трохи тепліше, ніж у вітальні, бо вікна на південь. А взагалі — Сибір. Сирі холодні стіни, хай їм грець. Де тільки читаю про професорські котеджі — стіни або в цвілі, або пливуть від вільгості. Так і треба. Менше професорів — менше страхітливої зброї і ганебних рецептів полагодити плебеям існування. Що до цього додав би наш Юліан, Мартусю?

— Він сказав би: "Ганебних і зганьблених рецептів".

— Отож. Я хочу бути господарем у своїй господі. Се-рафимко! Пив я сьогодні чай чи відклав "на потому"? Що пише Юліан, Мартусю?

— Ви ж знаєте його манеру. Останній лист — про ловлю риби. Кортить, мовляв, сісти з вудочкою над озером. Праворуч і ліворуч стирчать знайомі по спільній мовчанці аматори... Нема нічого приємнішого для ока, як знайомі рибалки, що застигли у знайомих позах на звичних місцях. Власне, їм навіть невідомо, кого як звати і хто чим займається, їх єднає мова жестів і димочки цигарок. Каже Юліан, що рибалки тужать, коли котре-небудь місце пустує. І ревнують, коли там лаштується новенький.

Професор засміявся і похитав головою.

— Ну що ж? Коли сильний признається у кволості — не вір, то проба ваги; коли признається слабкий — утікай, бо сам знайде, де втопитися, і тебе потягне.

— Якраз у листі цьому Юліан низько кланяється вчителеві, професорові Ридану.

— Дякую, вельми дякую. Чуєте, Мартусю, дими днями нібито випустили групу в'язнів з Бріпдок. їм дуже не хочеться плодити мучеників. Гадаю, і Юліан незабаром вийде.

Марта зітхнула.

— Ще трішки потримайтеся. Ой, доля жіноча, доля жіноча!.. Один мудрагелик писав, що поведінка жінки складається на третину з гри, на третину з фантазії і на третину з чекання. Останнє — беззастережна правда наших днів. — Ридан осміхнувся. — Якщо правда можлива з застереженнями.

— Сюди б ще додати хатню чуму.

— Е ні, тут інша причина, інша. — Він сказав це так переконливо і покvapливо, наче хотів перебігти Мартині думки. — Інша, Мартусю. Життя до такої міри програмується політикою, з того виникає стільки гиді і катастроф, що падають смаки громадської діяльності. Може, з часом людина призвичаїться до трьох (знову троїстість...) вимірів дійсності. Розумієте, про що я? Ось ви і світ. Закони, конституції, програми, кодекси — теоретичний аспект дійсності, який, до речі, вперто не узгоджується з практикою. Ваше становисько, діяльність і побут (їх ніякими стараннями не доведеш до вимог теорії) — другий. І... ваша мрія, ваші особисті уявлення та тремтіння — третій. Повторюю, може, людина навчиться легко і без тривоги ходити між цими станами, а поки що їй надзвичайно важко, свідомість її конвульсує. Вам відомо, що багато видів тварин бачать лише ті предмети, які рухаються? Так само і з нашою

свідомістю. Вона без угаву розпадається, тому болісно вражають всілякі невідповідності. А жінці як! Вона свого часу була центром роду і племені. Нині складніше. Нині неймовірно складно. Всього перепробувавши і ніде себе не знаходячи, жінка замикається. Якщо добре все зважити, то жінка лише вступає в стихію суспільних інтересів. Отже, так звана хатня чума ще далеко. Звичайно, потужні апарати інформації викликають широку реакцію втоми, але нічого катастрофічного я не бачу. Просто це один з логічних мотивів вивчення колективної підсвідомості.

Марта прикинулась, що уважно слухає, а старий оп-тиміст-вигнанець не міг наговоритися.

— Що? — запитував він, наче Марта йому заперечувала. — Моральні гідності державників і конфідентів? Більше сенсу було б розмовляти про життя на Місяці. Коли влада, Мартусю, стає засобом наживи, засобом захоплення і утримання, її не вибирають. Тоді думають тільки про те, щоб тобою був задоволений той, хто на щабель вище, і побоювався той, хто нижче. Хіба промисловця турбує становище робітника? Так само болить цих виборно-виштовханих свинюк за свій народ. Цупко, руками і ногами тримаючись влади (я сказав би, що це порода шорстко-шкірих, все тіло в них у присосках, якими вони теж прилипають до влади), вони не замислюються про те, що буде завтра, і накопичують своїм спадкоємцям цілі ночі штучно обумовлених проблем. І так далі і далі, справжнісінька естафета божевілья. Те саме і конфіденти. Бували випадки, що кат відмовлявся стинати голову нескореному духом стратенцю. І тиранів дивувала відчайдушність бунтарів та примушувала засумніватися у власних рішеннях. Одначе це винятки. Що ж стосується тиранників і їх цепних собак, то ці не зупиняються до самої смерті... Ви щось сказали, Мартусю? Ні? Ці явища настільки очевидні, що над ними не варто ламати голову.

Коли Марта принагідно вставила якийсь французький афоризм, Ридан непомітно для себе перейшов на французьку мову. Зморшки на його чолі ніби світилися.

— Але говорити про них треба, Мартусю. І говорити широко й переконливо. Треба спростовувати наповнені демагогічним змістом терміни і повертати їх історії. Демагогія — це найстрашніший наркотик. Люди здатні звикати до спотвореного значення слова.

Марті стало шкода Ридана. "Жаль, жаль, жаль... Але я прийшла вчасно, прийшла попередити втрату. Юліан молодець".

Ридан говорив так швидко, що Марта ледве схоплювала зміст. "Я трохи призабула французьку..."

— Вони користають навіть з власної нікчемності, — каже він. — Родзісад нездатний ні сумніватися, ні розкаюватися. Він вийде на пенсію і жодним словом не спом'яне, скільки люду погубив. Прогулюватиметься під парасолею між ратушею і королівським арсеналом, вигріватиметься на Княжій горі, рядитиме про політику з такими ж заплямованими кров'ю і ходитиме на рибалку. А інші стоятимуть з вудочками поряд і не подумують, що ця тінь творила смерть... Мабуть, нікчемність позбавлена не тільки гідності, але й пам'яті. У нікчемність можна вдягатися, як у білизну, шанувати для довгої ноші і бути їй вдячним за тепло...

— Я перед Юліаном у великому боргу, — сказала Марта, коли, стомившись, Ридан упав на крісло. — Я мусила це давно зробити, але були інші клопоти. До вас, пане професоре, серйозне прохання. Ви могли б прочитати лекцію про Міцкевича?

Ридан похопився враз:

— Що за аудиторія — мені не слід знати, мене провезуть із зав'язаними очима?

— Надто густі фарби, — усміхнулась Марта.

— Мені, полякові, — знову кинувся Ридан, — ви доручаєте реферат про польського поета. Щось більш животрепетне з'ясовуватимуть українські вчені?

— А ви не станете відмахуватися од нас, як від липких мух? — злукавила Марта.

— Я польський безробітний, крамольний професор, Мартусю!

— Юліан мав на увазі вашу постійну допомогу.

— Ви мене, звичайно, попередите? Я ніби зроду не стояв обличчям до людей, мені треба підготуватися.

— Дамо знати.

Замислений Ридан міряв важкими кроками долівку. Марта на мить побачила його на відкритій лекції довоєнного, тепер забороненого для українців університету, в момент, коли самого Ридана схвилювало якесь зіставлення. Його мозок працював, як дивовижна машина. Всі завмерли, мов загіпнотизовані. Та ось Ридан знайшов вагомий висновок, обличчя прояснилося, і досить було йому ледь примружитися, щоб з глибин пам'яті надбігла життєва композиція, на основі якої він розтлумачив цілий клубок протиріч.

— Знаєте, що я радив би? — сказав Ридан, сідаючи проти Марти і беручи в свої її руки. — Підшукайте для цієї роботи єврея, німця, болгарина, француза. Декого я порекомендую. Росіянина. Одначе не з тих білоемігрантів, що й досі опльовують батьківщину. З тих, що помилилися перед лицем революції. Та я, до речі, теж сам домовлюся з одним розумним чоловіком. Цікава пропозиція?

— Надзвичайно. — Марта усміхнулась. — Мені здається, ви бачите в цих спробах щось поважне.

— А ви хіба ні?.. Так, бачу підпільний університет. Перший і єдиний у світі підпільний університет. До чого дійшло!.. Чи ні? — запитав Ридан з тривогою на обличчі.

Марта кивнула: "Так".

Ридан знову заходив з кутка в куток.

— Коли мені дозволяли одну лекцію на два місяці і я змушений був приватно готувати до науки таких юнаків, як Юліан, я вважав це кривдою. Правда, невдовзі я розміркував: у моїй місії було щось зворушливе, батьківське... Коли мені заборонили зовсім читати лекції, я вважав це недолею. Коли для українців заборонили університет, я вважав це нещастям... Коли ви запропонували мені прочитати тільки одну нелегальну лекцію, я миттю збудував усе заново. Я перехворів би, якби ви обмежилися дріб'язковим просвітительством.

— Аудиторією будете задоволені, пане професоре.

— Не сумніваюся. — Він похитав головою і засміявся. — Я завжди казав Юліанові, що його не перестане переслідувати смертний вердикт. Слава Богу, що ще є люди на землі. Хоч у Юліана вже два дипломи, я з приємністю накрутив би йому вуха, як гімназистові. Дякую, Мартусю, за довір'я. Правильно. Коли людей годують надіями, люди, окрім дурнів, починають жити у такій реальній реальності, якої і не мислиш. Влаштовуються, минаючи найсвятіші заповіді і найсуворіші заборони, і терпляче слухають собі будь-яке — щонайбезглуздіше — базікання владик... Про освітні справи повинні б клопотатися депутати. Одначе, мабуть, персонажі недбайливі, не при гадці їм, смиреннолицим, ні живі, ні мертві пам'ятники... Ви поглядаєте на годинник? Ач яка: зробила своє — і ногам знати! Гарзд, Мартусю. Але ж навідуйтеся, не забувайте бідного професора між німими стінами. За будь-яких обставин вітайте од мене Юліана. І... повірте моєму політичному чуттю: його випустять.

"Випустять... Юліана ви-пу-стять! Професійного арештанта амністують! І ми станемо під вінець, візьмемо шлюб. Я хочу називатися його прізвищем, його дружиною... Краще вірити в те, що бачиш, ніж розчаровуватися в тому, у що віриш..."

Взагалі, Марта бридилася старих парубків, а од цього, на додачу, весь час тхнуло горілчаним перегаром.

Захар Найда був наимоторнішим львівським репортером і працював у "Народній долі" до приходу Свида. Перед чимсь страхуючись, новий редактор систематично міняв склад редакції, та Найді ніщо не загрожувало. Навпаки, він розмовляв зі Свидом зверхньо, навіть брутально. Свид немовби побоювався Найдиди, що всіх і про всіх знав, про все довідувався перший і вмів з окремих деталей відтворити не тільки ймовірну, а фактичну історію. Мов ясновидець, Найда ніколи не помилявся. Коли була потреба дати інформацію поперед інших, Свид викликав Захара і називав один-єдиний штрих. "Решту висси з пальця". Найда вмощувався за стіл, кілька хвилин зосереджено дивився на аркуш чистого паперу і йшов до секретарки диктувати репортаж. Співробітники билися об заклад, що цього разу Найда опечеться. Захар вмощувався за столиком, все ще перебуваючи в якійсь далині, глупувато дивився на івахіна, наче очі його здатні були прозрівати лише на обличчі цього пришепелюватого оіляка і емігранта, і раптом кидався розбивати руки: він ніколи не пропускав нагоди обпити заклади иків.

Якось Найда признався, що змалку навчився компонувати події, які не відбулися, а відтак — і ті, про які чув одним вухом. "Мої батьки були бідні, як церковні миші, і я змушений був уявити себе в кокарді гімназиста. Війна не дала закінчити університет, та я уявив себе дипломованим фахівцем. На фронті я уявляв себе в мирні дні за двадцять років згодом. Я невідступно думаю про одну дівчину, яка працює в нашій редакції". У редакції працювали три жінки: Марта, Мирося Коваль і секретарка. Всі презирнулися.

Найда був душею кожного захимереного вином товариства. Він міг пиячити дні і ночі, мав терпеливість кожного вислухати і зворушливо дивуватися навіть/з того, що не викликає здивування. "Аж он як!.. Ах ти диви!.. О-йой!.." Жалісники від цих вигуків починали плакати.

Мешкав Найда десь на мочаристій, загни лій околиці Львова. Завжди носив у портфелі калоші і щітку, на роботу шкандибав удосвіта, причепурювався, його звикли бачити мовби щойно вийнятого з-під праски.

Марта з Мирославою дибали добру годину, а дідусь, якого спитали, де така-то вуличка, махнувши кудись рукою, прошамкав: "А ще з півгодини шпаркої ходи, паня-ночки".

Смеркалося. Уздовж вузьенької вулички сиротливо зблискували поставлені оддалеки ліхтарі.

— Щодня чимчикувати такий шмат дороги! — мало не обурювалась Мирослава.

— Під градусом виглядає йому близько.

— Але ж сидять у корчмах за північ. І це шнипати додому, подрімати — й назад. Заставимо одвезти нас до міста.

— Викличе карету, — посміхнулась Марта.

— То бодай підпровадить. Тут гарненько: листя ще не обсипалося, терпка свіжість...

— Кумкають жаби...

— Ти стаєш прозаїчною бабою, Марто.

— Цікаво буде, якщо ми Найди не дочекаємося.

— То провітримось. Що я бачу? Отой звіринець, чи заповідник, як ти кажеш, і свою стелю з старосвітською люстрою. Чого ти перехрестила редакцію на звіринець?

— Бо така звичка.

— Бо вона — ніби якийсь та острівець на зловорожому болоті?

— Ти як моя Олеся: "Бо це, бо те?.."

— В тебе псується настрої?

— Посидимо в Найди не більше п'яти хвилин. Молодиця, що йшла з відрами до колодзя, порадила їм

звернути на стежку через городи. Вони здолали кілька перелазів, обшморгали черевички об штурпаки, пірнули в туман, нарешті зупинилися перед високими штахетами. Ще перелаз, ще кількасот кроків — і опинились в тупику між забудованими дворами. Рвалися з цепів собаки, зчинився лемент, та ніхто не ткнув носа з-за брами.

— Ось його садиба, — сказала Мирося, мацаючи табличку. — Тринадцятий номер.

Вступили в темне, обкладене високими стодолами і шпихлірами подвір'я. Доріжка з плиток довела їх до приземкуватої, але міцної, як і Найда, хатчини. Над дверима блідо тліла замаскована дашком, як за воєнного часу, жа-рівка. Зачувши кроки, в стодолах і під оборогами закир-гинькали поросята, заблеяли вівці, кози, мукнула корова, заґелґотали лебеді.

— Ого! — вигукнула Мирослава.

Пройшовши через темні сіні, Марта переступила хатній поріг і пошукала біля одвірка вимикач. Обидві затулили долонями роти, щоб не пирхнути зі сміху. Найда спав за столом, опершись на руки. Біля нього миска вареників і до половини випорожнена пляшка. Марта з Мирославою примостилися на лаві.

— цибулькою пахнуть, — прошепотіла, нахиливши обличчя над мискою.

Накинулись на вареники, як голодні ворони. Мирослава підняла до світла пляшку.

— Сивуха. В хаті пахне брагою. Покуштуємо?

— Вина б випила.

— Вина? — підвів голову Захар. Жінки вибухнули реготом.

— Гості!.. Боженьку, дівчата! — Він протер очі і забігав по світлиці.— Котра година? Восьма? Мартусю, Миросю, дівчаточка, даруйте. — Він прислухався. Знадвору долинав вискіт і вереск. — Я миттю, стада мої голодні. Я швиденько.

Найда з хвилину вовтузився у сінях, переодягаючись. Нараз обора спалахнула, стало ясно, як удень, затарабанили відра, заскрипіла колодязна корба, зашморгали цеберки, з дверей шпихліра бухнули клуби пари. Захар щось розминав, засукавши рукава, колотив, підливав води, важко човгали солдатські чоботи, мелькав поношений австрійський кітель з мідними ґудзиками. У корита з дзвоном сипалося зерно, хлюпотіла розварка, звідусіль чулося сьорбання і цмокання. Потому залускали двері, заклацали защіпки.

Все стихло. Ще хвилина — і Найда став на порозі свіжий, чистий, усміхнений.

— Навіщо тобі цей фільварок? — спитала Марта. Найда ніяково осміхнувся.

— Люблю поратися коло звірят.

— Добра любов! — сказала Мирослава. — Тут такі грошенята можна лупити...

— Ні. Вигодую і роздам.

— Дивися — милостивець!

— Спитайте сусідів. У мене й сад, і пасіка. Хіба не приємно подарувати великій родині мішок яблук чи глечик меду?

— Вареники смачні. Сам ліпив?

— Я все вмію робити, Миросю, — відповів Найда серйозно. — Не бігаю ні до кравця, ні до шевця, ні до столяра. — Він підняв убрус зі швейної машинки, висунув з-під лави скриньку з інструментом.

— А чого ж ти пиячиш, бісовий виродку? — накинулась Мирослава.

— Зажди, Миросю. Ви прийшли в гості? Ось я почастую вас вином. — Найда вніс бочівку, подав кварта. — Мед будете їсти? — На сголі з'явилась макітра. — Ви пийте вино, а я цю покладу, — показав він на пляшку.

Мирослава пригубила кварту, глипнула на Марту і спитала:

— Чуєш, Захаре? Ця дама тільки те й думає, як добратися додому.

— Одвезу. В мене коник, коляска...

— Ти справді чудотворець. Нехай тобі ведеться.

— Не хочу,— пробурмотів Найда.

— Чого не вистачає?

Він вихилив одну за одною дві чарки.

— Не дивіться так, будь ласка. Я не напиваюся до чортиків. І ви звідайте вина. Може, варення дати? Вибачте, я нічого не купую і пригощаю домашнім. Сливового? Вишневого? Є чудові, залиті цукром, яблука-паперівки. Свіженькі, наче з дерева.

— їй-бо, багач. Неси. І злагоди по торбині на прощання.

Найда заставив весь стіл, ще налив дівчатам вина, і, хоч переконував їх, що не вдаряє йому хміль до голови, очі стали соловіти. Видно, вдень переборщив.

— Ну! — вигукнув розчулено. — Довіку буду вам вдячний. Гадав, що мирося пожартувала. Ти знаєш, дівко, — посварився він пальцем, — без тебе в редакції порожньо. Мартуся... — він секунду помовчав, — теж без тебе не своя... Сиджу, чекаю, стигнуть вареники, чарка за чаркою... Гарні мої дівчата, та в мене виноград є!

Миску з гранатовими гронами він поклав на стільця між Миросею і Мартою, сам же вмовився на пеньку-відземку. В таких же пеньках з чудернацькими лапами обрізаного коріння на підвіконнях росли кактуси, схожий на кістлявого діда коренище підпирав лиштву одвірка. Вічні

витребенції одиноких... "Ці ситі закамарки, — подумала Марта з невблаганністю, з якою завжди ставилася до Найди, — і репутація безвідповідального алкоголіка можуть придатися .

— Голубів тримаєш? — спитала Мирослава.

— Є кілька пар.

— А кроликів/ Найда посміхнувся.

— А де ангорський котик?

— Це спадкова риса, — сказав Найда, виливаючи до чарки рештки самогону. — Жаль, що ви прийшли пізно. Все, що тут є, збирали докупки чотири мої брати. Батько нам лишив тільки корову, хату і город. Корову мріяв купити весь свій вік. Нарешті привели з торговиці трохи більшу за козу, з одним ріжком, латчасту, беззубу скотинку. Мама надоїла півгличика молока, зварила затірки — то було велике свято. Батько влаштував коровині пухке ложе, нарубав на тиждень січки, наповнив жолоб сіном, а тоді ще виніс окраєць хліба. Та на цьому не стало. До присмерків вертівся на обійсті, зазираючи до стайні, де вдоволено зітхала, може, вперше досхочу нагодована і напоєна задарма коровина-коза. Діти повдягалися спати. Мама загасила світло і вийшла кликати батька. Ніде не видно, стайня зачинена. Мама — туди. Корова лежить по-сапуючи, і незмірно щасливий батько примостився в куточку на соломі. Мама присіла біля нього. Щось вони гомоніли, гомоніли, і так їм ніч минула... Брати (я наймолодший) один за одним щось прибудовували, перешивали, докупували, та одного за одним зводила в могилу якась недуга. Та що сумне згадувати! Заспівайте, як на те, щось журливе, зворушливе, як умієте.

— Сусіди?

— Тут живуть як хто може, як кому подобається.

— Ти лишив освітлене подвір'я.

— Коли в нас гості, всюди мусить бути ясно.

Вони стиха, не змовляючись, заспівали "Летіла зозуля". Марта серйозна, повна тужливої мрії і дождання, заглядалась на кудлате плетиво мирта на підвіконні. А Мирослава — втілення жаги та неспокою, пустуючи, в'янула обличчям од знемоги, то немовби прокидалася, розбуджена краплиною вранішньої роси, і мружилася, й когось пригортала, і в очах відблискувало сонце, яке щойно зійшло, і з уст вихоплювався зойк: "Я така щаслива!.." І розбризкувалася снопами іскор, розчинялася у вогні, лиш усмішка лишалася і тремтіла, як лебідь на срібних брижах.

Найда понурих голову. Може, думав про невдале життя, про братів, що не звідали добра. Тепер це був не найа-вантюрніший галицький репортер, не п'яний нелюд, що роботою і горілкою гамує злобу. Це був тихий, побитий мозолями селянин серед поля на межі, під високим ясним небом і невмовкними жайворами. Селянин, біля якого, форкаючи і мотаючи головами, стояли запряжені до плуга коні, а за плечима, заховавши обличчя в долоні, схилилася над ним його жінка, що прийшла сказати: "Лишай роботу. Вмерла дитина. Ходи, треба ховати, спека..."

Полилося ще гіркіше.

Ой війна, війна, світова війна, Не жди, мати, сина, бо його нема. Твій син молоденький на траві лежить, Його кров червона на сонці кипить.

Як заграла чарівная скрипка, По всім світі розлилась луна: Впав, дівчино, твій милий, як скіпка, Його більше на світі нема...

Найда звівся, сутулячи плечі, став навпроти незачинених дверей, ніби чекав з привітом ще якихось гостей. Марта чула, що всі чотири Захарові брати впали від галлерівських куль під Винниками. Якби про це

довідалися, Захар був би без роботи. Либонь, дуже важко з такою пам'яттю строчити репортажі на вимогу Гектора Свида. "Що ви за люди, що всіх вас рано чи пізно доводиться жаліти! — щось скрикнуло в Мартиному серці. — Ой люди..."

Мирослава розійшлася, вона деколи перебирала міру, як Бог, зсилаючи лихо.

Кумоньку-кумс, добра горілка, Погостювала б до понеділка...

Марта не підтримала Мирославу, і та вмовкла, підступила до Найдю.

— Що, Захарочку? Не смутися, парубче. Ліпше знайди собі пару, заведи діток...

— Запрягай, — перебила її Марта. — Запрягай, Найдю.

Спершу Зяхар завіз Марту, тоді погуркотів з Миросею мовчазним містом на Погулянку.

Але десь через півтори години Марту розбудила Мар-селла.

— Вас не догукаються, папі Марто. Якась тарахкалка під будинком і якісь двоє...

Марта зійшла у двір.

— Мартусю! — з голосним шепотом кинулась до неї Мирослава. — Лист від Юліана. Золочівський штампель на конверті.

Марта тремтячими руками розірвала конверт, хоч було темно і листа не могла прочитати.

— Захаре, Миросю, зайдіть до мене на хвилю. Може, щось таке, що мені треба виїхати. Порадимося.

Юліана звільнили. Він негайно запрошував Марту до Золочева.

Постукала Марселла. Щоб не розбудити Олесю, Марта завела Мирославу і Захара до кухні. Що сталося?" — на непривітному Марселлиному лиці.

— Редактор посилає мене в повіти, — сказала Марта, звертаючись до господині.

— А дитина?

— Віддаю Олесю до знайомих, до Мирослави, ми разом працюємо...

—Зі мною не хочете лишити? — проворкотіла Марселла і вийшла, не чекаючи відповіді.

— Молода жінка, а чорт, — посміхнувся Найда. — Що це за дама?

— Власниця цієї кам'янички, — відказала Марта. — Колись працювала куховаркою в Петрушевича, потому служила покоївкою у полковника Родзісада. Прикра доля в цієї жінки. Зовуть Марселлою.

— Слухайте! — Найда приклав пальця до чола. — Та це ж Текля. Це — Прив'язана Текля.

— Марселла,— повторила Марта. Найда одмахнувся.

— Текля, її обезчестив з трьома солдатами капітан Ренет.

— Так, — упав голос у Марти.

— Значить, тепер вона — Марселла? Цікаво. Марта кивнула.

— Товариство, — схаменулася Мирослава. — Значить, Мартуся їде, ніхто нічого не знає, для Свида — вона захворіла, Олесю я беру до себе. Буди дитину, Мартусю.

Марта торкнула рукою Олесине плече.

— Ти не спиш?

— Той чоловік приїхав, мамо?

— Ні. Але в мене відрядження в повіти на три дні. Я тебе лишу в пані Мирослави. Там по сусідству є маленька дівчинка, може, на рік молодша за тебе, пані Мирослава познайомить вас, тобі не буде скучно.

— Ти не покидаєш мене, мамо?

— Що ти, любе моє! — Марта розцілювала пухке зі сну личко.

— Мамо, мамо, — тихо зітхнула Олеся.

— Я вернуся через три дні. Ходи зодягатися.

— Ой, не лишай мене, мамо.

— Яка ж ти, Олесю... Я вернуся, коли хочеш, через два дні.

КНИГА ДРУГА Глава I

Поїзд відходив о дванадцятій. Марта знову рушила уздовж перону. Ці кілька годин чекання виявилися справжньою мукою. Марта почувала себе зовсім чужою і самотною. "Пройдіть, пані, до почекальні. Там

прибрали, затишно і нема людей..." Чого він хоче, цей голос з іншого світу? Він повторив запрошення по-польськи. Марта по-польськи подякувала і спробувала усміхнутися. Залізничник стеноу плечима і, ніби йому щось раптом передалося від неї, подався в протилежний кінець такою ж самою скованою ходою, наче встав після довгої недуги. Майже чверть перону захопила селянка. Один мішок вона тримала на плечах, а другий опустила на бетон. Тітчина голова закутана хустиною — щілина лише для носа і для очей. Марті здалося, що її власне обличчя занадто відкрите. Вона поправила берет, пустила по скроні прядиво волосся. "Якби в душі був якийсь перемикач, — подумала вона. — Рубильник вгору — Юліан у в'язниці, Марселла, Свид, редакція, нічні злочини; рубильник униз — Юліан на волі, гомін многолюддя, зустрічі, бесіди, цілком, цілком інші турботи, є з ким порадитися, відчуваєш руку, на яку можна опертися; Марселла, Свид, нічні злочини стають лише рисою буття...

Так, знову будуть друзі, вітатимуть здалека. Мирослава почне друкувати кращі вірші, Кость Грушевич застриб-не в залубенілі шати ліберала, більшість діячів" сприйматиметься як декоративна когорта фантастичних верхівців на фантастичних конях, що пливе кудись на фантастичному обрії... Якби в душі був якийсь перемикач...

Марта знала, що, пригортаючи Юліана, дивитиметься кудись в далеч, наперед готова до появи жандармів (вона виходила з кімнати, і вони увижалися на сходах, за дверима, під штахетами). Але потому вона звикне до Юліана, і, щойно усміхнеться якась радість, — його заберуть, і вона подумає: "Хоч би в душі якийсь перемикач був..."

На перон з галасом вигулькнув гурт циган. Моторна, струнка, впевнена, як принцеса, до Марти наблизилась вогнистоока циганка.

— Золотого, пані, — скажу майбутнє.

— За золотого можна день прожити, — відказала Марта.

— Але, як віриш у свій льос, грошей не лічиш.

— Чому ви такі безцеремонні? А якщо в людини щось таке на серці, що вона потребує спокою?

— О пані! Слова "майбутнє", "щастя" і "любов" бринять в кожному з нас, як мамина пісенька. Ворожки того і надокучливі, що ці слова дуже гарні. Навіть молитва вдячності сумна, пані. А це...

Не доказавши, циганка війнула довгою збірчастою спідницею і гордовито зацокала каблучками до селянки, що й далі стояла посеред перону, не знімаючи мішок з плеча. Проте і біля селянки їй не поталанило: вона вернулася, навіть не забалакавши.

— Але ж майбутнє, щастя, любов, пані...

— Одчепися,— відмахнулася Марта.

Гурт циган стрів молоду ворожку вибухом реготу. До Марти рушила пара циганчат: хлопчик і дівчинка. Марта дала їм по мідяку. На знак вдячності вони проспівали куплет якоїсь пісеньки, приплескуючи в долоні, їхні личка набрали серйозного і відчуженого виразу.

'Т>оже, як Олеся тремтіла, коли я йшла від Миросі,— подумала Марта. Жаль озвався в її грудях майже фізичним болем.— Треба кудись з нею поїхати, їй бракує вражень. Дитина так далеко зайшла в страхи, що я побоююся за неї*".

Марта дотепер відчувала на шиї холод Олесиних ручок. Вона героїчно трималася, щоб не заплакати, але голос її дрижав, вона захлиналася словами... В дітях це так зворушує... Марта зітхнула. "Я ще встигла б привезти Олеся на вокзал. Але ні, хто його знає, які в Юліана наміри. Може, нездужає, може, доведеться шукати пристановисько, найняти

доглядачку? Олеся з Юліаном не лишиться ні на хвилину, буде тягнутися хвостиком за мною..."

Марта купила на привокзальному майдані два кілограми яблук і кілька булочок, їй здалося: на неї надто пильно глипнув якийсь тип у дорожньому плащі, що стояв при вході у вестибюль і стриг нігті маленькими ножичками. Вона зазирнула до почекальні, тип дивився їй услід. "Як вас підбирають,— посміхнулась Марта в душі, — що всі ви схожі? Дивно. Чимось схожі конфіденти, наглядачі, урядовці відповідних розрядів... Одягаються... Так, одягаються однаково. Однострій секретного агента. Однострій пе-пееса, ендека, х'єна¹³. Пика — "монополія польська, стандарт — номер такий-то..." Ендеки взуваються в чоботи з високими халявами і носять сірі брилі. Це натоптані самовдоволені човгачі... Агент лишився у вестибюлі. Очевидно, представляє секретну службу на вокзалі".

На пероні Марта несподівано наткнулась на Гамільтона Полянського. "Накликала! — вигукнула вона подумки. — Бетховен сказав би про наш час, що все довкола мусить не тільки мовчати, але і ходити наосліп. Варто побачити одного шпика — і перед тобою винирне ціла сотня".

— Добридень, пані Мартусю! Куди дорога стелиться? Свид послав у відрядження/

— Щоб він нікому не снівся, ваш Свид. А ви куди?

— Іду до Золочева.

— Справді?

— Хіоа й ви туди? Оце прекрасно! З тої хвилини, як я перестав працювати за фахом, в мені навіть осли розпізнають розвідника. Почуваю себе погано в поїздах. Знайомства не кортить шукати, бесіди не цікавлять.

— Так, я до Золочева, — сказала Марта. — Довго туди їхати?

— Близько чотирьох годин. Це ж не транс'європейський експрес, а приміський чумазий волик.

— Жах.

— Верхи на доброму конику можна добратися швидше.

— Чого це розвідка виглядає невиспаною?

— Я це саме подумав про одну даму.

— На обличчі — інтелігентська блідість, втома.

— Од нудьги, Мартусю. Я вчора вирішив завести щоденник. Купив чудового паперу, письмове приладдя, але день вдався цілком посередній, ні рядка невартий. Оглянувся назад — не знайду, з чого почати. Захимерив. — Через мить Полянський усміхнувся і мовив: — Одначе я зворушений вашою уважністю. Чи не до Юліана ви їдете, Мартусю? Вас зацікавив світ, люди...

— Якраз навпаки, — посміхнулась Марта.

— Ось чмихає наш чумазий.

— Нарешті. А пасажирів чимало. Ходіте. Якщо виконати обряд ввічливості, можна лишитися на пероні.

Вони примкнули до черги, але біля вагонних східців утворився натовп і Марта з Полянським презирнулися сміючись.

— Обряд порядку нічого нам не дасть, — сказав Полянський.

— Боже, як місяться!

Провідники, ставши оддалеки, байдуже спостерігали давкотню. Лементували жінки, хтось надірваним баском кричав: "Люди!.. Люди!.."

Полянський показав одному з провідників редакційне посвідчення, і той знехотя відчинив двері в протилежному кінці вагона.

— А чому з цього боку замикають? — запитала Марта. — Це їм що — шкодить?

— Мабуть, не передбачено інструкцією.

Вагон гудів і вібрував. На лавках вместилося з десять дужих парубійків, прохід був вільний, а біля східців рвалися, як собаки. Хтось заверещав дивним голосом — і втихомирилося. Натовп відкотився під стіну вокзалу, когось начебто відволокли туди. Схоже було, що якийсь неоковирний звір, забавляючись чимось тендітним, раптом побачив між кігтями вимкнуте нутро і з каяттям розглядав наслідки своєї незграбності. Стогнути і охаючи, до вагона заходили селянки, потому рушили розчервонілі чоловіки, поїзд рухнувся і проплив повз нерухомий скру-тель під вокзальними вікнами. Через вагон, гримаючи дверцятами, промаршували чорні постаті обслуги. До труби над головою Полянського була прив'язана дротиною табличка в чорних рамках. На ній тремтіли симетрично, як куплети вірша, розташовані коротенькі абзаци. Певне, один з пунктів застерігав: "Посадка проводиться лише з одного кінця вагона за ходом поїзда..."

— Розповісти про свою "практику"? — перепитав Полянський. Він схрестив на грудях поцятковані ластовинням руки. "Сангвінік, — відзначила про себе Марта. — Хвилясте волосся пшеничного кольору, сірі холодні очі, застигли білими рубчиками сліди осміху довколарота, м'які рожеві губи, розділене ямкою підборіддя... Господарі, видно, вважали, що Полянський зовнішністю відповідає типові росіянина..." — Боюся, що з

мене поганий оповідач. Я вже спробував вам дещо розказати, відтак мене не покидало почуття, що я не справив жодного враження, бо не маю хисту. Ну що ж...

Я не запам'ятав своїх батьків (мабуть, я скажу кілька слів про себе, Мартусю?). Це були збіднілі шляхтичі. Хоч я виростав у запущеній магнатській садибі, мене ніколи не схвилювали ні занепад нашого знатного в минулому роду, ні руїни гнізда, в якому він розвився і одцвів. Я був плебеєм і зірвіголовою. Стрий спекався мене, пославши вчитися до Кракова. Я розбещував його синів. У Кракові я швидко став зверхником компанії шибеників, що проколювала корчмарям бочки з вином, висаджувала на дахи карети і міняла штахети біля адвокатських котеджів. Якось ми вкрали урядовий вагон. Так, так, урядовий вагон. Вартівника споїли, за ніч (нас було близько сотні) проклали залізничне полотно на міське звалисько, заштовхали туди вагон, а шпали і рейки акуратно прикопали. Нами зайнялася секретна служба. Не знаю, як інші, та я відсидів три доби в каталажці і мене влаштували до розвідницької школи у Відні.

Я легко опанував мови, навчився влучно стріляти, а що стосується диверсій, то я для цього ніби вродився, винахідливості не бракувало. Професії, які ми вивчали, теж були нам потрібні в одному-єдиному плані: як, віртуозно володіючи фахом, зашкодити тій чи тій справі. Оловом, я став розвідником-асом ще до закінчення навчання, мені доручали найвідповідальніші завдання. Нам проповідували національний нігілізм, і мені було однако, кому служити — Німеччині, Австрії, Польщі. Та я був спеціалістом для Сходу, і ворог у мене був один: Росія. Ми читали російські газети, книжки, революційну літературу, написану російськими підпільниками, і могли уявити собі справжні розміри імперіалістичної пихатості, зарозумілості і божевільної претензійності царського уряду, з яким інший світ рахувався, оскільки йому потрібен був ринок збуту, а ще ж погрозливі зблиски багнетів над Близьким, Середнім і Далеким Сходом, а також російський хліб. Поступово в становищі розвідника я знайшов для себе таке саме поле честі, як, наприклад, російські соціал-демократи, що виступали проти царизму. Тоді я збагнув, що можна

шкодити Росії двояко: її народів і її неосудним керівникам. Я був політичним розвідником і працював проти Росії вищих поверхів. Після революції моя місія політичного розвідника" в Росії здрібничилась. Внутрішньо я не вірив у свою "місію". Я передбачав, що мене спіткає невдача.

— І все-таки ви ще певний час не сиділи склавши руки? — запитала Марта.

— Ні, звичайно. Ви домагаєтесь, щоб я зізнався у злочинах? — Полянський розсміявся. — Бачите, якби революція в Росії здалася мені кривавим експериментом, я досі смакував би омлети з грибами. До речі, заради цієї пряжені я відвідую щотижня знайомих емігрантів.

— У Росії голод, не дуже б ви поласували.

— Голод, — повторив Полянський в задумі. — Але ж і в Польщі вмирають тисячі від недоїдання. Тим часом уряд Української Народної Республіки на чолі з Петлюрою дні і ночі трапезує в тарновських кав'ярнях. Ці "урядовці"*іє відчують скрути. Між іншим, Мартусю, вас не дивує така ситуація?

— Анітрохи, — відповіла Марта. — На те й договір Петлюри з Пілсудським.

— Що я чую! — вигукнув Полянський. — Нарешті розбалакалася. — Він помовчав, тоді сказав: — Мені хочеться вам дещо повідомити, і я не маю сили втримати язик за зубами. Начальник другого відділу генерального штабу польської армії Матушевський недавно в секретній записці до уряду з приводу використання груп Савинкова і Петлюри першим параграфом відношення до населення України і Білорусії вивів чорним по білому: "Полонізація окраїн у межах Ризького договору". Я зумисне не акцентую жодного слова з цієї фрази.

— І, мабуть, досить, — сказала Марта, думаючи: "Ось як! У межах..." Вона усміхнулась і запропонувала: — Я купила яблук і булок. Перекусимо, пане Полянський? Ясна річ, це не пряження, але в дорозі все смачне.

— З задоволенням, Мартусю. Одначе пряженю, якщо вже про неї стільки мовлено, я сьогодні буду їсти. У мене сестра в Золочеві, стрийова тендітна донечка; я вблагаю її, щоб приготувала на вечерю московський омлет або золочівську пряженю. Дивина — як нас випадок звів. І не приснилося о.

— Аж підозріло.

— Справді.

— І добре платять за те, що стежите за мною? — сміючись, спитала Марта.

— А вам? Адже я можу подумати, що ви стежите за мною.

— Якраз вистачає на яблука.

— Мені трохи надбавляють за досвід і вислугу... А яблука — розкіш. Це, либонь, козацьке слово? Розкотитися, по кошу — кварта з медом, кошовий ділить ханське золото.

— На жаль, не знаю.

У Полянського мовби застигли очі, коли Марта, плачучи і сміючись, впала на груди збентежено-усміхненого чоловіка, середнього зросту, але міцного, непомірно широкоплечого, в сірому суконному плащі, в такому ж костюмі (очевидно, все зшити разом), у білій накрохмаленій сорочці і чорній (мабуть, під колір зіниць) краватці.

"Це він..." — мелькнуло в Полянського.

В одній руці Юліан тримав теж сірого капелюха, другою, стискаючи букет дрібненьких польових квіток (аж набрякли сині жили), пригортав Марту. Очі заплющені. Неймовірно високе чоло. Ніби викарбуване з граніту підборіддя. Тіні — якісь розколисані хвилі тіней — облягали надто виражені м'язи обличчя.

Постать, лице, одяг, поза — все в одну мить врізалось в пам'ять розвідника; хоч він бачив немало людей, які блискавично привертають увагу своєю зовнішністю, в Мартиного чоловіка це було тільки оболонкою чогось дивовижного, якогось намагнічуючого довколишність згуст-ка енергії. Полянський машинально переступив з ноги на ногу і, одірвавши погляд від сплетеної невидимими демонічними силами пари, поплентався уздовж залізничного полотна, наче йому більше нічого не лишалося, як дибати без мети, бо та мета, якою тішив себе, пожартувала з ним, як напрочуд вродлива і, за всіма ознаками, приступна повія. Він одійшов кроків на сто і оглянувся. Юліан з Мартою все ще стояли обнявшись, тільки Юліанова голова була опущена на Мартине плече. Мимо Полянського по запасній колії прогуркотів паровоз.

Вони вийшли в поле. Геть порожні аж до обрію, до тимчасового краю землі і неба, низинні, вимочені сльо-тами ниви. На дорозі, як проталини, зблискували і наповнювалися небом дощові озерця; люди, що йшли, минали їх, і вони ставали знову незрячими. Сонце то показувалося, то ховалося за хмари, то тут, то там падали снопи світла, і здавалося — нема місця, яке б їм сподобалося. Марта підпхнула під берет прядиво волосся, відчула пальцем, як пашить лице, і засміялася щасливим сміхом... Уже... Чеканню кінець. Аж смішно — ніде сісти, пригорнути Юліана до себе... Він трохи важкий, натриманий. Це завше так після довгої розлуки.

Марта світилася щастям. Очі — близькі і повні, як най-щиріша мрія. Напіврозтулені в усмішці губи. Чисте, роз-хмарене чоло...

Вона раз по раз поглипувала на Юліана, пильно зазірала у вічі, наче питаючи: "Так? Ти зі мною? Чоловічку-друзе, про що твої думки? Я бачу в тебе свіжий шрам на чолі. Хто посмів замахнутися на це святе чоло брудним кулаком? Огидна держава, її слуги і її закони. Держава-повтора... Брудна, брехлива, недорікувата... І за вухом шрам? Цей зійде, а на чолі, мабуть, лишиться. Вони хотіли вбити твою усмішку, Юліане? Твою незламність? Які вони наївні.."

Вона тісно припала до Юліанового плеча.

— Вернемось, Мартусю? — це була перша його фраза. Досі він лиш повторював її ім'я.

Марта глянула довкола, ніби прощаючись з мокрим порожнім полем.

— Вернемось, Юліане.

Їм смерклося на околиці міста. В неоковирному курятнику з червоної цегли зачмихав "Перкун" — чудо пансько-польської індустрії, і над вулицями спалахнули електричні ліхтарі. (Газети писали, що двигуни марки "Перкун" "присвітять" батьківщині в дорозі до щасливого життя).

Юліан найняв візника. Моторний коник зацокав копитами уздовж єврейських крамничок з дбайливо позачи-нюваними віконницями ("Очевидно, і тут грабують", — подумала Марта). Бричка пірнула в темну вуличку. З одного боку її здіймалася стіна осокорів, берестів і акацій, з другого — котеджі прусського типу з вежами, стрілчастими фаціатами і чудернацькими мансардними надбудовами.

— Це, мабуть, цвинтар? — спитала Марта Юліана, вдивляючись у мовчазну стіну дерев.

— Так. Його цікаво оглянути, — сказав Юліан. — Гро-бівці, мармур, золоті написи — і довгий ряд неоскверне-них (можливо, лиш у Золочеві)

вояцьких могил. Шляхта відпочиває в мирі поряд зі своїми ворогами. Здається, що в Бучачі виклопотали дозвіл на впорядкування вояцьких могил. Власті нібито зважили на домагання родини Крушельницьких. Там полягло багато хлопців. Якесь затуманення спонукало "стратега" Петрушевича¹⁴ кинути на оборону тунелю, крізь який прокладено шматок залізниці, недобитки гуцульських куренів. Галлер вирішив, що в тунелі— арсенали. Бої точилися майже тиждень. Гуцули опиралися до останнього подиху.

Марта зітхнула, трохи згодом спитала:

— Куди ми їдемо/

— До мене.

— Ти знову зупинився в якоїсь старої відлюдкуватої вдови?

— Цього разу в удівця.

— Боже! Мені не вкладається в голову, що ти поруч. Там хоч привітно, гарно?

— Де я замешкав? Тобі сподобається.

— Великий цвинтар,— промовила Марта. Гадки її вернулися до щойно сказаного Юліаном про Бучач.— У нашій редакції, Юліаночку, знедавна працює збанкротілий розвідник Полянський. Він висловив жахливу думку, що ми терпимо через психологічні поразки.

— Це правда, — тихо озвався Юліан. — Галлер мав сорок тисяч багнетів. Але вся Європа трубила про "скорий похід залізних дивізій". Ти знаєш, що Галлер формував свою банду у Франції? Ну ось... Можеш собі уявити, як захлиналася польська пропаганда. "Бунт галицької схизми розчавлять доблесні варшавські і краківські легіони". Армія Галлера має

на "озброєнні танки і літаки. Ми поставимо на Збручі броньовий щит..." На штабістів такі заяви впливають. Командування Петрушевича завагалось. Тому своєчасно не захопили Львів, дозволили підняти голову реакційному охвістю... Якраз за Львів, а не за якісь тунелі треба було битися до останньої краплі крові. Втрата Львова стала непоправною поразкою. Потім бився революційний народ, а не проавстрійська Петрушевича держава; і народ приборкали, як стихійну силу... Стоп, пане! — Юліан торкнув візника на передку. — Ось вам гонорар, ми дома.

Юліан простягнув через хвіртку руку і, як господар, одімкнув якийсь хитрий засув. Будиночок був оточений садом, відчувалася близькість ставу чи озера. Юліан на-потемки запровадив Марту до кімнати і витер сірника.

— Хазяїн, — сказав він, — ідилічно настроєний чоловік і ненавидить такі блага цивілізації, як електрика. — Юліан запалив свічки на скульптурній підставці, окинув поглядом кімнату, наче ще раз перевіряючи, чи вона влаштує дружину. Він навстіж розчинив порожню шафу з низкою плічок і допоміг Марті скинути плащ. — Звикай, а я поки що нагрію води і принесу вечерю. — Та він став, усміхнений, на порозі. — Мартусю! — покликав. Марта причісувалась перед вмонтованим у шафі дзеркалом. — Ану згадай... Ні, не згадаєш. Сьогодні ж мій день народження.

— Юліане... — Марта поцілувала його. Коли він зачинив за собою двері, тихо примовила: — Того він зосереджений і задумливий. А мені пам'ять одібрало...

— Я сьогодні вранці подумав, — сказав Юліан, увійшовши з накритою тацею, — що ми, осінчата, котрі народилися в сльоти і снігові шарги, люди не романтичні і без ліричного камертона в серці.

— Але тебе це не стосується, — усміхнулась Марта.

— Може, це того прийшло на гадку, що я сумнівався, чи ти приїдеш, і почував себе не зовсім добре.

Марта вклала до папки Юліанові рукописи і прибрала зі стола книги.

— Що пишеш, Юліане?

— Чорна, невдячна і зайва, як на здоровий глузд, праця: все той же комплекс засмальцьованої неповноцінності, байські старожитності в сфері найновітніших стосунків і таке інше, — відповів він не без сарказму.

— А що читаєш?

— Чогось знову принадив Гріммельсгаузен. Часом дорослі пильніше вслухаються в казочки, які розповідають вечорами дітям, ніж самі діти.

— Ще одно запитання до повного інтерв'ю: з ким зустрічався?

— Д можна про це після вечері, Мартусю?

— Йти мити руки?

— Двері до кухні відчинені, там світиться. Через хвилину вернувшись, Марта спитала:

— Чим займається господар?

— Господар... — Юліан посміхнувся. — Це наймит багатого галицького емігранта, що приїхав з Аргентини вмерти на своїй землі. Прізвище господаря-наимита То-досій Сліпчук, він родом із того села, що й Прокіп По-всюда. До речі, Прокопа на місяць привозили до Бригі-док. Повсюда-Завадович, Прокопів брат, добивався перегляду судового вироку. Помучили чоловіка допитами і знову запроторили в копальні.

— Не скоротили термін?

— Довічна каторга — це така юридична категорія, що викликає вагання лише в диявола і Бога. Можуть мінятися королі і президенти, можуть відбуватися перевороти і революції, та особливо небезпечний для нації злочинець не звідає ні милості, ні співчуття.

— О Господи! Це не світ, а тюрма.

— В'язниця, Мартусю. У цієї назви багатіші асоціації. Зв'язки, прив'язь, пов'язування, перев'язування... Сліпчук подарував мені на іменини пляшку аргентинського рому. Може, за допомогою чарки ми одв'яжемося від клопотів?

— Даруй мені, Юліаночку. Я — наче дитина: хочу поговорити про страшне, щоо не боятися. Все, більше не буду докучати. Бо то й чужа хата: вікна видаються темнішими, стеля — нижчою, тиша — підозрілою. Я того спитала, чим займається господар, що так всюди чистенько, акуратно, але якось необжито.

— Аргентинець купив Сліпчукові цю садибу із обстановкою. Жарти долі: сім'я, що тут мешкала, емігрувала до Канади. Ну, Мартусю, нехай їм добре буде,— нехай усім гаразд буде.—Юліан наповнив чарки.— Що ти мені сьогодні побажаєш?

— Волі, волі і ще раз волі, Юліаночку. — Марта підняла чарку, та неслухняні губи стрепенулися, на очі набігли сльози і вона поставила чарку" метнулась до шафи за хусточкою. — Тільки волі,— додала плачучи. — Все інше ти або маєш, або міг би мати.

Він сидів, похиливши голову і заплющивши очі, мовби перегортав сновидіння, вдивлявся у глибини пам'яті. Марта притулилась щокою до його високого ("франківсь-кого") чола і подумала: "Так, тобі лиш волі

бракує. Ти не диктував би життя, як... оті кабінетні чини... Ти його робив би... Юліане! Чого я не маю сил стримати ридання і псую тобі свято?.."

Юліан узяв Марту за руки і посадив проти себе.

— Мені сподобалось одне місце в "Сімплісісимусі",— сказав він з усмішкою.— Московський цар поставив Сімпліція перед вибором: або прийняти православну віру, тоді отримає дворянське помістя і житиме паном; або його зроблять слугою і не випустять з Московщини. Сімпліцій спитав шпика, що вертівся довкола нього, чому його затримали, як полоненого. "Зовсім ні, пане,— відповів шпик,— ти не в полоні, а лиш його царська величність виявляє до тебе таку милість, що не може з тобою розлучитися". Тоді Сімпліцій одрік: "Чого ж мене вартують?" — "А для того, — сказав шпик, — що його царська величність непокоїться, як би тобі не причинилася яка-небудь досада чи лихо твоєму здоров'ю". Отаке і в мене: то стережуть, то замикають. Але вип'ємо за волю, Мартусю, за волю. "Колись" нема, Мартусю. Є — "тепер". Я просто не можу надихатися повітрям, намилюватися небом. Дай сюди хусточку, я витру твої сльози. Я не бажаю твоїх сліз ні сьогодні, ні завтра, ні будь-коли. Цей час невартий ні сльозини. Він заслуговує тільки обурення і вироку. Нам треба жити і працювати, бо через півстоліття нащадки вважатимуть нас тупим, безвольним стадом. За життя! За працю! Нині і ці прості чесні гасла зазвучали фальшиво, з грубою нотою спонуки. Слава Богу, я їх проголошую тільки в присутності дружини, на своїх іменинах. Випиймо, Мартусю. Попереду — довга осіння ніч. Є час побалакати, назгадуватися і назагадувати. Так що ж чувати про наш університет?..15

— Тобі добре?

— Так, Мартусю.

— Ти так тихо відповів, що я скоріше здогадалася, ніж почула.

— Добре, рідна.

— Я щаслива, Юліане.

— З чого ти смієшся?

— Сказати?

— Так.

— А ти не сміятимешся з мене?

— Ні.

— Ти не забув:

Ах, алея ця, Мабуть, без кінця, А вгорі — блакить! Гарно (бачить Бог)
Нам було б удвох Тут з тобою жить...

— Верлен?

— Угу...

— Не знаю...

— Чого, Мартусю?

— Чому мені хочеться вмерти на твоїх руках?

— Прочитай що-небудь з "Пісень для неї".

— Ти просиш Верлена, Юліане! .

— Так.

— З "Пісень для неї"?"

— Так.

— Слухай:

Будьмо примітивні — в тім нема стида, Будьмо як у лісі дикий олень з ланню, Ніжності розводить нам не випада... Вільно віддаваймось нашому паланню, Будьмо примітивні — в тім нема стида!

—Далі, Мартусю.

— Й-бо розрегочуся: ти просиш Верлена. Юліан вимагає Верлена!..

Тішитись і спати — хочеш, дорога? Перша і остання буде в нас робота, Вада і чеснота, слабість і снага, І єдина думка, і одна турбота — Тішитись і спати — хочеш, дорога?

— Це вже занадто. Ти трохи безлична.

— То Верлен. Будь тихо. Потім...

Глава II

Досвіта Марта пішла на став. Тодосій Сліпчук уже порався на господарстві і докладно розповів їй, який перелаз треба переступити, де висунути заворітницю, якою стежкою не йти, бо там десь мочарі, а з якої перейти на доріжку і як досягнути до берега. На обличчі Сліпчука лежали сліди втоми, проте язик його працював як млинок. Белебенячи, він з тугою дивився на Марту і наприкінці сказав: "Ви знаєте, що я овдовів? Говорив пан Юліан?" Марта кивнула. "Вмерла моя Надійка. Я навіть не знав. Аж тепер довідався, коли приїхав з Аргентини. Вмерла, бідолашна, ще того року, як я подався за моря. Мала тяжкі пологи і..."

Він рушив за Мартою на город, постояв у нерішучості й тільки спитав:
"Тіан Юліан ще відпочиває? Нехай спить. Ночами щось пише, пише..."

Холодна, студениста вода сягала узбіччя дороги. Над ставом плили пасма туману, вдалині, мабуть на острівку, темніла купка дерев. На шлязах шумів потік, переливаючись через заставки.

— Гарний ставок, великий, — озвався за Мартиними плечима Сліпчук. Він таки хотів прислужитися. — Але тепер його не обійдете ("Наче це так важливо!"). Луги затоплені, стежки розкисли. Коли ласка, проведу вас туди, де став упирається в ліс. Там хочеться посидіти. Я збив лавочку. З одного боку шелестять дуби, — листя хоч пожовкло, а тримається до снігу, — аз другого — вода похлюпує. Є чутки, що ставок спустять і розорють дно під коноплі. З конопель нібито більший зиск: лико купують за кордон на корабельні канати. Ой пані, якби ви виділи, що то в Аргентині з нашим соняшником! Я...

— Розкажіть, будь ласка, як добирались туди, як влаштовувались, — перебила Сліпчука Марта, вважаючи, що вже не уникнути його спогадів.

— Добирались? Плили пароплавом. А... Всі моря, пані, були спокійні аж до тих берегів. Світило сонце, неоо вночі зоряне. Лиш одна хмара нас не покидала — згряя чайок. Яюсь перед полуднем корабель наш став. Утихомирилися машини, впали прапори, все живе виструнчилося уздовж поруччя. Ніхто не сподівався, що з нами священик. Пройшов він на місток капітана і завмер у повному виві-нуванні, як для відправи. Довго дивився на море, тоді підняв, ніби для благословення, руки, і всі опустилися на коліна. Аж мороз, пані, поза спиною. За що молитва, до кого? Потому я допитався. У тій околиці, пані, затонув корабель з галицькими емігрантами. Кілька тисяч осіб... Ніхто не врятувався... Не можу забути тої заупокійної серед води. Навіть чайки перестали квилити. Тихо довкола, лиш молитва, лиш глухі басы — з нами жінок майже не було, — внизу гладке море, а над ним — море похилених голів, і сльози в кожному оці, і така прикрість на кожному лиці!.. Рятуй нас, Боже, бо далі нема що казати.

— Ви про це розповідали моєму чоловікові?

— Аякже, пані. Було б гріхом... От тільки забув, як називається те місце. Пан Юліан нагадав мені, та й знову вислизнуло.

Вітерець уже розігнав туман і збирав поверхню води в схожі на покоси розмашні дуги зморщок.

— У воді лавочка, — з жалем промовив Сліпчук. — І в лісі калюжі. Чогось, пані, не пізнаю своєї землі. Чи то так здається?.. Колись як ранок привітний, то весь день гарний. А тепер лиш перед сходом сонця трохи приємно. Сонце на хвилю блисне — і насунуться хмари, мрячить дощ, тоскна мжичка, не кортить з хати вийти. Чи я вже звик до чужого гарячого неба?..

О, там я довго мучився. Нашій партії поталанило — нас того ж таки дня, як приїхали, поставили до діла. Ніхто, як мовиться, не вимацував, чи груба кисть. Сорок хлопців, не питаючи, хто що вміє, забрав пан Костянтин. Дивно буває: спершу чоловік мені так не сподобався, що був гірш за вовкулаку. Ми довідалися, що теж галичанин, він і одягався по-нашому, і... Я потому скажу. Але ми — жилаві, худорляві, а цей гладкий, наоурмосений і якісь жирні вусики на товстій губі (на іспанський манір). Очі й не дивляться на людину, а якісь золотисті, прозорі, ніби ось-ось витечуть. Куди не піткнуся — весь час переді мною цей похмурий аргентинський галичанин, і вже буцімто я сам такий. Видко, паморочилося в голові від спеки. З місяць я знемагав від задухи. Руки важкі, ноги ледве пересуваю. Ну, думаю, сконаєш, Тодосію, не видіти тобі гаразду.

Але перший наш день у пана Костянтина. Вечоріло. Величезний маєток, огорожений дротяною сіткою на бетонних стовпах. У дворі чистенько. Управитель розмістив нас у робітницькій, видав білизну, запровадив до лазні, відтак кожному — скриньку, а там шаровари, жупан, чоботи, шапка зі шликом, широкий ремінний пояс з притороченим

кинджалом. Одягайся — справжнісінький козацький курінь. Жартуємо, приповіддаємо, регочемо.

Висипалися на подвір'я, а під шпихлірами, лиш тримаються оддалеки, теж козаки, ціла ватага, і молоді, і сиво-усі, і з поголеними маківками, і кучеряві, сидять на лавах лиш у малинових сорочках і синіх шароварах, обнявши руками коліна, з люлечками в зубах, і бринять бандури, і співають мексиканську пісеньку "Дрібку солі". Якось ми вїхали, і — сорок осіб, та ніхто не звернув уваги, що маєток просто купається у плантації соняшнику. Голоवेशки, пані, — як решета. Довкола вогонь, ніби розлилося сонце по землі. Отож, кажу, ніхто не завважив, ніби ми дома, ніби то не чужина і не обпаскуджені поганими пугачами соняшники, а наші понад тини, лиш не видно стріх і глечиків на кілках. Підступив я до огорожі, а ті святі наші соняшники кишать бридкими пугачами, гидко тиркають смердючі клубки злиплого пір я, і соняшники о)бліплені шкурою смердючого посліду. І впало мені серце, пані. Мерзенно, мерзенно, мерзенно...

Пан Костянтин розбагатів на готових статках, коли взяв за жінку безпутну доньку аргентинського фермера, що невдовзі помер. Була в них доросла панна, разом з мамкою знаджувала козаків-слуг. А пан Костянтин цілими днями розважався як не горілкою, то муштрованими пугачами, то слухав пісень, котрих співали його перелицьовані земляки. Господарських інтересів пильнував управитель, словом, що покинули, те й застали: той управитель дер з нас три шкури. До чого я вже не вмію сидіти без діла, та не давав мені вгору глипнути. Я, пані, не бунтівник, але якось не стерпів і пішов до хазяїна скаржитися. Кажу — хай би я осліп був ще в колисці, ніж мав побачити цю невольню. Пан Костянтин змінився на лиці і схопив мене тремтячими руками за вилоги жупана.

— Навіщо ти так сказав / — питає.

— Бо я зрозумів, що ліпше було вмерти з голоду на своїй землі, аніж ходити тут у чистоті з повним шлунком та знати, що нічого я не зароблю до самої могили.

— Навіщо? — затермосив мною хазяїн.

Я, пані, не знав, що він сліпне. Ще молодий, років сорок п'ять, але зір погіршувався в нього з кожним днем, хоч, правда, він це тримав у таємниці. Він посадовив мене просто себе, налив чарку, сам випив і розповів про свою біду.

—Я, — каже, — почав сліпнути давно. Либонь, з нервування, з туги. Я звелів засіяти соняшником поля довкола маєтку, весен десять підряд спроваджував і саджав то верби, то вишні, то бузок, але це небо, ця земля не приймають навіть рослини, то як їм прийняти нас з тобою/..

Розчулився, захникав. Крізь відчинені вікна хлюпнула мексиканська "Дрібку солі", але тут же її затлумила наша, котрою відповіли ті сорок хлопців, що я з ними прибув до Аргентини. Пан Костянтин рвав на собі волосся. А вони все голосніше виводили:

Ой у полі могила з вітром говорила:

"Повій, вітре буйнесенький, щоб я не зчорніла.

Щоб я не зчорніла, щоб я не марніла, Щоб по мені трава росла, та ще й зеленіла".

І вітер не віс, і сонце не гріє,

Тільки в степу при дорозі трава зеленіє.

Ой у стену річка, через річку кладка,

Не покидай, козаченьку, рідненького батька...

Бо то ще як розійдеться наш чоловік у пісні, то все серце йому кров'ю стече. Спочатку гомін. Слізний чоловічий стогін.

Із Бережан до Кадри...

Пан Костянтин підступив до вікна і мене покликав. З гурту, що співав "Дрібку солі", малинові сорочки одна за одною перебиралися до ватаги, яка співала Бережанку". Тоді — разом (як вони, пані, співали!):

Як я, братчики, сконаю, Однесіть мене, благаю, Занесіте в Україну,
Там родився, там спочину.

Там і мила спогадає, Хто в могилі спочиває, І заб'ється їй серденько,
Впаде сльоза на личенько.

Відтак:

Човен хитається серед води, Плеще об хвилю весло...

Пан Костянтин каже:

— їдьмо, Тодосю, на рідну землю. Не знаю, коли мене наздожене вічна темрява, може, ще станеш провозатим, але, може, ще подарує мені доля одну секунду моїх незабутніх круч, пагорбів, ланів, мого солодкого світу. — Так вшьпані, і сказав, я ні слова не вигдавав.

Його сите обличчя повила гнівна жура, дрижали білі і чогось (аж дивно!) сухі, як покошене вапно, руки. Мабуть, таки довадили йому хлопці піснями до пекучого, бо на ранок звелів управителеві поїхати до столиці по документи на подорож у Європу. По тижню часу ми відплили...

Як Бог дасть літо, пані, приїжджайте до мене з паном Юліаном відпочивати. Дивіться, що це за ліс: і малина, і суниці, і гриби — просто

встелено довкола. Відійдуть черешні — починаються суниці, а тоді голубінки, козарі, справжні білі гриби, опеньки. Я хочу збудувати альтанку на узліссі і розвести бджіл. Всеньку весну і літо де-небудь, ось хоча б на отій поляні,— чи може бути більша приємність!..

На все це мені відкрив очі сліпий аргентинський дива к-багатій. В нас повелося, що кожен думає тільки про новий шматок землі, а з дарового, з того, що дає природа, навіть бідаки не користають. Так людину настроїли: морги, хатні статки і чвари. Хіба не це витурило мене світ за очі? А я міг би жити з того, що продавав би на ліки деревій і сосонку. Якби ж у мене був зір на цю землю, якби мене не зробили рабом пшеничного полукіпка, не замкнули мою надію в порожній кошниці! Як казав пан Костянтин, терпінням і балачками ми тільки злимо наших недругів, а їх треба ошелешити ділом... Я, пані, виріс при людях, сирота, поштуркувалися, коли дуже заболить — іду в поле, де був колись татів клинчик, так засіяний камінцями, що їх вистачило б збирати тисячу літ. Лягаю собі в траву над узвозом і бачу батька, діда, прадіда в білій сорочці з опалкою через плече — збирають ті прокляті камінці, один в одного важким духом дихають на чоловіка, що бричкою об'їжджає пухкі, як хліб, лани, але ні один не стає від того на більшій силі, а почувається ще слабше. А що вже говорити про мене, сироту? Вижебониш до вітру свою прикрість і сунеш, як дрімак, комусь достаток підносити. Працюєш мовчки, ходиш самотиною, дивишся вовком, а як розів'ється те, що ти комусь посіяв, як зацвіте, як розколось, як ляже на токи теплим сонцем — та й тобі збурунеться надія. Теліпаєшся з опалкою на засмічений камінням родинний клинчик... От що недоля підстроює. Нема в людини розваги. Хіба не так, пані? Де тепер той Костянтин? Оповім, пані, оповім...

Чоловік він, пані, був несталий. Нині самоволець, а завтра безпомічна дитина. То він для бадьорості чогось собі наговорить, щось таке вроїть у голову, чого не було і не може бути, то так себе потіпає докорами, притлумить, що нема права розрадити.

У дев'ятнадцятому році, коли посунули пілсудчики, наш Костянтин з гуртом переодягнених по-козацькому наймитів приплив англійським кораблем до Туреччини, а звідти по Дунаю, через Румунію, прибився до Галичини. Згодом він розповідав мені про це по дорозі до його села, яке він тоді думав захистити від галлерків.

На всяк випадок я документи закопав. Якби пілсудчики чи галлерки взяли мене в полон чи забили і знайшли документи — міг би статися клопіт моїй родині там, в Аргентині. А тут: на Станіслав повалили румунські війська, з Кам'янця наскакувала денікінська кіннота, а із заходу — білополяки; довкола пекло...

А він мене питає: "Кажеш, Тодосію, село вже видні-ється? А я не бачу... А видолинок на околиці села? Журавель? Так, там була криниця. А скажи, Тодосію, за селом з північного боку повинна бути купка дубів? Бачиш? Далеко від них перша хата? Ага, тут же, біля них. Не під бляхою? Ні... Так, так... А з півдня за селом — балка, обсаджена акаціями? Балка далеко від села? З троє гін? Чому? Угу, господарі, видно, загинули. Село сягало аж до балки, Тодосію. Міркуй, що половина села знищена і нескоро відродиться. Половила села... Розглянься довкола. Тодосію, десь тут має бути шмат скелі, що виступає з землі? Є. Ходімо. Отут я сидів, Тодосію, коли догорало село, над полем стелилися пасма чорного диму, а з видолинка, там, де тепер стирчить журавель, ще долинали постріли. Потім постріли припинилися і я бачив, як добивали багнетами трьох оборонців села. Чим я міг зарадити? Я міг бути лише свідком. Та з того часу в мене став псуватися зір..."

— Він осліп?

— Так, пані.

— І де він тепер? Знову поїхав до Аргентини?

— Помер, пані. Половину прибутків з маєтку заповів на сільську громаду. Вже збудували школу, зводять читальню.

— Ви сказали, що в дев'ятнадцятому році він приїхав зі жменькою емігрантів. Вони покинули його?

— Розійшлися. Може, він намислив собі зібрати ватагу і повоювати, але спізнився... І мені, пані, на згадку дав який-небудь доброжиток. Туди... додому... мені вже не схотілося їхати. Живу собі без озирків, як умію. Ніхто мене не торкає, і я нікого. Часами прикро, самота, та що вдієш!

Серце моє, пані, не витримує того, що діється в світі. Тримаюся оддалеки, бо не маю сили дивитися, як люди мучаться. Пан Костянтин розказував, що ті троє, яких гал-лерки добивали в обнесеній муром криничці за селом, боронилися багнетами, доки їм не пошматували карабіни, тоді хапалися голіруч за багнети, щоб відвести від грудей, відтак і руки їм посікли-поламали... Отак, мені здається, і люди голіруч бороняться від біди. Пані, а я вам не надокучив? — несподівано з міною каяття запитав Сліпчук. — Знаєте, якщо в мене хтось буває, я в хаті стараюся не перешкоджати. Але коли людина йде прогулятися, то можна побалакати.

— Не надокучили, — запевнила Марта. — Одначе ми давно перетнули ліс, вертаймося. — Вона на секунду взяла замисленого Сліпчука під руку, і він прискорив ходу, мов намагався швидше одійти від того місця, де йому виявили приязнь.— Юліан нас, мабуть, уже розшукує.

Безперечно, цей селянин у гранатовому костюмі в білу смужку мав цнотливу душу. Його шия вкрилась білими і червоними плямами.

— Пан Юліан ще спить,— сказав він, мовби виправдовуючись. — Ми йдемо не більше півгодини, ліс неширокий, ми за десять хвилин будемо дома...

"Коли ж випустили Юліана,— подумала Марта, — якщо Сліпчук так впевнено говорить про його режим?" Питати про це Сліпчука було ніяково, вона вирішила, що Юліан сам розкаже.

— Як у місті з продуктами, пані? — поцікавився Сліпчук.

— Взагалі невтішно у місті. Нема палива, погано з продуктами, дорожнеча, безробіття, за нещасні мідяки мусиш продавати розум, якщо проданий розум можна називати цим словом. Несолодко, пане Сліпчук.

— Я це розумію,— відказав той після паузи.— Я переконався на власні очі, що в світі з такими дрібницями набагато легше. У світі вони лише клопіт, а тут від них залежить, жити чи сконати. То зумисне, пані, для того, аби люди жерлися, як звірі, і ні про що не думали.

— Авжеж,— з посміхом зітхнула Марта.

— Але я чув багато суперечок, пані, навіть деякі вчені люди цього не тямлять. Спихають на повоєнну розруху, на нерозторопність підприємців, на те, що п'ясти не дають волі єн декам, а ендеки пепеесам.

— Авжеж, не тямлять, пане Сліпчук. Життя — це деб-риця.

— Але вони собі ж на гірше роблять, — не вгавав Сліп-чук. Марта подумала: "Як чогось наївно виглядає український селянин, коли заходить у бесіду, до якої не доріс становищем". — Собі ж на гірше, пані. Нахваляються своєю міццю, військом, а почнеться яка-небудь заваруха— спом'янете неписьменного Сліпчука: оця Польща розпадеться за кілька днів, ще смішніше, ніж Австрія...

"Хоч хто, коли не селянин-бідолаха, краще знає, чому ложка солі і хто має більше права про це судити? Тим часом який-небудь недорікуватий талмудист з докторським званням на десять меридіанів

рикатиме, що він нездатний розрізнити, чим дерево спинається вгору, і відмовить йому в праві на слухне слово".

— Не пошанує, пані...

"Нічого. Поки що слово — лише знак пробудження".

— О, пан Юліан уже дожидає нас.

— Рання, рання пташка, — засміялась Марта. — Так можна проспати і дружину, і все на світі.

— Дарма ти думаєш, що я щойно встав. Я вже був на ярмарку і приготував сніданок. — Юліан звернувся до Сліпчука: — Ви з нами поснідаєте, пане Тодосію?

— Дякую, — зніяковів Сліпчук.—Я звик попити молока натщесерце і можу протинятися до вечері.

Юліан зодягнувся у спортивний светр і був схожий на борця, навіть риси обличчя ніби стали грубіші. Сліпчук запрошував на подвір'я. Марта взяла Юліана за руки.

— А сьогодні як на серці?

— Сказати правду? — Юліан зміряв Марту лукавим поглядом.

— Погано? У світі чогось не вистачає?

Він кивнув, однак не зміг стримати усмішку.

— Можна відповісти словами Верлена? "Люба, не треба розмов..."

— І це все, що ти пам'ятаєш?

— Я завжди боявся, що той нещасний томик на мене вже не розрахований: з нього все виколупали ніжні рожеві кігтики. А ще як спадало на гадку, що до нього звертаються як до заклинання, щоб виворожити болячку, мною опановував забобонний страх.

— І ти не намагався пересилити себе і розгорнути книжку?

— Скільки раз!

— Ну й щог

— Літери ряхтіли перед очима, як роса на сонці, напливало суголосся якихось звуків... Верлен мене загіп-нотизував.

— Мене твій Сліпчук мало не загіпнотизував.

— Розповідав про невдачу Костянтина?

— Сліпчук змалював його як рефлексійного дивака.

— Мабуть, він будує свою сагу відповідно до статі, зовнішності і гумору слухача. Тобі він, очевидно, хотів показати відчайдушну романтичну фігуру.

— Можливо, бо були і пісні, і ліричні відступи, і слово самого горелицяря.

— Між іншим, постать цікава.

— Я не стверджую, що пересі і іа, але, мабуть, така вже я засушена вашими, чоловічими, інтересами жінка — мене вразив лише не знаний

досі вияв жалю за батьківщиною, ностальгія, конвульсія туги, якщо можна так висловитися.

— А мене вразили соняхи.

— Символи, символи?..

— Будь я Трушем, я додав би їх до циклу "Про самоту".

— Ти чув, що Труш вийшов з "Товариства для розвою руської науки"? Ні? Мабуть, це таки в характері наших братів по крові. Тихесенько собі малювали щось було, та лиш заговорили про шляхи розвитку українського мистецтва — посварилися, стали паплюжити один одного — і не треба було спеціального урядового розпорядження про скасування товариства, само розпалося. У студіях засіли ремісники та іконописці. Труш малює дома при свічці. Пильнуй, Юліане, щоби й університет не спіткала така доля.

Юліан нахмурився, після паузи сказав:

— Либонь, це буде не моя турбота.

— Що ти маєш на увазі? Юліан не відповів.

— Юліане?

— Гаразд, Мартусю, побалакаємо потім. Сьогодні мені повідомили про арешт Осипа Маковея.

Марта помітила, що він викручується і зволікає з бесідою про справи. Він наче не міг себе знайти. Весела самопевність ще перебувала у в'язничному сповитку, спалахувала іскорками, він сидів, задуманий, на

стілчику біля її колін і мовчки гладив її руки. Вона вирішила не неволити його розпитуваннями.

На гадку спливали розмови і зустрічі, про які Марта хотіла розповісти Юліанові. Вона перебирала їх у пам'яті і відкидала. "Це краще сказати при нагоді... З цього можна було б просто посміятися..." Відпадали тижні, місяці, шматки життя. Біль, що допікав їй, коли її минали не вітаючись після того, як Юліана заарештували, став дріб'язком. Було й інше. їй не довіряли. Через людей, що мають доступ до Родзісада, вивідували, які в неї "стосунки" з офіційними колами; підозрювали за те, що її не звільнили з роботи; шепотілися за спиною, бо Свид дозволяв собі патякати про політику, коли розмовляв з нею. Ой, несолодко почуваєш себе, коли на кожному кроці натикаєшся на мур стриманості, недовір'я і недовірок! Вона навчилася співчувати людям, яких сама свого часу відшивала. Правда, не через недовіру. Були клопоти, які не потребували свідків і помічників. Людина тупцяє довкола тебе, щось несосвітенне бубонить, сипле категоризми, щоб показати, що не боїться й готова на все, або дивиться таким жалісним, зацькованим поглядом, що огортає досада. Тим часом ця людина тобі зайва і остуджує її холодною ввічливістю, згорда кинутим жартом чи повернешся і підеш пріч. Звичайно, багато знайомих образилося, одні замкнулися, інших втрачено; і неможливо виправдати себе тим, що, коли в людини є тверді переконання, вона мусить бути послідовною; де в біса взяти тої послідовності? Все під наркозом, все німує, а люди, котрі щось роблять, тримають тебе на відстані...

Ясна річ, що це ознака слабкості і обмеженості руху. Схоже, що кілька десятків авантюристів вирішили присвоїти собі відтинок історії. Бач — новоявлені декабристи, наполеончики... Генерали без війська. Тому офіційній пропаганді легко зганьбити й знеславити навіть святе діло. Досить пустити плітку, що Юліан — пияк, неврастенік, живе на віру з молодницею, червоний шпигун, отримує 3-за кордону гроші, бенкетує в ресторанах, залякав своїх спільників і однодумців... О, тоді й натовп зацькує, нащо з ним морочитися слідчим, заводити атестати на харчування, виділяти окрему камеру в Бригідках і, зрештою, свідомо

створювати йому ореол борця. Посадовити його до скляної в язничної клітки, нехай усі бачать, що це за пташок!

— Юліане.

— Слухаю тебе, Мартусю.

— Юліане, я несподівано відкрила найстрахотливішу обставину нашого буття. Ви, світлі голови, і не здогадуєтесь.

— Боже! Хіба так легко обняти розумом усе, що вони безтямно накоїли.

— За борт життя, Юліане, викинули людей середнього віку. На сцені діди і недолітки, політичні хулігани. Отак десь з двадцяти до сорока років — це ті, що населяють тюрми, концентраційні табори, на яких впала немилість, які не по своїй волі "вмивають руки" від сумнівної політики. Діди улюлюкають, недолітки гавкають, а невільники ярмують. Суспільство позбавлене серцевини. Тому воно невибагливе, всеїдне, для нього стравна будь-яка духовна пожива. Тільки ви дивитеся за обрій сьогоднішнього дня, але ж ви під ключем... Я не знаю, що ти встиг зробити, відколи тебе звільнили. Мені здається, можна починати... Чого ти мовчиш, Юліане? Він зітхнув.

— Я радий, Мартусю. Розумію, що тобі було нелегко, — майже божевільна ідея! — Він похилив голову і додав стиха: — Ти маєш рацію: нас перетворюють у внутрішніх емігрантів. А діди онде, недолітки-хулігани створюють військову організацію¹. Тому заснування підпільного університету матиме політичний резонанс. Але мене попередили, що власті вносять у чорні списки викладачів і студентів. Якщо комуністи продемонструють свою причетність до університету, якщо до тих списків приплюсують матеріали святоюрського процесу, цей заклад постараються скомпрометувати перед світом і зашлють усіх в концентраційні табори.

Марта відчула, які тіло її дерев'яніє.

— Цього не мохсна допустити.

Юліан ствердно кивнув і заходив по кімнаті.

— Я поїхав сюди, щоб не накликати на людей шпиків.

— Вони знають, що ти зупинився у Сліпчука?

— Безперечно.

— Коли ти вийшов?

— Два тижні тому.

— Тебе самого випустили?

— Ні, люба. З групою... .групою революціонерів. Пригадуєш Миколу Павлюка? Його схопили на похороні професора Кривов'яза... Хлопці геть виснажились, пішли в підпілля.

— А ти?

— Як бачиш, я при здоров'ї. Багато справ. Якраз минула пора утримуваних мудреців. Ці алхіміки нічого не створили. Незважаючи на подаровані сани й котеджі, їм на старість дошкуляє сумління, що могли б дещо зробити, якби не вислужувалися в наукових товариствах, як у яких-небудь чиновних. Ремства цих людей можна використати...

— Ти довго пробудеш у Золочеві? Юліан посміхнувся:

— У тихих болотах завелись чорти. Треба їх розбудити. — Серйозно додав: — Я відрекомендувався жандармам як член Наукового товариства імені Шевченка¹⁷. Вони посилено полюють за хлопцями, а мене тримають на оці, чекаючи, що до мене хтось з'явиться. А навідуються статечні князі чистої науки з бездоганною репутацією. Коли в Родзісада розсіється підозріння, що підтримую зв'язки з комуністами, переїду до Винників: ближче до Львова. Гра у гру, Мартусю... Тим часом таємний університет почне функціонувати. Ми ще в Бригідках спланували, хто з "незаплямованих" діячів керуватиме справами. На жаль, декому з них довелося жбурляти в обличчя всю історію: бояться. Поки що зупинилися на чотирьох кандидатах. Серед них — моя дружина, причому вона на себе візьме роль згодом: не сумнівайся, що й до тебе придивляються, хоч ти не входиш до жодної політичної організації.

— Якщо в тебе не буде змоги втрутитися, я можу покластися на людей, яких ти не досить знаєш?

— Будь ласка. Але я відчуваю за собою право ставити "діячів перед вибором: або допоможіть, або прокляте ваше ім'я. Для тебе цей, хай йому біс, метод не годиться...

— Вибач, Юліаночку: що — падає сніг? Юліан підступив до вікна.

— Мокрий недолугий сніжок. Вітаю вас, пані Зимо!

— Мені пощастило: я пройшлася в лісі якраз на переломі двох пір року. Ого, як завихрило! — марта наблизилась до вікна. — Ставок був ментрежний... Найважливіше, що все вже передчувало зміну, та чогось не здобулась думка, що то кроки зими.

— Небо рівного, сірого тону, як стеля в камері.

— Правда, химерно? Ніде ні хмарки, а земля вже біліє. Ніби проявляється безмежна фотографія.

— У такі хвилини, — мовив Юліан, — мені з якогось дива причуваються похідні сурми, увижається низка обозів, скачуть верхівці, бряжчить зброя, і мене самого охоплює хвилювання виступу, хоч зовсім невідомо, куди і для чого; мабуть, просто оживає предковічний інстинкт.

— А що я відчуваю? — з усмішкою сказала Марта, тулячись до Юліанового плеча.— Самітність. Може, і це — з тої ж опери? Чоловіки вирушали в похід, а жінки вдивлялися у порожні обрії, і було невимовно тоскно, бо в хижі ще не остигла зігріта чоловіком постіль, а його нема і довго не буде і ще не скріпилася звичкою надія: "Дасть Бог — вернеться..." Юліане, чого гуцули прозивають солдатів катунами?

— Тому, що не завойовували чужих земель, — осміхнувся Юліан.

— У Миросі Коваль є віршик "Ми не посягали". Якби ти знав, скільки гідностей вона нам відкрила! Мирося забула цю сентиментальну дурничку на столі в редакції, а Свид одніс складачеві і звелів видрукувати в день прийняття конституції. Приносять відбиток коректорці, та просить Миросю вичитати вірш... Я думала, що Свид зостанеться без очей. Мирося-щебетуха, Мирося-ластівка стрибала довкола нього, як пантера. "Яке ви мали право друкувати без мого дозволу? Фашист! Продажна свиня! Ви це зробили на прохання Івахова?1* Яку статтю вирішили приклепати — п'ятдесят восьму чи шістдесят п'яту?"19 А Свид наче проковтнув язика. Та що Свид! Ми всі отетеріли. Такого від Миросі ніхто не сподівався. Кричить: "Ви мене в "Атласі" пропили чи в "Брістолі?" Біжіть і повідомте свого Івахова, що з нього випустять погані нутрощі. — Пошматувала відбиток на клаптики і шпурнула Свидові на стіл. — У Галичині Івахов не дослужиться Бенкендорфової слави". Ми чекали, що Свид її звільнить, а він через півгодини став над її столиком: "Пані Мирославо, підкоротіть, голубко, свій репортаж, не вистачає місця на текстівку".

Юліан посміявся, згодом запитав:

— Мирося пише?

— Бавиться. Все, що виходить з-під її пера, хибує на грубу заземленість.

— У тюрмі, — сказав Юліан, — я прочитав кілька цікавих рукописів. Є, Мартусю, прекрасні за змістом і за формою, актуальні і водночас з неперехідною проблематикою книги. Люди, що їх написали, не мають будь-якого бажання публікувати свої речі. Офіційне "духовне" життя настільки поглупіло, що вже ні в кого нема стремління зажити похвали. Є підпільна художня література, пісні, музика, живопис, домашні театри. Причому все це до такої міри скероване в завтра, таке значуще, що бракує критеріїв, щоб його оцінити. Словом, реальний світ лише гнітить, томить і переслідує, у глибокому підпіллі вже цілком визрів новий світ, коли б іще невеличкий революційний вулкан...

— Ой, чогось у політиці затяжна статичність.

— Без масового терору нинішні верхи не зуміють втриматися при владі, а розпочнеться терор — щось буде. Всі ці глибинні рухи — не рефлексії, їх не загальмують.

Глава ІП

Був молодесенький ранок. Я попрощався з Миколою Павлюком, зайшов до кав'ярні і замовив картоплю із смаженою ковбасою. За сусіднім столиком бенкетувала якась компанія. Кілька порожніх пляшок, а офіціантка щойно несла закуску. Подумалося, що вже, видно, півсвіту починає день з похмілля. Недарма більшість сучасних романів відкриваються ресторанными тостами. Я подумав, що це, мабуть, правдиві твори і їх варто колекціонувати. Компанія галасливо потрошила афішки, вибираючи страви.

— Індичина!

— Румунські чорби!

— Парape? Мені увижаються підсмажені, крихкі налисники з шоколадним кремом і смаженим горошком, вистояним у ромі.

— Ні, варені яйця в майонезі.

— А підсмажені до золотистого кольору курчата з цибулькою, перчиком і галушками? Чи рум'яна печеня зі свинини? Та ще тушкована капуста, що хвилююче пахне кмином! Картопля, порізана кружальцями, посилана зеленою петрушкою... Ех!..

— Ворони не хочеш? Я з'їв би припеченої печінки із зеленим горошком.

— Пане Івахін!..

Я нагадав собі, Мартусю, що якось ти оповідала про цього типа. Між ними була дама. Коси вкладені справжнісінькою копичкою, малинова сукня, туфельки з позолоченими пряжками. Дуже вродлива жінка, і, коли ми стрілися з нею поглядами, я проказав самими губами: "Ви прекрасна". Дама опустила очі, усміхнулася, і усмішка закам'яніла, здавалося, дама бачить її і милується чи, може, відчуває її теплий промінь на рожевій щічці.

Найпаскудніше діло, Мартусю, шукати втрачену з арештом позицію. Пам'ятаєш, коли мене звільнили минулого разу і я чекав тебе під редакцією, я не тямив, що вільний. Привидівся сон, сниться вулиця, і люди, і гуркіт, і небо... Я вкусив шматок ковбаси — ніякого смаку. Замовив чарку коньяку. Теж не йде. Кортить до людей, просто кидався б кожному на груди, обнімав, сміявся б і плакав. Слухаю — про що вони гомонять за сусіднім столиком.

— О, ви вже тут! — хтось із них припізнівся.

— З самого початку.

— А де у вас сьогодні початок?

— Про це краще знає пані Вероніка.

— Пані Вероніка?..

Офіціантка — надзвичайно мила дівчина, крихітне, незахищене створіння. Хочеться ущипнути, а коли виступлять сльози на очах — приголубити, приспати на руках... Не сердься, будь ласка.

— Pourquoi la regardes tu?20

— А що?

— Нічого. Закуси.

— Випий виноградного соку.

— Ти мене ображаєш, серце. Тобі ж відомо: я жорстокий.

Слова "серце", "жорстокий", "пий", "закуси" трохи мене вговтують.

— Скіфи? Вигнали з Європи кіммерійців, погналися за ними в Азію, дійшли, здається, до Мідійських земель.

— Так, і побили мідійців, запанували над усією Азією. ...Поступово пригадую, хто я... Паскудство, Мартусю.

Звичайно, ті, хто тебе бачить чи розмовляє з тобою, навіть не допускають, що в твоїй душі казна-що твориться.

Компанія гамірно веселиться. Дама, піднімаючи до вуст чарку, підморгнула мені, мовляв: "За ваше здоров'ячко". Я випив свою порцію, та, за намовою дами, до мене наблизився, як потім з'ясувалося, один з ваших редакційних "г" — Георг Івахін, поставив переді мною повен келех.

— Ви знайомі з Веронікою? Ні?

— Ми вчилися в одній школі, — відказав я. (О, як мені бракувало форми!)

— Вероніка була першою ученицею, феноменальна пам'ять... А мене заледве переводили із класу в клас. Тепер, одначе, я цим пишаюся. Присядьте, будь ласка.

Івахін лише переступив з ноги на ногу.

— Шкільна муштра не наклала на мене пута, — сказав я. — Я остаточно переконався, що наші вчителі були невігласами, і добре, що жодного не брав за взірець. Я вперто не хотів вчитися розуму, як вони казали. Вже тоді мені здавалося, що це означає — догоджати і вислужуватися. Згодом я до цього додав ще один пункт: бути лояльним до того, що не повинно мати місця в житті, а є результатом погано побудованих стосунків між людьми... Вероніка була відмінницею,— сказав я, киваючи дамі.

— Пане Івахін, ви не Івахов, не комісар поліції, чого ви повисли над чоловіком, сідайте пити.

Мене вразила гостроверха лисина цього Івахіна і закопилена верхня губа, що немовби повідомляла: "Ми з моїм господарем про щось скандальне довідалися". Але й це мене цілком влаштовувало. Коли Івахін пішов, мені знову все здалося сном. Проте цей сон був приємніший за тюремні мріяння, що зогрівали не більше, ніж сонце в росі. Я став думати про тебе. Чогось про те, чого ти, розмовляючи, ніколи не дивишся на

співбесідника, навіть на мене, мовби ти — той світ, у котрий ніхто не повинен зазирнути.

*— Прошу, про вас це забувають.— Івахін поставив переді мною чарку. — А пошесть самовдосконалення,— спитав він, — теж вас обминула?

Я дивився на нього, не второпаючи, чого він хоче.

— Ви казали, що не шкодуєте...

— Що не був пильним учнем? Абсолютно. І самовдосконаленням не займався.

Івахін опустився на стілець. Якусь мить ми мовчки вивчали один одного. У нього квадратне чоло, тупі, пересичені очі, м'ясистий ніс і важке підборіддя. Ще — пародія на вуси: ріденьке, руде, покручене і пригноблене, мов з-під пахви, волоссячко, пристебнуте невидимою ниткою до закопленої губи.

— Прошу випити.

— Дякую, взагалі я не п'ю, — сказав я. — Сьогодні в мене особливий день.

Івахін гучно покликав офіціантку.

— Як тебе звуть, доню? — спитав, коли дівчина підійшла до столика.

— Вам це дуже потрібно?

— Дозволь почастувати тебе...

— Відтак поцікавитися, о котрій іду додому і чи маю власний куток.

— Атож, — Івахін засміявся.

— А якщо не вип'ю — не одчепитесь?

— Щира правда.

— Добре, я вип'ю. — Вона майнула за перегородку і вернулась з чвертковою пляшкою. — Французький коньяк. Недавно в нас гостювали закордонні дипломати, ми замовляли цей коньяк спеціально для них.

— Золотко! Хто тебе народив такою щирою? Ти — ангелятко.

— Кажіть це своїй нареченій.

— Кажу. А де, справді, мешкаєш? Дівчина посміхнулась.

— Навіть не чекаєте, щоб я випила?

— Не люблю воловодитися, — відказав Івахін. Він підсунувся ближче. — Де мешкає панна? — і погладив їй зап'ястя. — Власний куточок, найманий?

— Мене кличуть клієнти...

Ні, я не подумав, що з мене шкилюють. Навпаки, я не побачив би в усьому цьому нічого підозрілого, якби навіть мене попереджували (наче я більш нічого не бачив у житті, тільки п'яне залицяння).

— Пане Івахін!

Офіціантка ковтнула коньяку і побігла за перегородку. Івахін махнув позад себе рукою, мовляв, чого вам треба, і пояснив:

— Ми святкуємо офіційне призначення Поніковсько-го головою уряду.
— Вицідивши принесений офіціанткою коньяк, він спитав: — Це смішно?

— Ні,— відказав я.

— Мені здалося, що ви посміхнулися.

В цю мить, Мартусю, мене щось спонукувало зіграти жарт.
"Поніковського? Він велемовно висловлює свої думки, правильно вимовляє слова, пластично жестикулює, з фотогенічним обличчям і невідпорним осміхом, з енергійним рукостисканням і почуттям гумору..."
Якби Івахін запитав, чи я його особисто бачив, я відповів би, що вчився з Поніковським в одній школі, в нього феноменальна пам'ять і таке інше. Але цього не було, і все-таки Івахін зарепетував:

— Панове, цей чоловік щойно обізвав нового голову уряду нікчемою!

Мене зусібіч оточили якісь парубійки...

— Чого ти вважаєш, що між ними був Полянський? — запитала Марта.

— Ти змалювала його зовнішність, і я пригадав, що поруч з дамою в малиновій сукні сидів рудий інтелігент з виразом відсутності на обличчі і мовчки смакував коньяк. Зрештою, якби його того дня і не було з ними, та, якщо він і Найда пиячать разом з Івахіним, я радив би уникати усіх трьох.

— Добре, Юліане. До біса Полянського, Найду та Іва-хіна! Ти, горенько моє, мав милу пригоду в день звільнення...

— Виплутатися було нетрудно, бо вони всі заточувалися, а я був цілком тверезий. Та потім мене гнітили сором і образа за панів державників, які вдаються до настільки гидких провокацій. Як не кажи, а ще в кожному з нас живе ілюзія, що вони не зовсім обезуміли. Од Івахша важко вимагати порядності. Найда мав рацію, коли заявив йому у вічі, що його примусили втікати з батьківщини не тільки через поміщицьке звання, а й через те, що, будучи поміщиком, він не вмів господарювати і пильнував батрацької посіченої батогами спини. Івахіна вигнали, але й це його не навчило. Білоемігрант Івахін, маніяк Івахін не перестав бачити дводзьобого орла над Варшавою, над Балканами, над цілими континентами. Він тремтить при словах "більшовик" і "комуніст".

Сівши, Юліан пригорнув Марту і усміхнувся.

— Що таке, Юліане:

—Людей взагалі, дорога, нелегко схаченути. Коли впав Тунгуський метеорит, церковники твердили, що це Боже застереження, але світова війна все-таки почалась. Маленький унтер Карасик якось признався мені, що вважає Тунгуську катастрофу Господнім знаменням, і прострілив ногу солдатів, який перед атакою заховався у бліндажі. Бальзакові дорікали за соціологічні дослідження в пору жорстокої соціальної боротьби. Мертвих у всі часи грабували, хоч кожен шукач скарбів знав, що теж помре. Між упертістю і гонитвою ніколи не було густо. Хай буде розсудливий той, хто ні на що нездатний!.. — Юліан на хвилю замовк, потому, усміхнувшись сам собі, сказав: — Щоб ми, Мартусю, не були схожими на ходульних бунтарів, я, мабуть, дещо зауважу одній прекрасній дамі, і на цьому покінчимо із визначенням нашого місцезнаходження у просторі і часі.

— Прошу.

— Які стратегічні чи тактичні мотиви спонукували бойову галичанку підписати спростування діячів культури про те, що не здійснюється полонізація?

— Це сталося по-дурному.

— Марта Чорнеза, либонь, знає, що народ Галичини не визнає польської окупації? Зрештою, питання про долю Галичини ще вирішуватиме Ліга націй. Ця ледача Ліга поки що "досліджує" становище. Безумовно, Галичину відсудять Польщі, але ми робимо все для того, щоб серед нас не знайшлося півтора десятка йолопів, яких польські пани могли б послати до Парижа з проханням од населення краю прилучити Галичину до Польщі. Правда ж?

— Так.

— Окупаційні власті мають можливість переконатися в цьому, того квапляться з полонізацією і колонізацією Галичини. Тим часом група диваків забула про законне право на опір і, щоб привернути увагу до факту полонізації, виступає в пресі з заявою, у якій цей факт заперечує. Як це розцінювати? Та, якщо навіть Ліга закріпить окупацію відповідною ухвалою, ми спробуємо добитися перегляду вироку. Ми — комуністи, і ми будемо боротися. Між іншим, крім Ліги націй, є Комінтерн, який відкидає посягання Польщі на територію України. То в чому річ? Психологічна поразка? Невже я не казав, що Комінтерн вважає українське питання одним з найважливіших питань класової й національно-визвольної боротьби на Європейському континенті?

— Я розгубилась, Юліане.

— Не треба виправдань. Я так само людина, і теж мені деколи страшно, але треба думати.

— Ти певний, що Комінтерн, що СРСР врятують Галичину від знищення?

— Так! — сказав він і запитав: — Скажи щиро, Мартусю: це походить від Полянського?

Марта кивнула.

Юліан у задумі перегортав сторінки "Сімпліцісимуса".

— Ти обіцяв сказати про людей, до яких я можу звернутися у Львові, — нагадала Марта.

— Мартусю, ти не бажаєш пройтися по свіжому сніжку?

Марта ствердно закивала.

Халепа в кав'ярні враз розворушила мене. Я зиркнув на світ тими самими очима, якими дивився на нього перед арештом, і побачив, що нічого в ньому не змінилося.

Косоокий, відчинивши мені, вигукнув:

— О, гості!

Він і цього разу не зрадив звичці. Посадовив мене проти світла, вперся нерухомим поглядом і через хвилину з міною Пілата пробурмотів:

— Чим стурбовані хитрі галичани?

Проте він спохопився, що я, мабуть, щойно зі стін тюрми, погляд його сумовито завис; він застібнув ґудзик на одвічній сірій сорочці, висунув уперед підборіддя, скрутив цигарку і зробив кілька затяжок підряд.

— Я ненадовго, — попередив я.

— Ми вчора трохи теє...— сказав понуро Верес. Ти його не знаєш? Послухай. Верес сказав: на серці кисло. — Передивляюся газети... Даруйте, не прибрано... Хмариться. Буде дощ?.. Казна-що. Літо пропало — дощі, осені нема. Непривітно, кисляк. Я собі гадав: ну цього літа поїду на місяць до річки. Завезлося, як навмисне. Та й помешкання ні на кого лишити. Покинув на сестру. Вертаюся — ні тарілки, ні чашки. Каже, що побилося. Не вірю, додому відтарабанила. Ну й люди! Брата заарештували, а вони, ріднесенькі родичі, накинулися, як сарана, ніби лиш цього чекали, геть пограбували хату. От погань! Оце приїде мама. Розумію — старість і все таке... Та живіть. Є хліб, є до хліба, оповідайте дітям байки, до роботи не силую. Еге! Я з хати, жінка з дому — стара вверх дном все поперекидає, нишпорить, нюхає. Чого!.. Злиднюки. Взимі жінка взяла служницю. Огрядна сорокалітня стара діва. Як не спить, то їсть, як не їсть — то спить. Нема людей! По сусідству мешкає чиновник. Рік тому, коли виходжу у двір, низенько вітається. Якось дивлюся — фіакр по нього. Чиновник ду-ду-д-ду, стриб на сидіння, покотили. Десь по місяцю часу фіакр півдня дожидає, чиновник сходить повагом, сердиться на візника, що погано застелив сидіння, що потертий килимок. Отакі люди. Нема, самі по-кидні. А ви що чули-бачили? Ой, — стукається в скроню.— Вас, либонь, щойно випустили! Боже, а тут порожньо, навіть пригостити не маю чим. Так-так...

І мене, Мартусю, не раз непокоїли сумніви, чи слід бути одвертим з людьми, яких заторкнула пошесть занапащен-ня, ба навіть виродження. Та варто було побалакати з цими людьми, підняти перед ними завісу, — мабуть, таки доведеться скористатися поділом професора Ридана, — завісу боротьби — підпільної дійсності, і вони швидко знаходили себе. Дріб'язки, побутове паскудство — такі явища, що від них не враз одхаскаєшся. Але мало-помалу один відвикав, другий, третій... Я ще розміркую, може, нам придасться і Гамільтон Полянський; я особисто дотримуюся тої позиції, нам треба гартувати сили, та хочу закінчити побіжну характеристику осіб, з якими тобі доведеться працювати.

Верес. Його цехове прізвисько — Косоокий, колишній майстер, звільнили з посади за виступи проти мілітаризації залізниць. Не забудься і не звернися: "Пане Косоокий". Вересової амбітності вистачило б на кількох.

Це страшно доскіпливий чоловік. Я вже казав про його манеру розмовляти: посадить проти світла і вивчає, як слідчий, відтак: "То що вихитрували?!" Сидиш ні в сих ні в тих, далі Верес примушує тебе захищатися (мені здається, що йому завжди потрібно мати при собі слабодуху жертву, яку б він навчав жити і боротися, на якій міг би зігнати невичерпне пересердя).

— Нема чим пригостити, — повторив він, під'їхавши зі стільцем ближче до стола і струшуючи попіл з цигарки на клаптик паперу. — Біда, Юліане. Живу щасливим майбутнім. Може, і ви, вчені люди, щось пообіцяєте безробітному Вересові? Тицьніть-но, пане Юліане, яку-небудь зворушливу надію. — Гучно зареготав, здушив недопалок і запалив нову цигарку. — Що, книжники? Ех, книжники!.. Недавно одружився мій племінник. Від родичів забралися — жадоба самостійності, біологічна потреба. До-о-бре! Тиждень гризли весільні сухарці і тринькали кинені на віно гроші. Сухарці вичерпалися, гроші розпустили, вона не вміє зварити, він не вміє зарадити собі в житті, посварилися і розійшлися. Зате як уміли теревенити про майбутнє...

До Вереса треба йти в броні діловитості, бо це той же ж неодбалаканий Тодосій Сліпчук, тільки шорсткіший і неймовірно категоричний. Я здебільша або приступаю одразу до діла, або питаю: "Що це ви так подалися?" Вересові очі метаються врозбіж, і він бубонить: "Учора трохи випили... Поганий настрій, все валиться з рук..." Цього разу, після сутички з Івахіним, я пропустив момент. Затуркавши мені голову повчальними історіями, Верес дістав з-під стола чобіт, навоскував дратву.

— Латаю, хай йому грець! Коби вже якісь бунти, революції...
Остогидло.

Це була слухна нагода розпочати бесіду про університет. Між іншим, дорослі сприймають таємниці з не менш бурхливими емоціями, ніж діти. Верес дав згоду допомагати, та по хвилі скривився, почухав потилицю.

— Вибачте, Юліане. Ото наче знову хмара насувається. Трохи одлягло від серця, та ви собі кудись біжіте, в якусь безвість, я теж лишаюся в безвісті... Тяжко...

— Небезпечна, підступна безвість... — посміхнувся я.

— Атож, чоловіче. Кинеш по газетах оком — той продався, той...

До речі, Верес тої думки, що чим гірше, тим краще. Біда? мало! Арешти? Мало! Ото якби життя вже стало настільки нестерпним, щоб уже бунт... Похнюпився. Він стрижеється по-чернечому: спереду коротенька гривка над плитким широким чолом, на потилиці — ріденькі язички сивого волосся. Та міцний, аж пашить здоров'ям, гидко слухати хникання. Коли я пішов, Верес довго маячив на східцях — він знаходить якусь філософську розвагу в проводжанні. Одначе того ж таки вечора мені вдруге придалося до нього. На столі було прибрано, височів стосик книг, Верес зняковів, одіпхнув книги до підвіконня, ніби його захопили за непристойним заняттям. Говорив спокійніше, з гідністю, не злорічив, хоч далі мрячив дощ, літо й осінь zostалися "кисляком", сестра повиносила з хати тарелі, а мама любила нишпорити по закутках.

Чудернацька бесіда з Шептарем. Треба було добиратися в шший кінець міста, я найняв візника. Вулиці запруджені перехожими, біля крамничок вишикувалися черги — з Че-хословаччини привезли взуття (наче в Галичині бракує шкіри чи шевців).

— Глумляться над народом,— спльовуючи, раз по раз бубонить візник. — З досвітку — шарварок. — Об'їжджає натовп посеред вулички. — Декотрі ще вчора прочули і стояли цілу ніч. А вранці крамар оголосив, що має лишень тридцять пар чобіт. Черги загомоніли, потиснули до

входу, крамар зачинився зсередини. А поліцаї, дивіться, шнурочком на задні двері, несуть чобітки за ріг кам'яниці і з-під поли — за півтори ціни, їм чобіт не треба, їх взуває держава. Приступ мають, чого не вициндрити в міщанина на горілку?

Я подумав: якби сьогодні написати, що феодальні відносини лягли липким павутинням на епоху приватного і державного виробництва, засмоктали чиновні, наукові заклади, сферу обслуговування,— то, либонь, після стусанів не визбирав би кісточок. Навіть цей візник чув і повірив, що людська історія ступнула на вищий щабель. І він ошпарив би батогом авантюриста, що посмів одібрати від нього поняття "поступ", хоч сам скиглить і сам бурмоче: "Глумляться над народом".

Я спитав візника, як йому мається, тепер ліпше чи було до війни.

— Пане, якби не хитрував, то сконав би разом з родиною і оцими клячами. — В очах його зблиснула лутсави-на. — Кожна пташка своїм носиком живе.

Слово за слово, і він видав таємницю.

— А я, пане, маю владу над пасажиром. І візник, як усі грішні, мусить бути трохи артистом. Іду, приміром, з багатою дамою. Жартую чемно, забавляю її, вона сміється (скоріше з мене, ніж із того, що туркочу), та я раптом: тпр-р-ру! Дама міниться на лиці, дуже в неї пильні справи. 'Чіе поїду, — кажу, — в коня відривається підкова, — вона зумисне вільно прибита. — З надвередженок скоти-ною, пані, буду голодною смертю вмирати". — "Йой, — стогне дама. — Заплачу вам вдвічі більше, це вже недалеко, де я іншого візника буду шукати?!" Думаю: "Пошукай!" Дама дістає гаманець, я піднімаю батіг. Моє право — моє панство. Якщо ти людям потрібен, то вмій з цього трішки скористати. То, пане, лиш один секрет. Ото, скільки їх!

...Шептар немовби чекав мене, звісивши з балкона величезну кострубату голову. Він вітально помахав мені рукою і побіг відчиняти — у нього кільканадцять закамарків, займає весь поверх чималого будинку.

Довготелесий, як жердина, зігнувся, подаючи руку.

— Ну?! Випустили?

— На власний хліб.

— Багатьох? Я кивнув.

— Юліане, даю слово, половину з-поміж вас купили і звільнили, щоб вивідати нові зв'язки.

— Ти ходив коли-небудь до вірменського собору? — запитав я.

— А що? Був.

— Завважив рельєф "Увірування Хоми"?

— Так. Чиє це?

— Вражений видінням воскреслого Христа, Хома впав на коліна. На обличчі жах і подив.

— Знову притчі! — посміхнувся Шептар і гукнув дружині, щоб принесла закуску.

— ...Подив і жах. Але головне не в цьому. Обидві фігури з непропорційно великими головами.

— Сприймати як натяк?

— Дай же сказати...

— Я тебе перебив на тому, що обидві фігури з моїми головами.

— З твоїми, чортяко. Художник зробив це, здається, зумисне, щоб показати, як від тупого недовір'я втрачають і Христос, і Хома.

— Галю!.. Юліане, вип'ємо по чарці, тоді побалакаємо. Галю!

Невеличка, моторна Галя накрила на стіл, Шептар вийняв з шафки пляшку коньяку і кілька сушених рибин, які, мабуть, притримував як делікатес. Налив, випив, ще одну перекинув, а за третьою цокнувся зі мною і, скривлений, показав на дружину, мовляв, запропонуй і їй, мене не послухає. Шептар працює інженером на електростанції, жінка дає уроки музики, нестатків не відчувають, але, коли страйкували робітники електротехнічних підприємств, він, ризикуючи добробутом, замкнувся на три доби на електростанції зі своєю зміною, позбавивши місто енергії.

— Значить, втратили і Христос, і Сомат?..— Шептар подав мені газету із своїм поличчям. Його розхвалювали як прекрасного фахівця. — А мене намагаються ввести до кола "вибраних", і мені стало страшно, я підозріваю і себе, і друзів. Знаєш, як у нас ведеться? Якщо ти хочеш прислужитися державі, щось порадити, вдосконалити, цинічна чиновня дивиться з-під нахмурених брів: "Дивися, мудрагель! Що — йому більше, ніж іншим, треба? Нахаба. Хоче нас навчити керувати господарством". Можеш не сумніватися, що твоєї приноші не візьмуть. Якщо ти намислив щось собі виштукувати поза очима начальників, ти мусиш володіти талантом пройдисвіта і незворушністю розбишаки. Словом, висунутися нема змоги, але, якщо тебе висувають (а стали це робити не лише зі мною), чогось маркотно.

— Мабуть, це спосіб примушувати тисячі і тисячі кусати губи. Адже Шептар і ще десяток прудких галичан вибилися в люди, а вони нездатні на це. Тоді нема підстави гавкати на порядки.

Я познайомився з Шептарем ще до війни, на якомусь вічі. Тоді була політична відлига, нагода для самоз'ясу-вання, але й тоді він чогось побоювався і не довіряв. Щоб не показувати цього, представлявся язичником, не визнавав ні сім'ї, ні роду, ні племені.

— І тільки всього? — спитав Шептар, наморщивши лоба.

— Гадаю, що так.

— То нехай пишуть, нехай хвалять, мені наплювати. Щось почнеться в місті, я вимкну струм на цілий місяць — перестануть. Недарма кажуть: діти сміються з того, що їм важко збагнути, а дорослі — з того, що розуміють. Ти не допив, Юліане. Ну... — Він довго похрумкував сушену рибину і замислено дивився на мене. — Юліане, — підхопився раптом і заходив по кімнаті. — Тобі не потрібна Родзі-садова протекція? Може, придалися б документи, рекомендаційний лист з відповідними печатками, навіть дозвіл на виїзд за кордон? Це сміх і гріх, я натрапив, вірніше, Галя (знаєш — жінка з жінкою, поза жінкою, через жінку, попри жінку...) відкрила кілька темних ходів.

— Якщо справді щось серйозне... Шептар стиснув плечима.

— Вештається у Львові такий Копитник.— Шептар на секунду збентежився. — До дідька! Скажу тобі — подумаєш, що з глузду з'їхав. Та будь що буде! — Він махнув рукою. — Оповім як анекдот. Щойно Родзісада призначили начальником секретної служби, Коритник подався до Борині й відрекомендувався паном полковником. Чинівники пнуться з пуза, догоджаючи: полювання на ведмедя (і цього випадку, як завше, звіра напоїли горілкою, і влучив у нього лісничий, що причаївся у ялиннику), бенкети, дівчата, форель на Стрії, малина в Хашчеві... Коритник допався до корита. Але зі Львова приїжджає службист, що в якійсь потребі відвідав Родзісадову канцелярію, хоч самого полковника не бачив. Діло було таке, що вирішував полковник. Отже, службист нишком сказав про це повітовим тузам. Але ж як перевірити? Каже:

полковник середнього зросту (Коритник — так само), лисий (Коритник кучерявий), ніс горбинкою (у Коритни-ка — картоплина), наморщений, як горіх (Коритник гладкий, прилицьований усмішкою хитрого ідіота). Начальство охопила німа паніка. І бояться сконфузитися, якщо то справді Родзісад, і не знають, як відступати, бо носилися як з писаною торбою, розтрубили, влаштовували покази і зустрічі. Нарешті хтось подав ідею: повезти лже-Родзісада на лжекопальню, виставити таку пильну охорону, що дивиться документи навіть знаних в обличчя достойників, викрити авантюриста й відправити на всі чотири сторони, а скандал, звісно, зам'яти. Так і вчинили. Спорудили з дикту над ровом потьомкінську копальню, за начальника караулу став повітовий жандармський комісар. Весь склад почту показує посвідчення, а Коритник усміхається, як телятко. Каже: "Я не маю при собі документів". Керівництво повіту мало не луснуло зі злості. Везуть Коритникадо Турки. Імпровізовану копальню звеліли запалити. Не минуло й доби — організували виставку. Треба лишити відгук з автографом. Коритник розмашисто вивів: "По-к Родзісад". А щоб тобі добро було! Фінал, Юліане, не схожий на ті, якими закінчуються всі відомі і невідомі анекдоти цього типу. Коритникові на-вкучилося, прощаючись, він у всьому зізнався і поплескав начальників по плечах: "Вважайте, що у вас гостював мій великий друг, а знедавна і родич — полковник Ференц Родзісад. Я передам Ференцові, що він не пошкодує, якщо провідає вас, панове". Мало того, Коритник добився аудієнції і, кажуть, дуже насмішив розповіддю про свою пригоду самого Родзісада, і вони нібито потоваришували, разом п'ють, полюють. Моя Галя дає уроки музики доньці вдовички, до якої залицяється Коритник. Якось вдовичка питає Галю: "Може, вам треба щось влаштувати? Мій Карло (тобто Коритник)... Полковник Родзі-сад..." Другий хід: Галя знайома з лікаркою, до якої звертаються пан високий начальник...

А я сказав йому на те, Мартусю, що моя дружина ви-наймає помешкання у Родзісадової покоївки.

Посміялися ми з Шептарем, дійшли домовленості щодо університету. Куди дінешся, Мартусю. Десь ці люди — і ерес, і Шептар (про інших —

потому) — трохи надвереджені. Я передав тобі зміст моїх балачок з ними, гадаю — висновків не треба. Всього ці хлопці не знають і не знатимуть. Тобі доведеться лиш назвати їм своє ім'я.

— Цей день, — сказав Юліан трохи згодом, — був для мене дуже прикрий. До твоєї редакції мені не хотілося заходити...

— Ти був дома? — перервала його Марта.

— Можна по порядку/

— Ні, Юліане. Кажи швидко.

— Я подався до нас, Мартусю, дарма що без ключів, думаю — погомоню з Марселлою, а там і ти вернешся з роботи...

— Ти зустрівся з нею на вулиці?

— Ні, Мартусю. Чого ти хвилюєшся, що з тобою?

— Далі. Що було далі?

— Я піднявся східцями на другий поверх, і мені відчинила наші двері маленька дівчинка, що назвалася Оле-сею, тут же додала: "Але я не Олеся, ми з мамою тобі нічого не відкриємо, це наша таємниця, я вгадала: ти той, кого вона чекає, але вона тебе не захоче, бо має мене, ти собі йди, ми з мамою щасливі, я тобі нізащо не відчинила б, якби не вгадала, що ти — це ти, я тебе побачила з вікна і подумала: "Він". Іди собі, не губи нам зле, ти сильний, дорослий чоловік, ти собі знайдеш іншу людину, а маму не чіпай". У кутках очей тремтіли дві великі сльозинки. Я нічого не міг второпати і вирішив заспокоїти дівчинку, почав було розповідати щось смішне (після того, Мартусю, я зненавидів маску блазня, якою з чималим успіхом користувався; дитина цю маску відштовхнула). Олеся затупотіла ніжками, затряслась: "Геть! Іди собі

геть! Я не можу на тебе дивитися. Ти проклятий тюремник. Вас, таких, вішати мало. Іди собі, іди собі, іди собі..." Я збояв-ся, що з нею станеться припадок. Воно було бліде і водночас синє, очі запалися, губи аж зчорніли. Я пішов...

— Юліане! Юліане, що ти накоїв!

— Мартусю?

— Боже, як далеко ми забралися. Біжімо, Юліане. Мені треба негайно їхати.

— Мартусю, але ж однаково поїзд аж увечері.

— Так, увечері. Ой, я вся тремчу, Юліане...

Він підхопив її під руку. Почав якомога спокійніше:

— Мартусю, Господь з тобою, не переживай. Розкажи, в чому річ, не тремти, ти ж не Олеся. Говори, може, нам треба порадитися, може, я в чомусь знадоблюся. Ну, серденько, Мартусю...

— Ой Юліане, я готова впасти в істерію. Ти одержав листа, де я тобі писала про цю дитину?

— Ні, Мартусю. — Юліанів голос прозвучав якось чітко, з ноткою роздратування, як у професора, якому надокучили запитання студентів.

— Я не маю сили все переказувати. Біля дитячого притулку мені на шию кинулась ця дівчинка з криком: "Мамо!" Боже, я чую цей зойк, він мене вбиває... Олеся народилася в концентраційному таборі, мама її вмерла від сухот, батько — невідомо де. "Мамо! Мамусенько! Знайшла маму!..." Ти розумієш? Робота, всілякі клопоти забирали в мене всенький

день, я не мала змоги присвячувати дитині стільки уваги, скільки жадало її серце, та й, думалося, не слід надмірно пестити її, щоб не довести до екзальтації. Олеся не переставала боятися, що я знову десь згублюся, — коли вмерла її мама, їй сказали, що вона кудись поїхала і пропала... Господи, які ми ще темні і позбавлені чуття люди!.. Поволіше, Юліаночку, я задихаюся. Вона ж мені не сказала, що ти приходив, Юліане. Але стала химерити, щовечора мучила мене: "Чи вернеться до нас той чоловік, — це про тебе, — навіщо він нам, ти мене не покинеш, мамо?.. Уяви собі стан цієї дитини. Вчинило зле, не сміє зізнатися, бо боїться, що я лишу її, і боїться, що ти знову прийдеш або ми зустрінемося і її однаково не мине покарання, тобто піде по людях сиріткою. — Марта зітхнула. — Мені треба летіти, Юліане. Дівчинка може щось накоїти. Я запевнила Олесю, що вернуся через два дні, але вона ніби відчувала, що я їду до тебе. — Марта розплакалась. — Вона так мене любить і так намагалася бути в усьому схожою, рівнею, що я потерпаю: вона може щось собі заподіяти.

— Вона лишилася з Марселлою?

— Я відвела її до Миросі Коваль. Юліаночку, це, мабуть, ще гірше. Дома Олеся чекала б рішення, а в Мирослави почуватиме себе чужою і покинутою... І шкідницею... Не мовчи, Юліане! Скажи що-небудь!

— Я її бачив, Мартусю, хвилину-дві, але я цілком поділяю твою тривогу.

"Бога ради — що за слова: поділяю тривогу!" Марта прискорила крок, мельки думаючи: "Ці тюрми... Ці прокляті в'язниці... "Поділяю тривогу!..."

— Юліане, чому ти не сказав про це одразу? Щось у тобі, видно, зламали. Чи то запідозрив лихе: що це моя дитина ще з часів війни? Я ж тобі наплела, що донька банкіра, розігрувала перед тобою легковажну дівицю-ма-некенницю. Чи образився на дівчинку і вирішив посмакувати це з холодком?

Юліан не відповів.

— Ні, я тебе знаю, — мовила за нього Марта. — Ти не повірив моїм вигадкам. Але чого ти промовчав, що був дома?

Юліан спохмурнів.

— Це неможливо пояснити, — промовив він, зупинивши Марту і дивлячись їй у вічі. — Здається, коли я уздрів тебе, мною заволоділа потреба підвестися з твоєю допомогою, завдяки твоїй присутності до того Юліана, якого від тебе забрали агенти. Хоч я себе примусив працювати, якась внутрішня порожнеча все-таки була... Повір, я не вмію це виправдати. Спонука долі. Зустріч з дівчинкою втратила для мене свій сенс, відколи ти в мене. Умислу не було, Мартусю.

— Не було, Юліане. Я просто здуріла.

До самого вокзалу жодне з них нездатне було спромогтися ні на слово. Перед відходом поїзда двоє людей, що мовчки, заглиблені у власні гадки, дивилися, як розгойдується над пероном одинокий ліхтар, раптом кинулися одне на одного, і, мабуть, в цьому русі затлумилося, розсипалося, як хвиля на зментреженому плесі, тяжке внутрішнє ридання, яке теж годі було б пояснити.

Глава IV

У сусідньому купе розмовляли упівголоса літній чоловік у старомодному фракку (він подав Марті руку, коли вона всідала до вагона: поїзд уже рушив з місця, вони з Юліаном ледве отямилися) і схожа на сільську вчительку молодичка в червоному півкожушку і рясній спідниці. Ліниво погримували на стиках колеса, але Марта чула кожну фразу з сусіднього купе. Похиливши на плече голову, Марта захистила одне вухо від гугнявого бубоніння чоловіка в старомодному фракку. Надійшов провідник.

— Вимкніть, будь ласка, світло, — попрохала Марта,

— Ви до Львова?

— Так.

— О, можете подрімати, прибудемо на світанку.

Заблимали полустанки, і поїзд викотився у тьмяно біліючі поля. Тепер здавалося, що голоси лунали з тьмяної пустелі.

— А вони самі себе видали.

— Як?!

— Од пригніту, мила моя. Борсалися, борсалися, а признаки в житті від того ніякої, стали виступати одверто — їх і переловили.

— Боже, Боже!.. Двоє дівчаток між ними. Ще до вінця далеко, а в катівню пішли.

— Мені шкода колекції старовинних гімнів, яку мав один із них. Колись я вблагав програти мені їх на костельному органі. О, яка сила духу, мила моя! Я гадаю, що прийде час — і ці гімни визнають так само, як Сікстинсь-ку Мадонну... Я вам скажу: гидко довкола, напевно, ті дівчатка вплуталися, бо їх принадив рух. Рух — то певність, то ясність. Навіть вони пожертвували собою — і це певність. Для інших. Бо щось робиться. Заарештували — значить, не тихо. Та й взагалі є люди, які, коли їм довкола гусне туман, самі йдуть на хрест з внутрішнього невдоволення. Це трагічні істоти. Якщо придивитися добре, то навіть можна завважити, хто позначений. А що з того вийде? Мій батько воював за революцію сорок восьмого року. До смертної години дивувався, чому після революції так мало змінився світ. Слово "революція" він вимовляв ще врочистіше, ніж слово "Господь". Вже було йому за сімдесят, коли

помер. Півстоліття чоловік силкувався второпати, де живе. Марив державою сонця... Його неважко зрозуміти. Видів криваві ріки, то як примиритися, що пролилися марно? І це — після революції сорок восьмого року! — вигукував він чи зітхав скрушно, наче світ почався з сорок восьмого року. — І це — після революції!.." Не мали чим сплатити податки, поліцей вивозив з хати кожухи, рядна, турецькі хустки, а батько йому: "І це після революції!.." Що ви думаєте? Поліцей нагородив батька таким запотиличником, що досі здригаюся. Що ж, він видів силу, він видів народ у революції, але до його свідомості не доходило, що це ще не перемога. Тому народові потім пустили кров і заштовхали до клітки. А старий мій схлипував: "І це — після революції!.." Шкода мені колекції гімнів. Я гадаю, що через цей хаос наші серця так залубені і ють, що лиш тими гімнами і збудити їх можна буде. Ох, таке-то! Треба трохи поспати. Я вас утомив? Ні? Слухати нині, мила моя, тяжче, ніж говорити. Слово падає в рану. Ох, таке-то... Спокійної ночі, мила моя...

— На добраніч.

Поїзд на хвилину зупинився біля порожнього перону і поскрипів далі, мов намагаючись відтворити веселе тельнякання станційного дзвінка. Марта витерла сльози і глипнула в тьмяну, ледь біліючу, безвість, що чогось видалася їй порожнім сном. "Ой, — подумала вона, — схоплю Таєм-ничку за пазуху і — назад, до Юліана. Коли б лише нічого не натворила. До Юліана. Розривається серце, не можу без нього. А я йому як потрібна! З кожним новим арештом стає душевно обважніліший. Хіба не станеш!.. Забрали якусь частину м'якості, сердечності. Обсмокчуть — і лишиться як кістяк без живого тіла..."

Перед нею постав Юліан такий, яким бачила його півгодини тому. Колись у його погляді, в рухах, у виразі обличчя світилася та наступальна енергія, яка тепер зосередилась у думці, в мізку. Юліанове тіло немовби стало виконувати тільки функцію броні й оболонки. Він ніби навчився оберігати і заощаджувати свої сили. Юліан... І все-таки саме лише його ім'я здатне вселяти у неї віру. Ні, без нього неймовірно, немислимо важко.

Вона подумала, що, напевно, немало його здивувала, нагло вдарившись у паніку. Що ж? Вона й сама не сподівалася, що Олеся зайняла в її серці так багато місця. "Якщо ця моя тюремна Знахідка нічого не накоїла, відпрошуся у Свида на тиждень — і поїдемо до Юліана".

Яке щастя: вона застане Олесю ще в ліжку! "Скажена! Чого тобі раптом встрілило до голови?.. Миросина мама десь не зводила очей з Олесі, напихала варенням і випікає ами. О, вона кохається в кондитерстві!.. Я таки трохи навіжена..."

Вокзальний годинник показував п'яту ранку. Марта вийшла на площу, і її знову охопила тривога. Вона побігла уздовж німих, зрідка осяяних ліхтарями будинків. Думки, одна за одну жахніша, немовби наздоганяли її, і вона намагалася застановити свою уяву на плані: зазирнути додому, якщо Олесі нема, то мчати до Мирослави. "Ні, дитино моя, ти не наважилась покинути мене, скарати себе за обман... Ні..." З провулка на Городецьку вискочила бричка. Марта підняла руки:

— Зупиніться! Зупиніться, ради Бога! Візник стримав коней.

— Що таке? — спитав глухувато, мабуть, злякавшись.

— Мені треба негайно додому.

— Але ж, пані, я до варшавського поїзда.

— Я заплачу. Будь ласка.

— Я — на замовлення, не можу.

Марта застигла в наповненій гуркотом вулиці. Бричка майнула за ріжок кам'яниці, тарахкотіння переметнулося в бік середмістя, певне,

відлунювали горби біля Свято-юрського храму. Марта пірнула в темні завулки, щоб скоротити шлях.

Нарешті Жовківська, Підвальна, Королівський арсенал, Марта звернула на стежку попід Княжою горою, аби не петляти вуличками-тунелями, збігла перед Марселлиним будиночком, одщепила хвіртку, дзенькнула ключами, до дверей опередь неї шмигнув Марселлин котисько. Марта тихо піднялася на другий поверх, та спохватилася, що однаково доведеться питати Марселлу, чи ніхто не приходив. Увімкнула в коридорі світло, зайшла на кухню напитися. Це була напророчена мить: заскрипіли двері, показала Марселла.

— Це ви!

— До мене ніхто не навідувався? Марселлині очі втікали од Мартиного погляду.

— Того ж таки дня, як ви поїхали, була ваша подруга...

— І що?

Марселла знизала плечима.

— Пропала дівчинка ваша.

Марта судорожним рухом, не дивлячись, намагалася застромити ключ у замкову щілину. Марселла зробила це за неї, штовхнула ногою двері, засвітила в кімнаті.

— Казала ваша товаришка — щезла, навіть добре поріг не переступила. Попросили Олесею: "Роздягайся, клади плащик до шафи, зараз тобі постелимо, ще трішки поспи..." Товаришка — до ванькира, лиш хустку зняла, і її ніби щось підштовхнуло вийти до покою, а за Олесею і слід простиг... Не побивайтеся і не ридайте. Ваша, як там її...

подруга другу добу чергує в поліцейській управі. Біжіть туди, хоч дайте їй перепочити. Знайдуть вашу дівчинку, далеко не могла зайти, а на поїзд її ніхто б не взяв.

Марта рушила крізь навстіж відчинені двері до сходів, як за привидом покійника.

— Пані Марто!

Марта покірно вернулася і байдуже спостерігала чорними провалами очей, як Текля (у гадці її зринуло саме це ім'я господині) силкується зачинити двері; машинально кинула ключ до кишені, нарешті в погляді прозирнуло запитання.

— Хотіла вам сказати... — нерішуче почала Марселла.

— Я вас слухаю.

— Учора я була в полковника Родзісада. Він саме балакав з майором Ренетом, і я мимоволі зачула: "Між арештантами, яких ми випустили, пане полковнику, справді був особливо небезпечний суб'єкт, що ховається під прізвиськом Цезар. Запала довга мовчанка, і полковник спитав: "Чим він займається?" Ренет сказав, сміючись: "Організовує у Львові підпільний університет". Полковник теж засміявся... На всякий випадок я вирішила...

— Не можу второпати, навіщо це мені,— на Мартино-му обличчі мелькнуло роздратування.

На першому поверсі в комісаріаті світилося цілими ночами в будні і в свята. Прокурені тютюновим чадом коридори, засиджені мухами жарівки, пошкрябані ослони и довгі столи і повні почекальні скарг, зітхань, стогонів крізь дрімоту, ридань. Всі намагалися зберігати тишу, та стояв гул, як у вулику, а над ним час від часу зринали викрики чергового

поліцая, що сидів за батареєю телефонних апаратів: "Такий-то є? Підійдіть-но сюди!" Секретарка з вологим від поту лобом і темними від безсоння підковами під очима вручала відвідувачеві довідку, кидала до шухляди півтора злого або давала здачу, а черговий вигукував знову: "Такий-то є? Підійдіть-но сюди!"

Марта жажнулася, побачивши стільки зім'ятих скорботою облич попід стінами. Мирося дрімала під грубою в куточку, скульбачившись, сховавши на колінах голову, щоб не разило світло.

— Мартусю, нещастя, — мовила вона хрипко. Марта почула те ж саме, що їй сказала Марселла.

— Це якась пошесть, — додала Мирося. — Дивися, скільки людей. Хтось з членів сім'ї пропав, а хтось тут днює і ночує, чекаючи вістки. Діти... — Мирося запнулась, та все-таки вирішила доказати: — Діти чогось накладають на себе руки. Навіть отсі вовкулаки в чорному дивуються. — І поспішила запевнити: — Олеся вирішила тебе злякати. Знайдеться. То що — іти мені додому? Чи дочекатися видна?

— Вже світає, іди Миросю, дякую.

— Яке "спасибі", Мартусю? Недопильнували. Мама, сердешна, геть зіплакала очі. То йду...

Марта вмостилася на Миросинім місці. До неї підійшла пригнічена журую жінка в чорному.

— У вас, пані, синок?.. Донечка?

Марта нараз захлинулась риданням, і жінка позадкувала між лави, ховаючи винуватий погляд.

— От заморока, — бовкнув якийсь чоловік за ріжком груби. — Нікому не дасть спокою. Таке ж у тебе горе, як в іншого, якого дідька лазиш!

— Найприкрише, що завше перед нещастям не добачиш якої-небудь дрібнички, — про себе мовив дідусь, що сидів на долівці, заклавши по-турецьки ноги. — От що прикро! І ніби вертиться на гадці, що саме треба зробити, але ніколи не зробиш. Це вже, добродію, бісова витівка. Тут нечистий має більшу силу, ніж сам пан Господь.

З реплік і перемовок Марта зрозуміла, що вона знаходиться у дитячому відділі. А є ще два відділи, які займаються пошуками дорослих, — чоловічий і жіночий.

— Оленько! Ластівочко! — скрикнула молода жіночка з лапастими плямами на чолі (ходила при надії). Отямилась після паморочного сну, жалісно скривилась і захлипала, повторюючи самими вустами: — Олюнько, Олю...

"Не уявляю собі нас утрюх...

Мамо, лягай і візьми мене до себе. Тут порожньо. А ось так мені найліпше. Якби, мамо, можна так завжди! Якби можна було не рости, мамо, я...

Мамо, а того чоловіка ми вже разом переконаємо... От ще! Гадаєш, я не розумію, чого ти мовчиш? Ти боїшся, щоб мене не одібрали. Я, мамо, нікому не скажу, навіть коли б убивали. Ми ж знаємо, мамо, що я зовсім не Олеся. Мамо, в тебе дуже серце закалатало..."

Дротино, де ти?

"З самого початку нам ведеться як з Петрового дня... Спиш, мамо?.. Ще набалакаємося. Спимо?"

— ...Знайшли в лісі... Впізнали по латочці на штанцях... "О мамо! Ми багаті, а я думала, що нам так багато всього треба... Я чекала на тебе, і не було скучно..."

Боже, відбери у мене пам'ять! А ці люди? Вони так само чують дитячі голоси. Я вже пішла б кудись..."

— Ось і пішла,— прошепотіла Марта.

"Надворі веремія, а біля нашого будинку довго крутився якийсь чоловік з парасолькою і ціпком". "Шпик".

"Дощ ляскає, як конопляний батіг... Пані! Хіба я паня?.."

Здається, вона лиш тоді й сміялася. Більше я її сміху не чула.

"Звідки беруться хмари, мамо?" "З моря. Випаровується вода і збирається у хмари". "З якого моря ці хмари, що кроплять нас цілий тиждень?"

"З Балтійського. Кропитимуть нас, доки не попливуть хмари з Чорного моря, тоді ще тиждень помрячить і виголиться".

"Так?"

"Еге ж".

"Так завжди буває?"

"Мабуть, тільки в Галичині. Може, й далі, не знаю".

"Велика земля, правда?"

"Дуже".

"Певно, того, що вона — вічна. Мамо, а чому люди невічні? Тоді вони мусили б бути ого які великі!.. Мамо, і нема на світі жодної вічної людини?"

"Нема".

"А чого Марселла згадувала якогось Вічного Жида?" "Це герой казки". "Оповіси мені?"

"Коли Ісуса страчували, його примусили нести на високу гору важкий дерев'яний хрест. Дуже стомившись, він хотів було сперти хрест об стіну якоїсь хатини. Але її господар не дозволив це зробити..."

"Які безсердечні бувають люди! Мамо, в них зовсім нема серця?.. Я не хочу жити вічно і не хочу бути недоброю. Я хочу, щоб мене любили, і ти, мамо, щоб дуже, дуже любила. Так, щоб ніколи мене не покинула. І я тебе, мамо, ніколи не покину. Як ти будеш старенька, я буду тебе доглядати. Ой мамо! Не хочу, щоб ти була старенька..."

— Пані, чуєте, пані?

— Ви щось питали?

— Скажіть ваше прізвище, я вас розбуджу, — дідусь, що сидів по-турецьки долі, підсунувся ближче до груби. — Поспіть, ви дуже стомлені.

Збитий набік кашкет, прядиво волосся над вухом і золотисті цікаві очі робили його схожим на погано загримованого підлітка. До того ж він володів деренчливим тенорком.

— Дякую, — озвалася Марта. — Я однаково тут не задрімаю.

Дідусь похитав головою.

— Як на душі нема спокою, то й сон не йде. Он молодичка, — показав на жінку з плямистим чолом, — третю добу ходить, ходить між ослонами. Якись такі діти повелися, пані... В неї синок пропав. У мамі живіт росте, воно щось собі пошнибало, пошепталося з сусідськими бахурами і в гвалт: "Не хочу, щоб ти мала ще одну дитину, я й так у латанках і голодний". І подався з дому. Може, то й не дивина, бо вона — гуляща. Одне собі набігала, тепер друге, а на вулиці хлопця байстрям обзивають; розуміє він все не гірш дорослого. А у вас що за лихо, паніг

Марта не відповіла, одначе дідусеві кортіло погомоніти і він кивнув позад себе, де сидів суворий худорлявий вусань.

— А в отого хлопчисько не вернувся зі школи, — мовив упівголоса. — Кажуть, у місті орудує якась банда, що перепродує до Німеччини заморожену людську кров. Питаю, пані, а у вас що сталося?.. Га?.. Я теж третю добу мучуся. Щез онук. Ех! Знову збурилася душа, а мені не можна хвилюватися, в мене хворе серце. Вже й курити перестав, і, Боже борони, хмільного до рота не беру, а воно ще тяжче. Видно, туди вже дорога стелиться...

Мабуть, банда, про яку він згадує, таки орудує, подумала Марта. Про такі речі газети не пишуть. Газети... Попрошу Свида, щоб надрукував оголошення. "Згубилася шестирічна дівчинка. Тендітна, широко розставлені карі очі, русяві заплетені кіски, опукле чоло, прямий носик, пухленькі губки, на правій щічці перчик, зодягнена в жов-тожарий вовняний, домашнього плетива костюмчик, червоні черевички з високими халявками і сірими смушевими облямітками, світло-зеленого кольору плащик і шапочка, білий шалик..."

— Не плачте, пані. Думайте про щось стороннє.

— Якби сила...

— Пані, а я вас нібито знаю чидесь зчаста бачив.

— Я маю деякий стосунок до газети "Народна доля". Дідусь покрутив головою.

— Газет принципово не читаю, а з репортерами не здибався. Але ж...

— Деякий час працювала манекенницею.

— О, справді! Я ж то міркую: або артистка, або співачка, або... Ви працювали на бульварі Легіонів? Мене туди щотижня волокли дружина з донькою, мо-о-дниці. Одягатися не дозволяв гаманець, то бодай милувалися досхочу. Надокучить мені, не раз кажу старій: "От закохаюся в котрусь дівчину, з цих на помості, тоді пожалкуєш, що водила на виставку. Глипни-но, які гарненькі". Всі ви там були як на підбір, красуні. Парижанин жадав вразити тутешню публіку. Коли ви увійшли сюди, я зразу кинувся: дуже знайоме обличчя, хода, гоїорна постава. Бодай би не стрічатися у цій чиновні... Ми перестали відвідувати виставку ще до її скасування. Донька вийшла заміж, дитинча за дитинчам, та й занехаяла себе цілком. А ще — чоловік без роботи. Нині лише одна можливість вижити: лояльність. А зять гострий на язик. — Дідусь звів брови і скривився. — Потрапив в опалу за Вітоса. Гадалося, стане самовладцем Поніковський—простять йому. Але ж ні! Змінилася орієнтація, змінився кабінет, проте нікому нічого не пробачають. Навпаки... Ну, наш страждає, бо гордий. А його університетський товариш — чесний, слухняний і покладистий чоловік. Служив у міській управі. Взагалі — тямущий. Примушують його робити дурниці, він і робить, хоч знає, до чого це приведе. Правда, все акуратно занотовує в щоденнику, коли начальство похопиться — дурниця вийшла — він їм тиць під носа: дата, дослівне розпорядження. Що ви думаєте? Його за це зненавиділи і звільнили з посади.

— У таких випадках треба прикидатися винним.

— Атож! — старий гірко всміхнувся.— Щастя, що не причепили ярлик. Адже міг він, скажімо, вести спеціальні спостереження для закордону. Нині державну мораль з-під нігтя виссуть. Теперішній начальник триста років тому був попом, двісті років тому — революціонером, сто років промишляє шляхом махінацій і носить посвідку, що є співробітником жандармерії, а далі не уявляю, чим займеться.

— Писатиме історичні мемуари.

— Цілком можливо. Стане письменником... Надворі, слава Богу, вже день. Скоро невістка принесе сніданок. За ніч більше виголоднієш, ніж без перепочинку на фабричній зміні. Від сопухів надить закурити. Люди повтягували голови в плечі, сплять. Міняється черговий. Можна й подрімати: до десятої години відділ розбиратиме заяви. Поспіть трішки, пані. Лиш скажіть прізвище, бо, може, порушиться розпорядок, як передвчора.

— Чорнеза.

— Таке прізвище, що не забудеться.

Марта приникла головою до холодної, облицьованої білим кахлем груби, і раптом їй стало на гадку: "Вони (поліція) нехай шукають, але й мені не сидіти".

— Я, мабуть, попрошу чергового, щоб потелефонували мені до редакції,— сказала вона, звертаючись до дідуся.

— Звичайно, пані. Ви даремно не подумали про це раніше.

— Нічкувати доведеться тут. Але вдень, либонь, не варто.

— Так, пані. Вас, безперечно, послухаються і зателефонують в разі чого.

— До побачення. Бажаю вам втішних вісток.

— Взаємно, дорога пані.

Черговий — молоденький, свіжий і полискуючий, мов у молоці скупаний, поліцей — шанобливо запевнив Марту, що негайно сповістить, якщо будуть новини.

На вулиці Марта вирішила не йти до редакції і подзвонила Найді.

— Привіт, ясочко, звідки телефонуєш?

Марта сказала, що в неї горе і вона хоче його бачити.

— Іду, — промимрив Захар. — Де тебе шукати?

— На Ринковій площі. Слтоай, Захаре, Мирося Коваль не вийшла на роботу? Ні?.. Ну, я чекаю.

Він простував підбігці, Марта завважила його перед трамваєм, і в неї тьохнуло серце. Кондуктор погрозив Найді кулаком.

— мартусю... — прикусив по-дитячому губу.

— Пропала моя Олеся, Захаре. Що робити? Мирося Коваль подала в комісаріат заяву на пошуки.

— Коли?

— Зникла? Того ж таки дня, як я поїхала до Золочева.

— Чого ж Мирослава мене не повідомила! — сказав він з жалем. — Поліція? У них така метода, що можна сконати через невідомість.

— Я вблагала чергового, щоб подзвонили до редакції, якщо щонебудь в'яснять.

— І в редакції нема тобі чого нидіти. Іди спати, на тобі лиця нема. Я передам Полянському, щоб час від часу по-питував, що там у комісаріаті з'ясували, він має до них доступ, а ти — мерщій відпочивати. — Він у задумі стиснув плечима. — Я навідаюся до тебе додому. — Він глянув на годинник. — Найдалі, Мартусю, о третій пополудні. — Покрутив головою. — От Мирося! З жінки ніколи не вийде добрий журналіст. Ми ж маємо певні повноваження, зв'язки... Поліція? Що поліція! Іди, Мартусю. — Він легко скерував її в бік тротуару, а сам попрямував до телефонної будки.

Коли Марта уздріла на подвір'ї чоловіка, що нетерпляче походжав уздовж квітника, їй стало зле і вона мусила опертися об штахети. "Боже, що в тебе на мислі!.." Чоловік повернувся обличчям до неї, це був Тодосій Сліпчук, але од цього Марті не стало краще.

— Пані Марто! — кинувся він назустріч. Одначе він не здогадувався, в якому вона стані, і затуркотів: —Я приїхав услід за вами нічним поїздом, вже години зо дві чекаю — ніхто не відзивається, всі входи на замках. Пан Юліан листа вам передав.

З перших слів Марті здалося, що це один із запатарай-каних цензорами листів із в'язниці. Юліан писав про вкрите снігом поле, спокій і довгий сон, що, мабуть, надовго окутає все довкола. Аж вкінці: "Вибач, Мартусю. Якісь кострубаті гадки, асоціації. Пишу в присутності "гостей". При першій можливості нагадаю про себе. Цілую. Обривається серце. Що вдієш, друженьку..."

— Його заарештували?

— Налетіли, пані Марто, справжнісінька облава.

— Це їх коханий обряд.

— Що, пані Марто?

— Нічого, — вона подала йому ключі. — Одчиніть, будь ласка.

Це вже скидалося на змову. Марті шкодувало великих зусиль одігнати п'янку, спокусливу спонуку вибігти на вулицю, крикнути натовпові: "З мене вимотують жили, добийте мене, люди!"

— Ось стілець, Тодосію, сідайте.— Опустившись на канапу, вона підперла рукою голову, погляд її впав на недоречне, беззмістовне скопичення шафок і шухляд, дивовижну суміш готики і модерну — Юліанів смішний витвір — фаєтон". — Ви, певне, голодні, Тодосію. Я не в змозі накрити на стіл, будь ласка, подивіться на кухні, там щось повинно знайтися.

— Про мене не турбуйтеся, пані Марто. Але, може, вам треба підкріпитися? Не знаю, чи потраплю, я звик задля себе бавитися з горщиками. Приготувати вам каву?

— Запаліть примус. Тодосій подався на кухню.

— Ось і навішталася, — сказала тихо. — Нарадувала-ся! Тепер спокутуй. Велике і тривале щастя не дозволяється. Est modus in rebus²¹. Знову все в тебе забрано, шкіра твоя залубеніє, а що ще велено рабі?!

— Що ви тут робите? — почувся Марселлин голос.

— Каву... Варю каву для пані Марти.

— Що чутиг — спитала Марселла з порога.

— Нічого не відомо.

— Це ваш знайомий?

— Інакше його тут не було б.

— Якийсь... поважний, наче церковний староста.

— Такий вже є.

— Пані Марто, — звернулась Марселла, вмощуючись поруч на канапі.

— Признайтеся, ви від цього не втратите: вашого Юліана випустили?

Марта кивнула.

— І вже забрали?

— Приїхав ось чоловік сказати.

— Пані Марто, я вас не видам, люди, які пережили таку наругу, як я, не роблять підлоти. Юліанова кличка — Цезар?

— Так, — відповіла Марта після паузи.

— Значить, йшлося про Юліана. І його забрали, пані Марто, і багатьох, у кого він був. Ренет сказав: ліпше їх замкнути, перш ніж розійдеться чутка про університет. Каже: зовсім не до речі тяганина і слідство, тим паче що університет — це світовий скандал. Полковник Родзісад згодився з ним. І про вас була бесіда. Даруйте, пані Марто, Ренет спитав полковника: "А як бути з дівкою?" Полковник засміявся: "Пан Ренет, вам уже тридцять, а ви досі не знаєте, для чого чоловічі дівка. Цезар — хитрий конспіратор. Ті часи минули, коли дівкам видавали таємниці". Я вам, сердешна моя, додала болю, але я не могла мовчати.

— Я лиш можу вам подякувати, пані Теклю, — Марта торкнулася її руки.

Господиня відштовхнула Мартину руку і зблідла.

— Пані Марто! Прошу вас, молю, благаю — не називайте мене так. Вам гірко, сестро, ви мене повинні зрозуміти: Текля вмерла. Я вмерла, пані Марто, і я хочу ожити. Марселлою охрестив мене цей кат, полковник. Я божеволію, в мене немає імені. Я народжуюся заново без імені...

Вона вмовкла, бо до кімнати увійшов з тацею і двома горнятками кави Тодосій Сліпчук. Цей чоловік страждав душевним дальтонізмом.

— Ви господиня, правда? — запитав він добродушно, намагаючись зазирнути Марселлі у вічі. — Я і вам налив кави. Прошу, пані Марто, прошу пані... Не знаю, як зовуть вас... Я Тодосій Сліпчук... — Він не помічав, з якою ненавистю дивиться на нього Марселла. — Мій аргентинець, небіжчик, любив міцну-преміцну каву. Може, я трохи переборщив, то вибачте. Прошу, пані Марто. Прошу, пані...

— Марто! — гримнула Текля-Марселла.

— Теж Марта? — аж ніби зрадів Сліпчук. — То покуштуйте, пані Марто, зварив за аргентинськими смаками.

Марселла позирнула на Марту, Марта — на Марселлу, обидві стиснули плечима.

— І сміх і гріх, — прошепотіла Марселла. Безбентежний Тодосій і собі налив кави і всівся ближче до жінок.

— Коли ми їхали в Україну, пан Костянтин наповідав: "Все можеш лишити, тільки не забудь набрати кави". В нас цей напій мало вживають.

Ого, якби довелося вривати копійку на каву, моя небіжка Надя вигнала б з хати: "Геть із цієї сажею!" — Тодосій кумгикнув і запитливо зиркнув на жінок. — То як по-аргентинськи — смакує? Це і в добрі, і у злі скріплює чоловіка. Звичайно, добра нині менше.

Марселла поклала на тацю горнятко і, смикнувши головою, замість "дякую" подалася до себе.

— Приємна жінка, — сказав Тодосій, коли Марселла ще добре не зачинила двері. — Приємна, — повторив і звів на Марту очі. — Пані Марто, поїзд мій увечері. Я походжу трохи по місту. До вас ще навідатися?

— Будь ласка, заходьте.

— Ви будете дома?

— Не ждати ж вам півдня на вокзалі. Прошу. Якщо навіть у мене виникне якась потреба піти, то ключ залишу в дверях. Та й Марселла, мабуть, буде дома.

— А хто це?

Марта не одразу спохватилась, про що він питав.

— Ато це марселла?

— Марта. Я мала на увазі Марту, господиню.

— Вона працює?

— Ні.

— Аз яких доходів живе?

— Здає комірникам частину будинку.

— Весь її власний?

— Так.

— Дорого бере за кімнату?

— Сорок злотих. Тодосій замислився.

— Це негусто.

— Що саме?

— Якщо винаймати навіть п'ять кімнат — на прожиток мало. Видно, чоловік працює.

— Марселла одинока, пане Сліпчук.

— Марселла?

— Даруйте, Марта.

Тодосії міг роздратувати безмовну колоду. На його обличчі проступила розгубленість, і Марта сказала:

— Марселла — це моя товаришка, ми з нею настільки зжилися, що я незмінно збиваюся, коли розмовляю про... про Марту; адже і з нею ми зблизилися: господиня, добра жінка...

— Приємна.

Тодосій пішов, щось маючи на умі.

Марселла стає людиною, подумала Марта. Ні, це не провокація. Навіщо їй попереджувати про бесіду Ренета з Родзісадом?

Адже Юліана забрали вчора, а вона сповістила сьогодні вранці.

— Відправили гостей? — Марселла поклала на стільчик перед Мартою таріль з тертюхами. — Поїжте, пані Марто. Я певна, що самі ви про себе не подбаєте. Я теж така. Коли на серці не розвидняється, а життя скидається на мішок, наповнений гадюччям, сконала б, лежачи, тільки б до мене ніхто не чіплявся. Але в прикру годину самота небезпечна і я вас буду турбувати. В самоті і схибнутися нетяжко. Я це по собі знаю. — Вона дивно знітилась, та щось в душі її, як завжди, швидко перемоллося. Знову сівши біля Мар-ти, вона мовила спокійно: — Треба жити. Треба якось жити... — По хвилі додала: — Дивак отой ваш гість. Що за людина?

Марта коротко розповіла про Сліпчука.

— Видно, дуже добрий. Ні лукавинки, ні підозри. Світ скаженіє, а він добрий... Мабуть, легко жити з такою людиною... — Посміхнувшись, вона уважно поглянула на Марту. — Для нього я вже стала Мартою.

— Лишайтеся Мартою і для інших.

— Як то кажуть, за добрим чоловіком і дорога ліпша. Марта не озвалась. Для Теклі це надзвичайно серйозне питання, а для неї — ще одна мелодрама.

— Я вас довго недолюблювала, пані Марто, і це ім'я мені стало осоружним. А за що я вас недолюблювала? Бо ви непохитна?.. Але ж і зараз ви тримаєтеся так, як я не змогла б... Марта... Не знаю. Бідолаха Юліан не походив на волі. Олеся, видно, через нього втекла.

— Вона його дуже не хотіла.

— Сироти, пані Марто. Їх тяжко виховувати, і нема за це дяки.

— Мені здавалося, вона вже звикла, що Юліан повернеться сюди. А вона прикидалася, пані Марто... Не бентежить вас, коли я вас так називаю?

Марселла спохмурніла.

— Олеся прикидалася. Вона прогнала Юліана, облаяла тюремником.

— Ось воно що! Прогнала... Тепер я за неї починаю боятися. Нещасна, збаламучена дитина. Ревниве, як звірятко.

Марта глянула на годинник. Щойно дванадцята.

— Хочете спати?

— Мабуть, трішки полежу.

— Гаразд, поспіть. Я чогось знову вертаюся гадкою до вашого кумедного гостя. Отакі люди — щасливі. На нього злишся, гулікаєш, а він цього не розуміє і не бере до серця.

— Розбудіть мене, будь ласка, о третій.

— Добре, пані Марто.

Г л а в а V

Прокинувшись, Марта побачила в кімнаті Найдю, Сліпчука і Марселлу, чулися якісь голоси в коридорі.

— Хто там балакає, Захаре?

— Мирося зі своїм Михайлом. Чоловік закінчив студії і вернувся працювати на рідній землі.

— Що трапилося?

— Викликали в одне управління з приємною назвою і сказали: "Пане Коваль, навчання можете продовжувати, але диплома вам не видіти як свого носа, бо ви мали честь ляпнути дурницю". Михайло вирішив, що йому нема сенсу проциндрювати в Кракові жінчині гроші.

— Що ти довідався, Захаре? І чого ви всі стоїте? Скидається на те, що мені мали вирізати пухлину, але виявилось — пізно і ви не знаєте, що мені сказати.

— Ми вже подумали про все. — На Захаровому лиці виступили червоні плями. — Погано, Мартусю.

— Кажи. Кажіть.

— Олеся чогось блукала біля театру і впала в каналізаційний люк...

Яскраво світило сонце, топився сніг, довкола театру розпливалося веселе гурчання струмків, що падали із ринв і мчали до підземних каналів.

"...То правда, мамо, що піді Львовом тече річка?" — "Так". — Тече і під містом вмирає?" — "Вмирають тільки люди". — "А звідки вона береться?" — "Із джерел". — "Це такі печери, де нуртує вода?" — "Так". — "То джерела — живі. А річка — теж. І вона вмирає в камінних каналах... Доки вона не запливає в підземний тунель — то жива. І в тунелі ще жива. Але там, де спускають нечистоти, починає вмирати. Я знаю, що вмирають люди. Звірі — гинуть, риба і раки — засипають, а раби — конають... То, якщо в річці чиста вода, мамо, а в неї зливають бруд, — вона вмирає..."

— Закінчили роботи в дев'ятсот п'ятому році...

Під чавунною декою, десь у надрах землі, клекотіли і билися об мури темні запінені потоки. Марта торкнулася пальцями холодного металу.

"Куди ж ти пішла, Знахідко, Таємничко, мій тюремний ангеле? Де ви, тюремні привиди? Боже, Боже!.."

— Люк не дозволять відкрити, — сказав Найда. — Ключ у прибиральниці з театру. Вранці прибиральниця відкрила люк, щоб зсипати сміття. Каже — якесь дівчатко ходить довкруг. Дітей манить подивитися, що там у землі вирує. Але прибиральниці щось не сподобалося у тому, що дівчинка ходить довкруг. "Іди собі, дитино, — каже. — Тут нема нічого цікавого. Брудний канал". Дівчинка одійшла. Прибиральниця висипала сміття, одвернулася за другим відром, що стояло тут же, за крок. Не встигла підняти — тільки мелькнула, як пучечок молодії трави, зелена шапочка. Каже прибиральниця: "Я добре запам'ятала, як зодягнена, бо щось мене занепокоїло в дитині. Була в червоних черевичках, облямованих сірим хутром, з-під зеленого, ясно-зеленого плащика визирала вогнистого кольору спідничка. Я ще подумала: зібране, як сонечко між зеленими вітами..."

— ...Звичайно, про такі випадки поліція не повідомляє.

— ...Я ж сам не запам'ятав, як і в чому зодягнена.

— Така хвилина...

"То правда, мамо, що піді Львовом тече річка?.. І якщо, мамо, в неї зливають бруд, вона вмирає?..

"Так, дитино, вмирає. Життя вмирає від бруду. Вмирає життя... Його важко захистити, дитино, мій квітику. Оргія руйнування. Сили розкладу живляться, як гієни, падаллю, їх ідеал — це труп... Що ж ти вчинила? Де

набралася жорстокого себелюбства, з котрих рук? Чому ти така напружена?"

"Мамо, ти пошлеш мене до школи?"

"Так, Олесю".

"До тої, що з язичієм? Ти колись балакала з панею Мирославою..."

* Я тебе пошлю до нормальної школи".

"Мамо, чого мені страшно, коли я вчую слово "тюрма"?"

"Не переймайся, це справа дорослих".

"А якщо тебе заберуть?"

"Я не злочинниця .

"У тюрмах тільки злочинці, мамо?"

"Олесю, тобі пора спати".

"Так, мамо?"

"Ні".

"А ще хто?" "Чесні люди".

"Мабуть, вони дуже, дуже чесні... Такі, як Юліан?" "Так".

"Ой, як усім тяжко, мамо. Лиш дітям трохи добре. Якби ти, мамо, навчила мене французької мови, я не розуміла б, про що ви балакаєте, і мені було би ще ліпше .

"Не вигадуй дурниць".

"Не буду, мамо..."

"...Очі в тебе гарячково блискучі. Ти моє зацьковане звірятко, як мені тебе врятувати! Я не вмію тебе захистити".

"Це такі печери, де нуртує вода? То джерела — живі... І вона вмирає в камінних каналах..."

"Подароване катівнею щастя! Тюремні мої привиди, тюремні розрадники. Навіщо ти це вчинило, рідне моє!.."

Тодосій щось уперто допитувався в Найди, і той одвертався, ховаючи очі.

— Дайте їй напитися. Швиденько. Винесіть же склянку води!..

Г л а в а VI

— Полянський не провокатор, — сказав з обуренням Найда. — Якщо ти, Мартусю, думаєш, що він провокатор, то ліпше скажи, що я круглий дурень, не розуміюся на людях, нездара. Цей чоловік шукає себе; ні ти, ні Юліан йому непотрібні як жертви. Навпаки, ви йому, може, потрібні як рятівний пояс! Взагалі, я не втям кую, як можна робити добре діло з солоною міркою егоїзму. Та ні, це легко збагнути. Ви одмежувалися зі страху бути проданими і політикуєте. Треба залучати нові сили, адже дефензива не спускає з вас ока. Я шаную Юліана, але я його поважав більше рік тому, коли він своєю енергією, талантом розумної і далекоглядної людини об'єднував покоління, коли в ділі, про яке він

сказав хоча б одне слово, ніхто не сумнівався. Треба довіряти. Горсточку змовників за одним махом стирають, а коли неспокійно довкола, пани панікують. Тим паче коли для настрашки скарають десять, а повстають тисячі. Зрозумійте нарешті, що загал не має в чому вибирати. Ті поодинокі випадки запродавства, які нас насторожують, погоди не роблять. Мені здається, на Юліана вплинула стихія тюремної конспірації. За Полянського я відповідаю головою. При першому підозрінні я кинусь у Полтву... Даруй, Мартусю, це вихопилося мимоволі. Прости, будь ласка. Марта похитала головою.

— Вас, отаких безшкірних, варто уникати хоча б тому, що ваші нерви на поверхні і ви палко говорите. Адже і Верес — людина розсудлива. Та зійшлися випити, наступного ранку — все кисляк, знову компанія і горілка,

Розгорілися пристрасті, і бамкнув недозволене просто енетові в зуби. До університетських корпусів жандармерія впустила кожного п'ятого викладача і кожного двадцятого студента. Май на увазі, що цей паскудний майор пнеться на Родзісадове місце і консультується з Варшавою, тим часом Родзісад не вдався до прямих арештів, а обійшовся півзаходами. Ренет збирає доноси.

— Перші лекції зірвали? — запитав Михайло.

— Університет сьогодні взагалі не працював — ні офіційний, ні таємний.

— Тоді це не провал. Марта посміхнулась:

— Але професура й слухачі переполохані. А ще комусь потрібно потурбуватися про приміщення, нишком повідомляти про це, вести документацію, ретельно її ховати від зайвих очей... Юліан мислив собі так: Найда, приміром, керує всіма справами з понеділка до четверга. Михайло Коваль заздалегідь готується і перебирає ці функції на решту

тижня. І так далі. Словом, повинна діяти колегія ректорів, причому і Захар, і Михайло знають прізвища і з обличчя лише двох найближчих: того, від кого перебирає справи, і того, кому передає.

— Це слушно, — погодився Найда.

— Університет мусить діяти, хлопці. Завтра лекції відбудуться під виглядом прогулянки на Замкову гору. З наступного понеділка роботу всіх факультетів забезпечує Найда, а через тиждень — Коваль.

— Ти неймовірна жінка...

— Я цього не чула, Захаре. Запитання є? Обом — до побачення. Раджу не зустрічатися в одній компанії й утримуватися від палких промов, якщо цього за вами не помічали. — Марта осміхнулась. — А якщо ходили в сандалях апостолів, то вже їх не скидайте: зміни впадають у вічі.

Дома Марта застала Тодосія Сліпчука (відколи не стало Олесі, вона лишала ключ у дверях).

— Тамтого разу ви принесли мені погану новину, — сказала Марта. — І в мене стискається серце, коли я бачу вас знову. Добрий день, пане Тодосію.

— Доброго здоров'ячка, пані Марто. Новин не маю. Просто поманило до міста, — він звів на Марту щирі дитячі очі і зніяковіло потупився.

Тодосій не може втратити гідності, бо його захищає власна доброта, подумала Марта. Вона згадала, як силкувалася з'ясувати для себе цю його рису господиня. Невже пахне сватанням? Вона спитала:

— Щось не чутно пані Марти. Мабуть, її нема вдома.

— Не чутно, — сказав Тодосій, з тугою глипнувши на двері. Він був зодягнений у посмужений білими пасемка-ми гранатовий костюм і пов'язав краватку. На бильці крісла звисав брунатного кольору сукняний плащ і зелений капелюх. — А пан Юліан уже написав?

— Ще ні.

— Минув тиждень, як його забрали.

— Видно, листи притримують. — "Браконьєри намагаються примусити нас, щоб ми повірили в їхнє існування". — Ви давно приїхали, пане Тодосію?

— Вранці.

— Ідо-небудь гарного побачили в місті?

— Я й не ходив нікуди. — Тодосій злегка зашарівся, і його чисто поголене лице стало ще свіжіше.

"Отже, ситуація серйозна. Випадок став вимагати роз-вою. Випадок! Підозрілий випадок відкрив Бога і народив людину. Випадок — диво".

— Де ж це поділася моя господиня! — В Мартиних словах звучала доброзичлива посмішка.

— Життя, клопоти. — Тодосієве обличчя прибрало поважного і задумливого виразу.

Комедія. Щоб не розсміятися, Марта рушила на кухню готувати вечерю.

— Даруйте, — кинула з коридорчика, — я вас на хвилю покину.

— Прошу, прошу...

— Це "прошу" мене стосується? — запитала Мирослава, ставши у відчинених на кухню дверях.

Марта подумала: "Михайло ляпнув про свою місію щодо університету Миросі, Мирося — мамці, а далі зійшовся на консилиум весь клан і послав Миросю звільнити чесну галицьку сім'ю од небезпечних "функцій".

— Це Сліпчук, — сказала Марта, не зводячи на Мирославу очей. — Заходь, не стій у порозі.

— Я розшукую свого Михайла, — сказала Мирося. Марті відлягло від серця: "Виходить — гарячий хлопець, одразу взявся до роботи". — Казав, що йому конче треба тебе побачити. Не було?

— Ми розійшлися годину тому.

— Значить, я розминулася з ним.

— Кави вип'єш? — запитала Марта.

— Не відмовлюся. Сліпчук — чого? Марта засміялася.

— Здається, згубив серце.

— Не розумію.

— Уподобав собі мою Марселлу. Мирося аж сплеснула в долоні.

— Справді?

— Точно поки що нічого не можу сказати. Але чуєш: Марселла — теж у скруті. "От добрий, несхибно добрий чоловік! Жити з таким — горя не завважиш". Мабуть, згуляємо весілля.

— Це буде зворушлива пара.

— Марселла цілком змінилася з того дня, як побачила Тодосія.

Мирося схилилась на підвіконня, підперши рукою підборіддя, хвилю помовчала, стежачи за Мартою, що ДЗИГ'ОЮ вертілась по кухні, і почала про своє.

— Мартусю?

— Слухаю.

— Юліан не пише?

— Ні.

— Ти знаєш, що Вереса випустили?

— Не знаю.

— Усіх, певне, продав.

— А що знав цей п'яничка? — Марта випросталась і зиркнула на Мирославу.

— Колись Михайло часто заходив до Вереса... Як би тобі сказати — Верес його духовний батько.

— Слава Богу, що не зробив алкоголіком.

— Михайло не може пити, — поморщилась Мирослава. — Але річ не в цьому. Михайло дуже шанував цього Вереса.

— І що ж?

— Він шкодував, що пропадає чоловік.

— Припинимо діалоги, Миросю, кажи, що тебе непокоїть.

— Розумієш, цей п'яний Верес не дає мені спокою. Михайло розповідав, що це свідомо людина. Але Вереса оточують підозрілі візники, асенізатори і жебраки, яким він проповідує високу матерію"...

— Ну і що?

— Верес напивається і патякає, що на думку прийде. Сьогодні він застерігає Михайла не водитися з тим-то і тим, а завтра тому самому типові відкриває душу. Знаєш, що Михайло розказував? Верес не нарозумиться. Якщо нема товариства, він сам п'є, сидить за столом і розмовляє про політику з темними вікнами. Впаде на руки, подрімає, відтак, прокинувшись, похмелиться — і далі читає вікнам молитву про те, як воно на світі ведеться.

"Голубонько, Михайло тобі щось сказав, — подумала Марта. — Ну що ж? Жінка трохи не надається для такої роботи. Може, я помилилася. Звичайно... Навіть сьогоднішня розмова з Найдою і твоїм чоловіком, Мирославо, мені не вдалася. Трішки таємниці, трішки претензії, трішки самовтіхи. Але університет буде існувати, якщо навіть Полянському доведеться когось притлумити з моїх милих, чесних земляків..."

— Я вже це знаю,— сказала Марта. Вона вирішила, що їй нема чого ховатися перед Мирославою. — Якщо ти, Миросю, хочеш через мене попередити людей, які займаються університетськими справами... Ти, безперечно, щось знаєш про це?

— Знаю, Мартусю. Від Михайла. Але не подумай, що в захваті Михайло розмовляв з темними вікнами.

— Тоді вибач, що я тобі про це сама не сказала. Я вважаю, що такої потреби поки що немає. — "Знову по-бабсь-ки, все беру на себе... Боже, як це важко!.."

— Я — маленька кирпата жіночка, що любить веселитися і всілякі витребеньки, — сказала Мирослава. — Ти мене давно знаєш. Я неврівноважена, пишу поганенькі віршики, не досить тямлю, в якому світі живу, але я дуже люблю Михайла і боюся Вереса. Десь за моїм качиним носом, незграбною фігурою і слабеньким розумом є страшна, ненаситна жінка, яка прагне кохання днями і ночами, кожної секунди, я хворіла, коли ми були в розлуці з Михайлом, і прожени мене з хати, як повію, я прийшла до тебе тільки заради цього. Я боюся за Михайла. Я давно здогадуюся, що не Юліан — йому, сердезі, руки скручені, — а ти, моя товаришка (я тебе дуже поважаю і люблю, Мартусю, навіть побоююся тебе, як батька), ти смикаєшся на всі боки, щоб у нас щось було. Якби ти знала, як тільки я заступалася за тебе, коли ти зникнеш з редакції, а Свид, мов щось відчуваючи, повзе в "цех": "Мар-туся кудись вийшла?" Кажу, пішла з якимсь паскудою на вулицю, придибав скаржитися на уряд, ми пирскали зі сміху, а Марта ж, знаєте, ладна б на гній поставити прапор Народної долі"... Я, Мартусю, боюся, щоб те, що ви затіяли, не перетворилося в романтику занепаду. Я боюся, чи це робиться з розмислом, серйозно.

— Приємне освідчення. — На Мартиному обличчі виступили рум'янці.
— Я тобі, Миросю, не можу дати гарантій. Одначе Верес поплив.

— Я дурепа. Звичайно, я дурепа. — Мирослава схопила Марту за руки. — Та глянь же, відьмо, на людину, з якою розмовляєш. — Марта кинула до кошика недочи-щену картоплину. — Я дурепа, Мартусю?

— Чого тебе дідько наніс зіпсувати мені настрій? —. Ось бачиш — дурепа.

— Іди побалакай з Тодосієм.

— Ти мене зневажаєш?

— Ні, Миросю, ні. Дай подумати. Ну чого наставилася? Йди до Тодосія. Ти гадаєш, у мене не виникали тривоги? І мені деякі явища здавалися романтикою загибелі. Правда, після того, як я втратила доньку і відправила за ґрати чоловіка, стараюся бути серйозною.

— Ти зла, Мартусю, — глухо, зі стогоном мовила Мирослава.

— Зла — не те слово. Я стала жорстокою.

— Мабуть, я піду, Мартусю.

— Ану сядь камінчиком.

— Ой Боже! — зітхнула Мирослава. — Ми гірш ніж п'яні.

— Поговори з вікном. Мирослава жалісно усміхнулась.

— Мене того і вразив цей Верес, що я не раз балакала з вікнами. Чуєш, Мартусю? Ти лиш уяви собі цього п'яного чоловіка перед вікнами, за якими панує темінь. Великий плаский лоб, посічений злипками короткої мона-шої гриви, косі непевні очі, цупко стиснені, аж вивернуті губи, вперед випнулась важка щелепа, ходять жовна, він витягнув руки, стиснув кулаки і каже вікнам: "In vino Veritas'22. Каже: "Дозволь зробити тобі ревізію, Життя?" І починає ревізію. Темні провали вікон зіяють, як пащі потворного звіра. На вікна моторошно дивитися, не те що розмовляти з ними. Це межує з чаклунством. Тіло твоє стерпає, як

грудка землі на морозі, ти його перестаєш відчувати, а в мізку ніби пролітає холодний вітерець.

— Щось я не дуже вірю в те, що з Вересом відбуваються такі складні перетворення.

— ...Ти усвідомлюєш, що розум твій ясний, як ніколи.

— Видаєш вікнам таємниці і забуваєш, що під стіною шпик.

— Замовкни, не перебивай. Темрява, кажеш ти?

— Каже Верес.

Мирося всміхнулась, хоч очі її залишилися сер-йозні.

— Темрява, каже Верес. Тупість і неосвіченість. Чим більша обмеженість і неписьменність — тим більша вимогливість, неблаганність і непростенність. Фанатика не вблагаєш і не переконаєш, бо він обкреслив себе колом стриму, як дикун. На межі кола — недовір'я і підозріння. Що то за мрійлива дитина блукає в самотині? Геть поезію, бо поезія необміряна прірва, незбагненність! Мрія — це невідоме, а ми його боїмося, як смерті. Невідоме несе смерть збудованій нами печері невольництва. На палю мрійливу дитину! О, тепер дооре. Тепер спокійно. Народ жує, народ будує, п'є горілку, чоловіки сплять з жінками, і народжуються діти. Народ щасливий... Народ, наш народ, про який ми піклуємося. Ми любимо народ, ми народолюбці. Ми гуманісти найвищої категорії. Ось так. Чим менше всяких темних почуттів (почуття — це тваринний невжиток у людині, це Стефан Балей, це Фрейд), тим менше гріха. Нап'ємося і поміняємося жінками! Хто там наважився заговорити про реформи? Розіп'яти! А що він сказав? Треба розміркувати, либонь, він мав рацію. Ми тихесенько зробимо те, чого він вимагав, та не згадаємо його ні словом, нехай його реабілітують ті, хто буде після нас. Навпаки, його треба доценту зганьбити. Ми інтелектуали (не такі ми вже

примітивні фанатики, з цим давно покінчено, ми дещо читаємо, Середньовіччя не вернеться), ми, коли нам буде круто, підсядемо до розумної людини, налякаємо її... Як налякаємо? Ей, сатрапи! Ду-ДУ-ДУ-Д-Д-ду! Трісь, бах, гуп, кленць!

Звучать фанфари. Це добре. Це заспокоює. Які вони в мене однакові. Ніби з-під одної квочечки. Однакові, однакові, однаковісінькі. Зручно. Дивишся на одного — бачиш усіх. Тільки очі різні. Тільки погляди. До чорта, коли вже дадуть апарат, щоб проконтролювати, що там у них під черепками. В оцього гарнесенька жінка. Треба організувати маленький пікнік. Виїзд за місто, на лоно природи. Шатра, вино, голенькі круглі плечі. І стегна. Ох, стегна... Пікнік. Цікаво, хто запровадив цю традицію — мінятися жінками... О, кому варто відлити золоту статую. У цього гарна. Га-га-га-га! Ніби злетів, ніби в спеку стрибнув з крутого берега... Таке не забувається. Але вже розбещена. Вже на відході баба.

— Агов, сатрапи!

Вишикувалися, виструнчилися, однакові, однаковісінькі. Це добре. Це зручно.

— Отой-то мудрець... Як він там поживає? Нерипається? Не про це мова. Він не гомосексуаліст, ні? Є родина. Гаразд, добре. Добренько. Значить, так: "Пане мудрець. До нас дійшли чутки, що в сім'ї вашій якась незгода". Чудово, чудово, чудово.

Мудрець опустил очі, похнюпився, потупився. Дурень, адже нема святої сім'ї.

— Агов, сатрапи! Вишикувалися, виструнчилися.

— Як звали отого-о француза, що писав про народ? Щось схоже на слово "мельник". Мельє? Мішле! Схоже на мішок. Жуль. Ага. Чудово. Пане мудрець, ви читали отого-о Мішле? Ти бач! Читав, сучий син. Ну,

якщо читав, то розуміється на справах загалу. Ба, навіть сам, певне, пише. Аякже. Вчора Іван, сьогодні Мазепа. Мабуть, тямуціший, бестія, ніж отой-о Жуль-Міш... Ну ось. Тепер ми дещо знаємо. Народ чекає від нас одної маленької, незначної, просто нісенітниць, незначної, маленької реформи. Буде. Зробимо. О! Спокійно, розумно. Пане, наведіть лад у своїй сім'ї. Не годиться. Негарно. Що подумують люди? З кого тоді брати приклад?

О! О!..

— Сатрапи, внесіть зміни до параграфа такого-то, статті такої-то. Сформулювати вам? Напишіть, я подивлюся. Ну, ну! Марш!

Загал. Ах ти чорт! Це страшно. Загал — це страшно. Але є мудреці, є мудрі люди, є мудрі керівники. Дітки несуть віночки до пам'ятника. Як зворушливо! Що? Сльоза капнула. Подумують, що плюнув на документ, а це важливий документ. Біс, чорт, дідько з ними! Маленький пікнік. Шатра, голенькі плечі... Га-га-га! Стегна зблискують, стегна шмагають. Які в них однакові рила, які в них потворні рила, а жіночки вродливі. Ну, що там далі? Бом-бом-бом, бом-бом-бом, бом-бом-бо-м-м-м... Так, загал — це страшно. Але навіщо Родзісад? Навіщо Івахов? Навіщо Івахін? Всезнавець Івахін?.. Знавець Івахін?.. Родзісада

Їреба звільнити. Постарів. Зледащів. Тільки пихи багато, оді зарозумілий Ренет... Ні, Родзісад нехай залишиться. Втрата статевої спроможності. Так твою перетак! Ша!

Спокій і ще раз спокій. Витримка. Розважливість мудрого діяча.

Бом-бом. Маленький пікнік. Що робити з отим-о писакою? З отим-о борзописцем? Шизофр...

— Агов, сатрапи! ДУ-ДУ-ДУ-ДУ! Трах, трісь, бам.

— Як зовуть отого-о писаку? Тих... Михи... Слухайте мене уважно, сатрапи. Ши...

— Шибениця!

— Дурень. Шизо...

— Шизо...

— Хором! Ши-зо...

— Ши-зо...

— Фре...

— Фре...

— Нія.

— Нія.

— Стоп! Передумав. Все-таки це непристойні речі. Він часом не гомосексуаліст? Ні? Сім'я? Маленькі непорозуміння? От ідіоти. Навіщо сперечатися з жінками? Вони не заслуговують нашого гніву. Вилай подумки, а там... Маленький пікнік. Сатрапи! Мабуть, оцей-о писака статевно незріла людина. Ось бачите...

Що далі? Тринди-ринди, тринди-ринди, тринди-ринди. Цікаво! Якийсь зміст неодмінно є. Гарні слова. Слова для гімну. Не згинула Польща!.. Чого гинути? Наш народ, наша молодь, наша армія, наш Йосиф... Не вірю, що Пілсудський двічі втікав з Сибіру. Лаври борця, о, великий мученик! Наш Йосиф... Бом-бом-бом. Ці прокляті галичани. На кожну місцеву душу — п'ять колоністів! Так. О!.. Домагаються шкіл, мови. От халепа. Не

влаштовує їх язичіє. Ідіоти! Мова — це взагалі халепа. Це незжиток минулих епох. На біса вона? Є дороговкази. У відповідних місцях: вхід заборонено! Купатися заборонено! Доступ за-бо-ро-не-но! Є портрети. Є гасла. Скільки грошей уперли на фарбу! Безперечно, мова — дикунський незжиток.

— Сатрапи! Сімейний конфлікт отого-о писаки розглянути публічно. Щоб було повчально, чуєте? Ну ось...

Потрібна маленька-малесенька дискусія. Іван сперечається з Петром. Лаються? Ганьба. Павло (Ач яка пика, надудлився від державної цицьки!) виступає з аналізом Іванових і Петрових помилок. Сатрапи! Петро з Іваном посперечалися. Полаялися. Дискусія. Прихильники. Подивіться пильненько, кому там охота базікати. Еге ж. Так, чорний список. Списочок. Не треба роздувати. Павло виступає з аналізом помилок. Нехай потішиться, незабаром йому прикро стане. На нього ополчиться молодь. Так, нікчемний дурень. Але хитрий, бестія. Його зацькують обидва табори. Що ж, так воно ведеться. Тром-бом, тром-бом. Чому ви не організуєте маленький пікнік? А треба! Давно вже треба... Секретарка. Мовчить. Костиста, як драбина. Тамта була м'якенька, м'якесенька. Розбещена... Нехай підшукають гарну секретарку... Авжеж, ми трішки циніки. Сильні люди переважно трохи тее. Наполеон. Ми не можемо робити історію. Нам доводиться чекати, поки вона зробиться. Ми не можемо примусити плід досягнути швидше... Звичайно, Бісмагж — йолоп. Наша держава, наша армія, наш народ, наш Йосиф... Сатрапи! Якщо Павло наплете дурниць, виступить орган... Що? Хоча б п'ястівський. Ні — х'єнівський. Ні — п'ястівський! О! Ці грошовиті хлопці, ці статечні грошовиті мужики в помащених шміром високих чоботях. Так, це сила. Це — закон і порядок... Тром-бом, тром-бом... Професора Ри-дана не чіпати. Якщо сказиться? Не чіпати. Цього-о професора знає цілий світ. Якщо дуже сказиться — заперти до божевільні. Так. О! Нещастя, схибнувся на старість. Звичайно, звичайно. Маленький пікнік, голенькі плечі. Хочеться стрибнути з крутого берега... Треба поїхати в табори. Табори, тринди-ринди. Отой-о Повсюда збунтував каторжан. Наших чемних каторжан. Ти мені покукуєш. Ти мені по-ще-бе-чеш! Том-тром-

бром. Хочеться стрибнути з крутого берега. Ми таки переведемо стрілки історії. О, фанфари. Це прекрасно. Дітки несуть вінки до пам'ятника. Всі однакові, однаковенькі, однаковісінькі. Хочеться стрибнути з крутого берега...

— Браво! — вигукнула Марта і обняла Миросю. — Я мушу тебе поцілувати. Це чудова імпровізація, не пара твоїм маленьким віршикам.
— Вона цмокнула Миросю у щоку, навіть у качиноного носа.

— Справді? — спитала Мирося розчулено.

— На твоїм місці я писала о саме це: монологи всяких тварюк. Вони в тебе дуже характеристичні, безпощадні й не позбавлені гумору. Це те, що треба. Я написала б книгу, тисячу томів подібних монологів, і на них знайшлося о більше читачів, ніж на Грушевичеві повістки... Ніж на стерильні Грушевичеві повістки, — повторила Марта.

— Одначе я багато чого пропустила, — мовила Мирося.

— Неодмінно запиши, чуєш?

— У тебе картопля пересмажиться... Спробуй записати. Звичайно, з паперу воно так не прозвучить. Це треба читати.

— Ідея: ти мені це завтра прочитаєш для студентів. Постарайся пригадати все, що напливало на гадку, все, що ти проминула. Правда, уникай "сексів". А це чудово: "Хочеться стрибнути з" крутого берега". — Марта розсміялась і ще раз обняла Миросю.

— У мене є монолог професора-нейтрала і професора, який заробляє на мертвих, а живих підсікає на догоду отим-о.

— Я ж кажу, що це твоє амплуа.

— Але мені шкода моїх маленьких віршиків.

— Я тобі розповідала, що Юліана подибує манія тех-нотворчості? Стомиться — і починає конструювати автомобілі, човни, якісь дивовижні всюдиходи. Деколи здається, що він би чогось досяг. Мабуть, таки досяг би. Допоможи мені занести до кімнати мої присмаки.

Тодосій стояв перед вікном. Марта і Мирося ззирнулися і тихо пирснули.

— Монолог...

— Просимо вечеряти, пане Тодосію.

— Я ось думаю, чи їхати мені, а чи податися на ніч до готелю.

Мирося подивилася на нього з веселою безнадією і спитала:

— Ви не завершили своїх справ у місті?

— Ні. Тобто я не знаю, чи в мене що-небудь вийде. Я ось думаю, чи ви мені щось не порадите, пані Марто. Але я скажу вам про це потому. — Тодосій вибачливо подивився на Миросю, задумався і спитав сам у себе: — Але чого відкладати? — Він зашарівся, потупився, відтак окинув жінок винуватим поглядом. — Я хочу посватати пані Марту, вашу господиню, пані Марто.

Мирося зробила поважну міну.

— Чого ж, молодиця вродлива, чесна...

— Ось я і думаю...

— Мабуть, не наважуєтеся сказати їй?

— Та ні, — зітхнув Тодосій. — Думаю, чи приїхати ще раз, чи вже дочекатися і — нехай вже буде як буде.

— Лишайтеся,— сказала Марта.— Переспите в моїй кімнаті, я переберуся до господині. Та ось і вона.

Тодосій сполохано пересік кімнату до вікна, вернувся, зітхнув, опершись обома руками оо стіл, і поважно рушив у коридорчик.

Заходячись од сміху, Мирося бебехнулась на канапу.

— Це він... — сміх не давав їй говорити,— він вирішив, що краще з'ясувати стосунки одразу і не мати клопоту з нічлігом.

— Добрий вечір! — привітався Тодосій, стаючи поряд з Марселлою, що відмикала двері.

— Добрий вечір! — відповіла Марселла.

— Не знаю, що й казати, — промимрив Тодосій.

Щось передчуваючи, Марселла густо почервоніла, пропустила Тодосія до кімнати, підсунула стільця, притулилась до одвірка і тихо мовила:

— Та вже кажіть...

Тодосій замотав головою і чогось полапав руками по кишенях.

— Я, пані Марто...

— Так, — кивнула Марселла. — Так...

— Я хотів би, пані Марто... — Йому стиснуло горло, і він безпорадно махнув рукою.

Марселла дивилася на нього широко розплющеними, здивованими очима, і раптом їй стало страшно, що Тодосій не скаже того, з чим приїхав до Львова, до неї.

— Я... — Але і їй перехопило подих. Це було понад силу, проте вона сказала одним духом: — Я — теж...

Запала довга, дуже довга і моторошна мовчанка. Обом їм світ закружляв, і обоє відчували, що щось повинно зараз обірватися і почнеться падіння, якому не буде кінця.

— Я хотів би взяти вас за жінку, — сказав Тодосій, втупившись у долівку.

— Я згодна, — озвалась Марселла і зблідла. Ці слова нічого не означали. — Я хотіла о стати вашою жінкою, — сказала вона. Але й це нічого не додало, її не переконували ні Тодосієві, ні її власні слова. Вони були порожні, як потиск рук двох приятелів, що розминалися на вулиці і кудись дуже поспішали, не маючи часу на розмову.

— То добре, — сказав Тодосій, зводячись. — На добраніч.

Він пішов до поїзда, а Марселла, ридаючи, впала на ліжко. Через хвилю вона вбігла до Марти, побачила Миросю, видивилась на неї, втираючи сльози, наче кажучи: "Я через тебе плачу", — і метнулась до своєї кімнати.

Вона прийшла ще раз, коли пішла Мирося. На ній була довга оксамитова сукня, вона заплела і вклала короною довкола голови важку

косу, на шії переливалося всіма барвами кришталеве, либонь теж подароване полковником, дуже коштовне намисто. Вона застигла біля порога, скривилась і заплакала.

— Мартусю, ви знаєте, що сталося?

— Не знаю, пані Марто.

— Так, з Марселлою покінчено, — сказала вона, втираючи очі і сідаючи поряд з Мартою на канапі. — Якби ви тільки чули, як він вимовив: Я, пані Марто..."

— Але чого ви плачете?

— Від щастя. Він запропонував мені серце і руку. Так, Мартусю.

— Ви йому не відмовили?

— Ні.

— Я надзвичайно рада за вас.

— І що — справляти весілля, Мартусю? Чи лиш взяти шлюб, маленька гостина?..

— Мені важко дати вам пораду.

— Влаштуємо гостину. Вам смуток, а в мене грають музики. Ні, влаштуємо гостину.

— З Тодосієм, звичайно, ви ще про це не балакали?

— Ой, де! Він такий сором'язливий. Сказав і подався.

— Вам буде добре з ним, пані Марто.

— Я знаю. — Марселла затремтіла від плачу. — Того я геть заливаюся сльозами. — Вона приникла щокою до Мартиного плеча.— Моє щастя — через ваше нещастя, — мовила запинаючись. — Як то Бог чогось дає, Мартусю.

До Мартиного горла підкотився давкий клубок.

Г л а в а VII

Полянський відхилив двері до "цеху" і, побачивши, що всі устромилися в папери, моргнув Марті, щоб вийшла. Марта поклала до шухляди сумочку, повернула ключик. Полянський чекав на сходах, а коли Марта вийшла, збіг на перший поверх. "Ого, які процедури! — подумала Марта.— Певне, йому це приємно, згадав минувшину". Лиш на вулиці він узяв її під руку.

— Важливі справи, Мартусю.

— Не сподівалася, що ви так швидко до мене звернетесь,— сказала Марта: вони домовилися, що Полянський за будь-яку ціну мусить попередити її в разі доносів про університет.

— Нічого особливого не сталося.— Полянський зазирнув Марті у вічі, усміхнувся і сказав: — Про існування університету вони довідалися від поліцая, який прослухав лекцію професора Ридана. Це добре, ви самі говорили, що це дуже добре. Либонь, усіх, кого вони підозрівали, в тому числі і Юліана, незабаром звільнять. Ренет в опалі, пиячить. Родзісад потай торжествує. Одначе Ренет консультувався з Варшавою з приводу вашої долі, і, мені здається, вам треба бодай на тиждень, а краще було б — на місяць, виїхати зі Львова.

— Я готова виїхати і на тиждень, і на місяць. Правда, не на довший термін.

— Добре. Як ви це поясните Свидові? Майте на увазі, що ваші слова будуть передані їм.

— Скажу, що я непрацездатна через сімейні обставини.

— Годиться. Зіграйте комедію. Перекиньте чорнильницю, шпурніть ручку, порвіть статтю, налетіть на Сvida з кулаками, трохи істерики, мовляв, я, здається, працювала непогано, старалася, навіть була задоволена роботою, але більше несила, не пишеться і таке інше. Свид вас відпустить. Він напише розпорядження бухгалтерові, лиш уловивши суть, і з усмішкою вручить його вам, щойно ви припините скарги. Я вивчив цього Сvida як облупленого.

— Коли це ліпше зробити?

— Очевидно, наприкінці дня. Це буде природніше. Сліпала, силкувалась — нічого не вийшло.

— Сумніваюсь, чи це мені вдасться. Попробую.

Вернувшись до редакції, Марта написала Юліанові довжелезного листа, відтак почала шкрябати вигадку про якісь злочини, що начебто відбулися продовж минулого тижня. Репортаж мав іти в номер, і їй неважко було розізлитись. А далі пункт за пунктом виконувалися передбачення Полянського, що сидів у Свидовому кабінеті, заклавши ногу на ногу, і, дивлячись у вікно, смалив цигарку. На мить Марті здалося, що не вона розіграє комедію, а вони обидва, змовившись, хочуть пошити її в дурні. Бухгалтер вичислив їй платню за неповний місяць і дав позичку.

Тепер я зовсім вільна, зітхнула Марта з полегкістю. Зовсім не зв'язана. Що робити? Насамперед подякувати Полянському. Може, він здогадається запропонувати, щоб я повечеряла з ним. Треба дещо сказати. Додому їй не хотілося йти. Марселла поїхала до Тодосія в Золочів одразу ж після "гостини". Мабуть, подамся до них, до Золочева, подумала Марта. А відтак? Тоді — в села. Як загладити помилку, яку допустила, підписавши відозву про школи?

"Я вільна! Я зовсім вільна! Я вільна вигнанка. Слава Богу, університет працює, університет існує, університет є!

Звичайно, всіх, кого вони вважали причетними, доведеться випустити. То для чого живуть дівки на світі, пане полковник? Га, пане Родзісад? О, я починаю хизуватися. І що? Не можна? Хоч трішечки?.. Треба подзвонити Найді, щоб сказав Полянському, де я його чекаю. Треба попередити Миросю, що я їду до Золочева. Боже, а раптом прокидаюся вночі на стукіт у шибку— він. Він, дорогий, рідний, милий. І більше не будемо надто серйозні, чкурнемо до Дністра (мабуть, ще можна ловити рибу, ріка ще не взялася кригою). До тітки, де ми справляли своє весілля. Дністер десь повний, поволі стигне, від берегів з тріскотом відколюються крижані скельця і розпадаються на хвилі, шурхотять, сперечаються. Юліан тягатиме холодну марену, і вона зблискуватиме, як шаблюки. Я буду читати йому Верлена.

Тиша... Сіра миша На вечірнім чорнім тлі, Прошмигнула миша Й щезла десь в імлі.

Ось і час відбою, Дзвоник в'язням дзеленчить... Ось і час відбою, Можна відпочить.

Спіте, арештанти, Хай вам сняться гарні сни, Спіте, арештанти, Чарами весни!

Але йому й так досить тюрми. Я йому прочитаю інше. Я йому обов'язково нагадаю того вірша, з якого він пам'ятає лиш один рядок.

Люба, не треба розмов, Мила, шкода голосів. Сповнимо нашу любов Тишею темних лісів.

Злиймо і душі, й серця, Снімо небачені сни, Хай шепітком вітерця Шепче сосна до сосни...

Ні, я прочитаю Юліанові Верленове прокляття всім народженим і ненародженим заздрісникам і боягузам (між іншим, жалюгідні люди навіть умирають з набитим черевом і затуманеним розумом):

Товариші мої по пресі І по віршах, еліто вбога, Погрузлі в ницім інтересі Пророки в Бога, того Бога, Який підмога скоробресі!

Ах ви ж, брати мої, кати!

Це ж ваш мовчок мене прирік

На довгі роки гіркоти

В жахливий сімдесятий рік,

Мої брати, мої кати!

Юліан скаже: "Знаєш, Мартусю, Шевченко в свої найтяжчі години згадував кількох людей з рідної землі: це були два поляки і один росіянин".

Так отака ти, людська славо?

З тобою я голодувати

І бідувати маю право

Й кінці потроху віддавати...

Лукава слава, їй же право!

Юліан скаже: "Жінко-друженьку! їх знищили, в кожному з них сидить сатрап-небіжчик, що колись-то дав їм маленький урок життя, страхуючи свою безпеку. У кожному з них сидить цензор, міністр внутрішніх справ, поліцейський унтер, що примусив столітнього діда підняти з вулиці осколок відкритого кресала. Чого ти чекаєш від них? Один кульгає на милиці з світової війни, не забуваючу щоранку чіпляти до грудей чорні хрести, що приносять втіху придуркуватому Михайлові з Волинського тракту (Михайло по дві-три години танцює перед дітлахами за ці, крадені в героїчних батьків, ордени і відзнаки); другий вирішив, що за прикладом отих-о теж, єдиний серед пустельного безгоміння, творить своєму народові трагічний додаток до історії; третій оплакує, п'яний, тирана, у якого він мав честь бути на прийомі; четвертий схаменувся під завісу літ, і на його могилу ходять молоді вигнанці послухати, як ловко шкварять його сини по-чужинецькому. Облиш їх, — скаже Юліан. — Вони нещасні. Ти хіба не знаєш, що в них рак крові? Облиш їх, не згадуй. А може, я погано тебе зрозумів? Ні, справді: навіщо ти читаєш це? "Ах ви ж, брати мої, кати!" Навіщо, Мартусю?" Годі. Я вільна.

Назустріч котила бричка. Марта підняла руку.

— Прошу, ласкава пані.

— Ви не маєте замовлень?

— Замовлення, пані, годують десь до десятої ранку. А відтак шукаєш щастя.

— Я заплачу. Одвезіть мене кілометрів за двадцять, кудись у ліс. Ось вам на горілку. Я хочу поблукати, але ви змерзнете дожидаючи. Купіть собі що-небудь випити і закусити. Словом, орієнтуйтеся години на три. Коні у вас гарні, доглядаєте.

— О, коники, пані, шпаркі. Тоді сідайте, я мигцем забіжу до крамнички.

Марта вмостилась на недавно відфарбованому шкіряному сидінні. Візник пришкандибав з пакунком.

— Вйо!

— Мабуть, поїдемо в бік Винників! — гукнула Марта.

— Не чую, пані, гурчить...

— На Винники!

Візник згідливо похитав головою, потряс пужалном, і коні рушили скоком.

Чотириповерхові будинки, заводські триповерхові скопища, котеджі, квартали польських поселенців з готичними мансардними дахами, сотові забудови підмісників, халупи хуторян, нарешті поле.

Сіре. Сніг посипав ріллю, налип з надвітряного боку, чорне груддя помережане білими стебнівками — наче сіре рядно, під яким народжувалися і вмирали багато, без ліку, поколінь. Цим полем зі сходу на захід і з заходу на схід ходили орди, ватаги хрестоносців, таракотіли угорські і болгарські вози з шукачами теплішого місця під сонцем, кудись прямували журавлиними ключами князівські дружини. На цьому полі в розгубленості німіли ватаги завойовників, таке було розкішне, таке подитинному щед-

Се. Скрипіли осями гармати, і грузли кулеметні тачанки, ут прокладали шляхи і залізниці. Тут плакали під хрестами емігранти, що їхали за води, вмирав од підступної кулі повстанець, що, замріявшись, забув, хто він, забув про карабін і купу набоїв під дичкою, забув про право на самозахист, і його поклали з прадідівською косою в руках, відтак вчинили наругу над жінкою і кудись виселили разом з малими дітьми. Тут піднімалась курява за тими, що видивилися очі на схід, вставала за тими, хто наздоганяв сонце, делікатно думаючи, що ліпше європейська невідомість, ніж гнилий барліг поганів.

Сіріло поле. Над ним хрипкою купою билосся гайвороння.

— Буде снігопад,— сказав візник.

Марта усміхнулась. Юліан відправив би візника на всі чотири вітри і, взявши за руку, поволік би її в ту сіру безвість. І хто його знає, може, вона саме завдяки цій його одвертості і майже неосудній любові до далини прикована до нього нічим ланцюгом вірності і відданості? Лиш останнього разу вони не встигли повністю відчути себе дітьми життя, злившись з мовчазною і пам'ятливою дов-колишністю. Але Марта покохала Юліана, і він знову й знову надягав на неї шлюбний вінок якраз завдяки тому, якраз тим, що так уміє сприймати і дарувати людині, яка іде з ним, неторкану мудрість пшеничного лану, сірого поля, стрілчастого дишла "Чумацького Вожа, що хилиться і хилиться помимо твоєї волі в свою соборну околицю. Юліан уміє натякнути одним словом, що це — світ, що ти його пізнаєш, що людським досвідом цей світ пізнаний ось настілечки, пізнаний, можливо, з накладом застарілих уявлень та тимчасових ідеалів, але так мусило бути заради майбутнього, так і ти зв'язуєш все, що пізнаєш, з ідеалом комунізму. Вона завдяки Юліанові побачила, уявила собі безконечність, яка не вимагала негайної пожертви. І саме в цьому була воля, саме так він відкрив їй землю, саме через це земля стала її і його землею, землею всіх істот.

— Пані! Я не швидко їду? Не трясє?

— Воля ваша, їдьте поволі.

— Я люблю з вітром...

— Я теж.

— Гнідий! Вйо!.. Пані, ви — артистка?

— Ні.

— А хто?

— Просто собі жінка. Дуже мені завихторилося до лісу. На самоту...

— Я, пані, часом теліпаюся сто кілометрів, щоб напиться холодної джерельної води. Вертаю ніби здоровіший, ніби молодший на десять літ. Жінка — вона в мене веде всю рахубу, платить податки, виписує фураж — зиркне на стосик мідяків і в крик: "З ким пропив! З якою шльон-дрою! Завів коханку!..". А я, пані, сміюся, і так мені смішно, що нема стриму. Але ж не скажеш, що їздив до Почає-ва води попити. Десь через півроку зізнаєшся: так було і так. Жінка насіє чортів — так, перетак, ще так, ще твою матінку, разом — батька, діда і прадіда... От цікаво, пані. Ото в злості людина згадає лиш маму, а коли далі їй треба — згадує всю чоловічу лінію. Чого так, га?.. Словом, пом'яне родичів, щось затямить і аж вранці, дивися, бовкне: "їздиш, їздиш, хоч раз би свою рідну одвіз до... Золочева чи до Почаєва". Але, як на зло, довго нема нагоди, а коли вже трапиться — весь смак пропав... Якось я не зміг вчасно вернутися... Та вернувся б, якби не хлопці. Розсідалися в корчмі, кажуть, має прийти сюди галицький письменник Стефаник зі Станіславщини. Може, подивуєте, а Стефаник любить із візниками погомоніти. Він ненавидить політиканів, ненавидить провидців... Кажуть, у Черемшини, — теж є такий галицький письменник, — гарні коні. То Стефаник сідає ззаду (Черемшина править)— і нумо господареві допикати. Я ж кажу, він з візниками любить гуторити і коней з їх оповідок знає ліпше, ніж перший-

ліпший візник. Черемшина тягне віжки, а Стефаник бурмотить стиха: "Стань, гнідий". Коні стали. Черемшина казиться. Лупцює коней, лупцює, тоді Стефаник каже: "Шкода коней, піду пішки Тоді спересердя і Черемшина лишає коней, іде із Стефаником до найближчої корчми слухати мужицькі скарги, а коні самі додому дорогу знаходять. То я кажу: Стефаник знає візника, як себе самого. Я цього чоловіка як побачив, то вино мені зробило із нього цілу Україну... Домовилися дома, що в неділю, — а сьогодні субота, — одвезу сім'ю до Почаєва на прощу, а по правді — напиться тої зі сріблом води, від якої я молодший стаю. Знову ж — приходить до нас Стефаник. Ну що вам сказати: сусід-візник із Погулянки, чи із Зеленої, чи з Городецької візник. Оце Стефаник. Так само зодягнений, такі вуси, така зачіска, лиш, може, чоло і очі інші. Але — замогоричилися — хто зважає, яке там чоло чи які очі. Скажу вам правду, я ніколи не люблю скаржитися. А цей чоловік слово по слову довів мене до сліз... Тобто не довів, я сам йому мусив сказати, як мені темно. Вже не пригадаю, що я говорив, але відспівали нам у корчмі треті півні, якийсь недотепа з дівочою зачіскою каже: "Ти розмовляв з видатним письменником". А я щойно згадав, що лишив коней під корчмою. Що ви думаєте? Три дні бахурі їздили по місту, а я ні жінку не одвіз до Почаєва, ні відпочив по тижню роботи, ні задоволення від зустрічі з письменником не мав. Але пані! Стефаник — ось письменник!

"Стефаник! — подумала Марта. — Це людина, що має талант карбувати жалі свого народу".

...Якось професор Ридан сказав: Стефаник узяв собі в свою мистецьку дорогу закурену, заповнену згустілими скаргами і думами селянську піч, де мріяли тихо і вмирали тихо покоління за поколіннями. Од літератури взагалі він узяв лише початкову освіту, але й це примусив дихати духом печі, її трагічним повітрям. Іноді мистецтво вимагало від письменника пожертви. Тоді Стефаник мовчав, ім'я його забувалося, доки в житті не наступали моменти, що треба було знову починати з нещасної селянської печі, як із першовогню.

— То ви не артистка, пані?

— Ні.

— І не аматорка?

— Ні.

Візник спрямував коней на узбіччя тракту. Коні пішли підтюпцем. Бричка легко котилась наїждженою селянами полівкою.

У лісі земля була притрушена рівеньким шаром снігу. Сніг прилипав до підшов, шурхотіло листя, подавалося під ногами, як пух. Височенні тисячолітні дуби стояли густим щільником. Сюди руйнівна воля людей ще не сягнула. Дереву вмирили, похилившись на сусідів, зрідка шубовсне суха гілка, ліс аж немовби стрепенеться від дзвінкого тріскоту, а тоді тиша і самота, як у покинутій оселі, залишеному людьми місті.

Марта несподівано вийшла до урвища. На посірілих скелях відливали золотом довгі повісма трави. На дні провалля дзюрчав струмок. Він вибігав з-під одної скелі і, пропетлявши з десяток кроків між плиттям, затікав під другу скелю. У тому місці темніла вибоїна, очевидно, там був грот. Над проваллям, наче казкова кладка, повис стовбур поваленого дуба; частиною коріння він ще тримався землі, на гілляці, що обняла стовбур і все-таки зіпнулася догори, шерехтіли червонясті сухі листки; крона на протилежному боці обсотала скелю, як гігантський виноградний кущ. Дерево жило і не збиралося припиняти боротьбу. В цій царині випадок уже нічого не міг змінити чи доповнити. Він цілком одомашнився у стихії людського життя, а тут капітулював. Там, між людьми, випадок дав поштовх процесам, результати яких важко передбачити. Випадок, як кріт, невтомно працює під плахою стандарту. Під цією плахою триває бродіння.

"Пане випадок! Чому ви мовчите? Я ж бачу вашу тінь".

Тінь знизала плечима.

"Не хочете озватися?"

Тінь скинула темними крутими бровами.

"Мовчіть, пане випадок..."

Тінь знизала плечима і опустила голову.

"Мовчіть..."

Марта пригинцем пішла під низьким плетивом гілля. Мабуть, випадок здатний нині діяти тільки там, де безперервно сиплеться емотивний пил. Це дивовижно! Усе най-святіше в людських стремліннях, усе найправдивіше і найвеличніше стає засобом поневолення, спотворюється, забруднюється, огиджується, доводиться до зужитку. Галоп піднесенень і занепадів, сьогодні певні ідеологічні концепції сприймаються як Господні заповіді, а на завтра їх зганьблено і треба впроваджувати силою. Починається етап самознищення, сектантство і розклад. Обличчя людини прибирає землистого кольору, очі перестають світитися думкою, а рота розчепірює гримаса ненажери і хтивого звіра. Апостоли закликають вернутися до шпіцрутенів і клопочуть про пенсію. Логічне завершення доби псевдобудівництва... Гай, гай!..

По-справжньому відпочити можна тільки тут. Тут, де витає тінь випадку. Полянський каже, що криміналістика на чотири-п'ять років відстає від наук злочинства. Треба ж такого наколотити, пани самодержавці і самовладники! .. Як тихо! І жодного сліду, наче все живе зачуло потоп і кудись вивтікало. Над урвищем голубіє вечір. Треба вертатися. Чи я ще коли-небудь прийду сюди? Її огорнув лагідний смуток. Може, колись приїдемо з Юліаном. Приїдемо на кілька хвилин набратися спокою, пустити гадки манівцями, думати, що думається, не турбуючись, чи правильно, бо на цьому не залежить світові. Хлюпотіння струмка наповнить голову хмелем злагоди, шелест дерев навіє спогадів і розради, повалений над пропастью дуб вселить переконання, що життя

вічне, що завжди були і будуть містки між злими і добрими явищами. Але чи потрапимо ми сюди? Може, випадок заведе нас в інші, навіть кращі, місця, але я неодмінно пориватимуся саме до цього провалля, бо воно закарбувалося у моїй пам'яті! Бо я тут якось відчула себе зціленою і свіжий гіркий присмак калинового зернятка нагадав мені смак палкого поцілунку після довгої розлуки...

Треба йти і не хочеться. І даремно я наламала калинових китиць з червоними, запалими, як губи після поцілунків, ягодами. Даремно напхала кишені смолистим терном. Чи ні, візьму на спомин. Віднесу Олесі...

"Я вже так кудись пішла б, мамо".

"Ні, дитино, ти тюремна, сиди там. Ось я тобі принесла калини. Заквітчай пліснявий мур, а тернові ягідки пускай по одній щороку, щоб не збитися з ліку. Наступної осені ти мала йти до школи. Я подумаю, як тебе гарненько зодягти, як кіски заплести, якою стрічкою пов'язати. О, ти даремно зітхаєш, дитино. Вже до могили я не перестану думати, що тобі потрібно".

"Я вже так кудись пішла б, мамо..."

"Тобі не можна, серденько. Не тужи. Я з тобою. Я з тобою між пліснявими мурами, мокну в брудному клекоті. Ось я принесла тобі калини..."

— Я вже думав, пані, що ви заблукали. Вже хотів гукати. Сутеніє. Їдьмо назад?

— Так, їдьмо...

— Дати вам килимок? Закутайте ноги.

— Дякую, я зігрілася.

— Прошу... Ну, білоніздрий! Айда! Додому — воно веселіше. Ну!

Вїхали до Львова з темним зимовим смерком. Щедро освітлене середмістя виглядало по-святковому. У повітрі кружляв сніжок-сіянець, хідниками снували пари: чоловіки у хутряних шапках, жінки в білих вовняних шалях. Надратушею маяв прапор.

Марта відправила візника, піднялась на другий поверх, стала напотемки роздягатися. Зачувши кроки нагорі, прийшла Марселлина братова.

— Вам листи, пані Марто. Ви вже спите?

— Листи? Дякую. — Марта засвітила. — Дякую. Пишуть молодята із Золочева, а це — від мого чоловіка.

— І До наші пишуть? — Марселлинина братова завагалася біля виходу.

Марта пробігла очима густо списаний аркушик з титрами аргентинської пошти — Тодосій навіз з-за океану стільки всіляких дрібничок, що стане йому на все життя.

— Пишуть, що дуже щасливі, що надзвичайно гарно і затишно в маленькому містечку, запрошують в гості.

— Слава Богу, що все гаразд. На добраніч, пані Марто.

Марта випровадила сусідку і розпечатала другий конверт. Юліан повідомляв, що розмовляв з прокурором. Заарештували його за невірогідним доносом. "Мабуть, незабаром побачимося". Його тримали на

Городецькій. Марта висунула шухляду в "фаєтоні". Юліанові листи були складені п'ятьма стосиками. Цього листа Марта поклала окремо, вона була певна, що з часом набереться новий стосик, бо, якщо дістати спідні листи з отих п'ятьох, майже рівних, вони різнитимуться з останнім тільки датою. Підсунувши до канапи стільчик, Марта поклала на ньому томик Верлена і вимкнула світло. Од стіни тягнуло крижаним холодом. Марта кинула поверх ковдри Юліа-нову куртку.

— Спокійної ночі! — промовила вона, притулившись щокою до холодного рукава.

Спустошливі вогні всю днину шаленіли, В'ючи долину цвіт'ю і виноградну віть, Не даючи жита до жнив дополовить І небо палячи, що жде нас, осмутніле.

Душе моя, жени лихе псредчугтя! Невже минушина пожре нам майбуття, Невже повернеться забуте навіженство, Невже повториться те, що було колись? Борися за свос омріяне блаженство, Іди проти грози, кріпися і молись!

Марта зітхнула і вкрилася з головою.

— Спокійної ночі, КЗліане.

Спіте, арештанти,

Хай вам сняться гарні сни...

Як ти близько від моєї комірки, Юліане! Всього за три квартали. Спи, друженьку, все гаразд. Університет розширюється, створили факультети...

Нову лекцію провели під виглядом вечірки. Про всяк випадок підібрали пару, розіграли за три хвилини обряд сватання. Це було в тій

самій кав'ярні, де ти, Юліане, встряв у халепу з Івахіним. Зсунули буквою "П" столи, наставили пляшок і закусок. Професор Ридан говорив про володарів. Він якраз навів слова Бориса Годунова: "Отче, великий патріарше Іове! Бог свідок, що не буде в моєму царстві бідняка! І цю останню сорочку розділю з усіма!..'

І зайшов поліцей. Літній похмурий чоловік з нестандартним обличчям, довгорукий, присадкуватий, із скованою ходою зацькованого службиста. Професор скосив на нього очі, обтер серветкою рота і говорив далі: про Тамерлана і Наполеона, Олександра Македонського і Дарія, про те, що з огиди до політичної демагогії афіняни перестали відвідувати народні збори. І знову — про сорок вбитих, задушених чи отруєних менш ніж за сто років римських імператорів, про двірцеві злочини, тіні замахів, каруселі страт наивірніших і найближчих сатрапів, що зазіхали на трони, про шістдесят одного знищеного президента Конвенту французької революції...

Професор розповідав цікаво і про Лінкольна, і про Аракчєєва з його собакою Жучкою, яку тримав за кушту-вача страв, побоюючись, що йому піділлють отрути; він оповідав про литовських і польських правителів, нарешті, знімаючи, звів налякані очі на поліцей і питає: Пане, я не сказав нічого недозволеного?" Поліцей, що слухав професора з роззявленим ротом, збентежено знизав плечима і пробурмотів: "Прошу? Ні. Здається, ні. Але що це у вас?" — "Заручини, пане". Хлопці почастували охоронця порядку чаркою вина, упхнули в руку бутерброд, а коли він вийшов, пролунав такий регіт, що шибки задзвеніли.

Будь спокійний, Юліане...

День був сонячний, з приморозком. Марта поїхала на Погулянку до Ковалів. Мирося збиралася на роботу, Михайло читав. Миросина мама присилувала Марту до кави і надзвичайно смачних коржиків з маком (наскільки вона вміла куховарити, настільки Мирося нічого в цій справі не тямала). По Миросі можна було помітити, що вона впоміж зі страхом пишається чоловіком, пишається його участю в університетських

клопотах, тим, що йому виявили довір'я, їй подобалося, що Марта не заходить з Михайлом у балачки, не шепочуться, не вступають у пересуди, що все вирішено по-діловому, серйозно; це викликало в Миросі повагу і до Марти, і до її чоловіка.

— Отже, я наведу Юліана на твій слід, — сказала Мирося, коли вони прямували до трамвайної зупинки.

Неподалік від редакції вони попрощалися, везабарі вийшов Полянський.

— Розумію! — сказала Марта. — Ви досі смієтеся з мене. Я вчора погано грала?

— Чудово. Але я усміхаюся не через це. Я подумав: "Які будуть її перші слова, адже вона навіть упівка не зиркне на мене?"

— Але побачила, що ви сяєте?

— Можу заприсягтися, що я не завважив, коли ви на мене глянули. Хоч я стежив, я це, здається, вмію робити. Справді, Мартусю, чому ви ніколи не дивитеся на людину, з якою розмовляєте?

— Мені треба побувати в двох місцях, — сказала Марта. — Якщо маєте час підпровадити мене, я вам скажу чому.

— Залюбки, Мартусю. Я не менш вільний, ніж ви. То чому?

— З людьми, з якими стикаюся вперше, я поводжуся, як усі смертні. І дивлюся у вічі, і сміюся, не одводючи погляду. А потім... Потім я ношу в пам'яті образ людини і тверду думку про неї. Не дивлюся, либонь, тому, що такі звичайні особливості обличчя, як здатність усміхатися, чи виражати збентеженість, чи злість, — я багато разів у цьому переконувалась, — вводять мене в оману. Сльоза мене зворушує,

розчулює, і я прощаю негідникові підлість. Усмішка примушує повірити в добродушність, якої нема. Ви знаєте, що з цього приводу говорив Стефан Балей? Що природа наділила людину поважнішою оболонкою, кращою і змістовнішою, ніж людина цього заслуговує. Внутрішньо (розумово і духовно) людина відстає від щедро і мистецьки виліпленої зовнішності. У золотій чарі вино широкого вжитку.

— Значить, ви розмовляєте не зі мною, а з моїм образом, що його склала ваша уява і ваш розум?

— Але ж дивлюся на вас! Бачите — дивлюся?

— Ви й на Юліана ніколи не зводите очей? — правив своєї Полянський, сміючись.

— Це стало звичкою.

— Так ніколи й не глянете? — весело допитувався Полянський.

— А я вам цього не скажу.

— Ну ось, ви вже ткнули мене в свій куток у вашій уяві. Так, Мартусю?

Марта кивнула.

— Ви неймовірна, мила і цікава жінка.

— Ні.

— Не заперечуйте.

— Мене як жінку dokonали і висушили ваші чоловічі невдачі. Ваше політиканство, ваші намагання з'ясувати собі світ, у котрому судилося

трохи помешкати. Десь у цих околицях мене можна жорстоко засудити. Я не сентиментальна, як мої посестри, не вмію химерити, я надто стримана і твереза, позбавлена поетичності... Я... Та годі. Заждіть мене хвилину, пане Полянський.

Вона перетнула вулицю і на мить закам'яніла над люком в канал. З-під чавунної деки долинав клекіт. Брудний клекіт. Марта поклала на деку гроно калини, обв'язане барвінком і блакитною стрічкою.

"Заквітчай собі, Олесю, темні мури. А це тернові ягідки, щоб не збилася з ліку темних днів і безпросвітних ночей. Я з тобою, дитино. Я, серденько, з тобою. Ой, з тобою..."

Вона витерла очі, ще якийсь мент постояла, похиливши голову, і вернулась на тротуар.

— Ходімо, пане Полянський.

Якийсь час обоє мовчали. Марті ще вчувався Олесин голос, і їй від нього паморочилася голова, вона подумки благала: "Не муч, Олесю, не муч, дитино. Не муч, мені нестерпно важко". У Мартиних вухах задзвеніло безперервним дзвоном: "Мамо-мамо-мамо-мамо!" Вона зблідла і схопилась за груди.

Полянський допоміг їй зайти до крамнички, гукнув служницю, і та принесла склянку чаю.

Потім, на тротуарі, Полянський рішуче взяв Марту за руки і спитав:

— А тепер куди? До тюрми?

— Так...

— Мартусю,— почав суворо Полянський,— якщо ви не дасте обіцянки, що будете поводитися мужньо, я вас туди не пущу. Розумієте, не пущу?
— Над його переніссям затемнів карб.— Я цього не чекав од вас. Я знаєте що хотів спитати?

— Що?

— Чому ви досі не берете Юліанове прізвище? Марта Господар. Ці два слова мені грають, як срібна струна. Вони мені додають снаги. Але що я бачу!..

— Облиште, — слабо озвалась Марта. — Ми не діти. Вона йшла, опираючись на його руку. Зупинилися на

протилежному від тюремного фасаду хіднику. Плитка стіна ряботіла на три чверті забіленими вікнами і решітчастими щитами. Під самим дахом з-за відхиленої кватирки цідилась нитка цигаркового диму.

— За цими мурами — ще один привид мого щастя, — сказала Марта.
— Прощайте, привиди. Я ненадовго покидаю вас.

Полянський машинальним рухом пригладив руде хвилясте волосся і відступив до огорожі занедбаного скверика.

"Ти не туди дивишся, — мовила сама до себе Марта. — Кажуть, у цій тюрмі чотири яруси підземних камер. Юліан десь там, у землі. В могилі. Зичу тобі сили, Юліаночку! До побачення, Господарю!"

Вона рушила до Полянського.

— І вам усього найкращого, пане Полянський. Вибачте, що через наші справи мусите терпіти товариство ренетів, івахіних та івахових.

— Загалом мені несолодко.— Полянський похитав головою. — Ця, вибачте, п'яна худоба мені страшно остогидла. "Я, — перекривив він Івахіна, — я... привіз додому п'явки і забув, що радив лікар. Кажу Присьці — звари. А що?.. Полегшало...

— Вибачте, — повторила Марта і подала Полянському руку. — Моє "дякую" небагато важить, Гамільтоне. — Вона вперше назвала його по імені. — Вам буде вдячна уся ця закутина з накиненим на шию зашморгом. Але й від мене — спасибі. На все добре! Тепер я піду.

Жінка, сама лиш присутність якої навіювала Полянському жадобу життя, змішалася і зникла між перехожими.

Він довго стояв у задумі перед сірим фасадом міської тюрми.

КНИГА ТРЕТЯ Глава I

Касирка розмовляла по телефону. Я відступила від перегородки, зиркнула у вікно. "Доки триватиме цей туск, ця холодна мряка?"

— Куди ви їдете? — запитала касирка. Я назвала станцію, через секунду спохопилася, що мовила не те, але касирка подала квиток.

Прочитавши напівзабуте слово під штампом, я посміхнулась. Це навіть незле. Заховала квиток і подумала, що в тому є, певне, якась прикмета. Ні. Просто неуважність. Часто перед дверима сусідки на запитання "хто там?" відповідають: "Я".

І Марселла, і Тодосій — чужі. А як там мама, сестри?.. Що б про мене говорили, я таки ношу близьких біля серця, як рану.

— Тринадцяте купе, — каже провідник.

— Дякую.

— Ви не забобонні?

— Анітрохи. Провідник осміхається:

— Любите чоловіче товариство чи жіноче? Я здогадуюся, що переді мною базіка, і кажу:

— Мені байдуже.

Провідник бере квиток від літньої жінки, але усмішка не щезає з його лиця.

— Чотирнадцяте купе...

І більше немає пасажирів. Я радію, бо принаймні висплюся.

Од м'яких диванів тхне парфумами і тютюновим димом. Поїзд рушив. Неквапом розгортаю постіль, поглипую, як одсуваються дерева і будинки. Напливає гадка, що їду назавжди. Не можу зібрати доказів, щоб заперечити собі, лиш шепочу:

— Брехня.

Поїзд викотився за місто. Січе дощ, темніє. Заплющую очі і перед сном встигаю промовити:

— Я неодмінно вернуся.

Видно, дощ падав усю ніч. На світанку поїзд мчав мовби крізь задимлене згарище. Чи побачу з пагорбів нашу хату/ Мабуть, ні, бо туман, але добре, що їду додому.

Якась станція. З коридорчика долинають голоси.

— Тринадцяте...

Таки когось підсаджує, свинюка.

До купе заходить дамочка в картатому дощовику. Поставивши в куток парасолю, весело позирає на мене, ніби хоче сказати: "Така негода, що й душу не завадило б викрутити". Ретельно витирає хусточкою щоки, їй уже сорок або за сорок. Худорлява, темноволоса, блакитноока, надзвичайно моторна.

"Конфідентка? Навряд!"

Роздвоєний, немов склепаний із двох половинок, ніс, та з виду досить приємна.

На столику з'являється пакунок з їжею.

— Боялася проґавити поїзд, не поснідала. — Очі заохотливі. — Пристанете до компанії? — Ніяково перебирає коралі на шії. — Будь ласка, не відмовляйтеся. Ви ще, мабуть, не снідали.

— Ще ні. — Дістаю з сумочки вафлі.

— Нині не мода пригощати пасажирів чаєм. Взагалі неподобство. Залізниця стала державною, але націнки в буфетах набагато вищі, ніж за приватників. Ви львів'янка?

— Так.

— Ой, Львів, Львів!.. Навіть через сумні спогади не в стані розкохати це місто.

— Ви там училися чи мешкали?

— Мешкали. Минулося щастячко.— Дамочка сяйнула приязною усмішкою. — Татусь працював у музеї українського мистецтва. Правда, наші заощадження пішли на експонати, і на власне помешкання не стягнулися.

— Тому й виїхали?

— Мій батечко завжди хворів селом. Це те саме, що гірська недуга, коли ви, забувши світ, віддаєтеся марним мріям і бездіяльності. Батько втовкмачував і мені, і мамі, що в цю добу лиш на селі людина збереже свої моральні вартості. Коли мене спіткало горе, батько вирішив: годі, я ж казав, що добра тут не ждять. Запроторив нас у найг-лухіший закуток Галичини, де тепер півні співають на три держави. В нас поляки, за Дністром румуни, а за Збручем Україна. Тільки на Різдво і на Великдень можна припустити, що це одна земля: коли за Збручем, в Ісаківцях, заводять української, потроху підспівують у нас, на Козаччині, і на румунському боці, в Пригородку. Прошу, їжте. Яка це станція? Милиця? Боже, які жахливі назви!

— А в селі ви пустили корінь, побудувалися?

— Що? — Моїй співрозмовниці запитання видалося наївним. — Ми, пані, вчительська родина й нічого не маємо. — Вона запнулася, на обличчі майнула запобігливо-винувата усмішка. — Відтоді, — вела вже менш упевнено, — як між замковими валами стали прикордонники, остаточно лишилася без діла. Офіцери добилися, щоб школу перепровадили на польську мову. За небіжки Австрії батько сподівався директорської пенсії, та довелося зайнятися бджолярством.

— Додому не берете учнів?

— Це, пані, неможливо.

її мовби мучить досада. Як і тоді, над Дністром, коли годилося сказати Юліанові: "Я чесна", — мені бракує слів. "Я вас не видам, говоріть..." — "Я приблизно здогадуюся, яка тепер ситуація". — "Можете не критися, я теж кра-мольниця..."

Вона перебирає коралі і дивиться у вікно. Дорожники ставлять зимові щити. Між чоловіками кілька дівчат. Парубійко у підкороченій шинелі термосить як грушу дебелу дівцю у червоному півкожушку.

Дамочка переводить погляд на мене.

— Вас оштрафують раз, вдруге, тоді пригрозять, що вивезуть на піски в Мазурщину. 1 селян, що шукають українського вчителя, обкладають штрафами. 'Ma rap j\$zyk polski!"²³

Далі вона говорила, не зводячи очей.

— Оце батько відрядив мене до стрія — він тут, на Львівщині, працює писарем у сільській канцелярії. Каже батько: "Може, стрий тебе де-небудь прилаштує, він ходить у начальстві . Але всюди одне й те саме. То лиш з вікна політика здається дивницею. Ну й стара погудка — на нову дудку. Та нехай пропадом пропадають школи, каже дядько, якщо через них мені терпіти, а потому бідуватимуть діти, бо їм не знайдеться місця, крім чужини. Онде: хто з українців покінчив науки, всіх відлакували на каторгу. Мої діди і прадіди без університетів пережили орду, ляхів, тевтонів і всіляких інших швабів. Я, темний, даю собі раду коло землі, то й мої діти якимось відкапарять, що їм Бог призначив.

Я уважно слухаю і час від часу похитую головою. Мабуть, незнайомка починає мені довіряти. Найда, Полянський і навіть Юліан запідозриш б, що це конфідентка.

— Не приведи Господи наразитися на перевертнів, — дамочка засукує рукав, вище зап'ястя червоніє рубець недавньої рани. —

"Budziesz pokrojona na plasterki!"²⁴ Найцікавіше, що це ті самі запродавці, які шаленіли при Австрії. Даю слово, якби прийшли іспанці чи турки — вони миттю переличуються, віддадуть на шибеницю нинішніх панів і далі знущатимуться над рідним братом. Чули анекдот? Дядько скаржиться лікареві на болі в шлунку. Лікар зробив розтин, аж там... дядьків батько. Людям, які народжують таку гидь, треба серйозно подбати про оздоровлення. Вибачте, повело мене, мов не до добра.

— А про що нині говорити! Одне всім стало хроном у носі.

Дамочка з явним полегшенням усміхнулася.

— Та я вже, пані, перестала боятися. Двічі не вмирати. — І простягнула руку. — Познайомимося? Оксана Скорик.

— З приємністю, Марта Чорнеза.

Я в душі посміхаюся: усіх, хто мені коли-небудь придавався, я тільки вміла вислухати. Думаю і повторюю собі подумки: "Оксана... Скорик Оксана..."

— Ви працюєте у "Землі і долі"?

— Ми називаємо її "Ні землі, ні долі".

Обидві сміємося. Я крадькома поглядаю на годинник.

— Я теж щось про вас чула, пані Оксано.

— Бачите, як буває! — Та вона одразу ж спохмурніла.— Я була героїнею одної мелодрами. Ми чемно не будемо торкатися цього, пані Марто. Розбудовують Львів?

— Зводять котеджі для колоністів.

— І, мабуть, казарми?

— Поки що визволителів розмістили в школах і лікарнях.

— Львів завше був замаскованою казармою. Колись я утікала від бубнів і солдатського човгання на Княжу гору.

Аж тепер я хвилююся по-справжньому. Через півтори години я повинна зійти з поїзда. Це свинство,—думаю, — що ти порвала з родиною. Може, через це тобі "таланить" ужитті..."

— Я, — каже Оксана Скорик, — любила туди ходити восени, коли місто гнобила мряка. Здерешся на верх гори, бачиш тільки церковні бані і шпилі костелів... і закам'янієш. Вони то тут, то там пробиваються із туману, як корони на сивих головах владик. Мені привиджалися обличчя: благородні і хтиві, втомлені й усміхнені. Я, пані Марто, виросла з татусевого ремства. Мій батько — хатній бунтар. Він на людях мовчазний, але послухали б ви його дома! Я взагалі не розумію, що таке — кого-небудь наслідувати, одначе батькове хатнє ремство, здається, передалося мені. — Оксана Скорик стримала ніякову усмішку. — Між іншим, вусіх патріотичних родинх потомство трохи дивакувате. Правда, я часом дотепна, коли йдеться про сильних світу, та я вас соромлюся: ви журналістка, вам приїлися всі стилі... То, кажу, мені привиджалися обличчя можновладців. Я думала: ці люди кохали і... вбивали. Жорстокіший був той, хто щорічно страчував тисячі. Але і добрі, і жорстокі ходили в чужі землі убивати чужі народи. Історики ще ні разу по-справжньому не змалювали народовбивства. Навіть про війни не розповідають повної правди. Батько передплачує збірники документів про минулу війну—і б'є кулаками об стіл. Адже і австрійське, і російське військове мистецтво зводилося ось до чого: в одному місці кидали на вибиття кілька армій, щоб в іншому місці просунутися на кілометр-два і наробити в газетах "переможного" галасу. Словом, історія без'язика... На

Княжу гору долинали солдатські пісні, в котрих згадувалося ім'я імператора. Я знала, що ключ від міських воріт зберігається у цісарського намісника, що намісник не передасть нікому цю символічну залізячку навіть під загрозою смерті (вам, певно, відомо, що у вісімнадцятому році Гуйн саме так повівся). Я вигадувала. Ось викрала ключ. Усе вирішується легко і просто, наче в казці. Але згодом я збагнула, що Львів — замаскована казарма і нам залишається до скону шепотіти молитву втрат і зречень... На вулицях Львова човгають цісарські солдати, галалай-кають пісень, де в кожному куплеті згадується імператор, цей спів схожий на скигління, і моє серце пронизує туга. Вовки, думала я, певно, відчують, що люди — їх наиза-пекліші вороги. Чи не тому, коли в лісі заплаче дитина, збившись з дороги, звірі приводять її до вовчиці, щоб виховати вовчням. "Що ж діяти?" — питала я себе. А над ратушею купався у промінні цісарський прапор і нагадував шматок веселки між вітрилами проклятого корабля. Я видряпувалася на замкову стіну, мені ставало страшно, і тоді, як сотні разів до цього, під муром зупинявся дідусь із потравмованою уявою. "Лихо без причини, — кдзав він беззубим ротом. — Ви, добродійко, пам'ятник?" Його очі були неворушкі, як у дресированої вівчарки. Він уможувався на камені і розгортав на колінах лікарський підручник Крупинського. Ця книжка побачила світ два сторіччя тому. Букіністи її оцінювали на вагу золота, тим часом дідусь був зодягнутий у полатану куртку. "Бальзак казав, — чула я знизу, — що ідеї знешкоджують ідеями. Як же тоді, поясніть, ідеї вбили, нічого не пропонуючи взамін?" Тонкі тремтячі пальці бігали між рядками, чогось шукаючи. Я утікала з Княжої гори до солдатських бубнів... Мої львівські походеньки — як голодний сон ботокуда.

Ще один монолог, думаю я. Жіночу; Спілку галицького відродження Юліан називав "апеляцією до богобоязливих начальників". "Майте сумління, — перекривляв він жвавих діячок. — Не ниште нас, ви берете страшний гріх на душу".

Пригадую, у гімназії з рук до рук ходила вирізка з пожовклої газети, де писалося про драму Оксани Скорик. То теж був університетський конфлікт. З цісарського благословення польські паничі і професура

домагалися спольщення університету, мовляв, це тепер заклад світового значення. На вулицях вирости барикади, тоді вбили Оксаниного нареченого. "Юна галицька патріотка,— писала газета, — зі спротиву полонізації і з розпуки за коханим вчинила замах на власне життя. На щастя, лікарям вдалося відрятувати дівчину".

Ще сорок хвилин.

У сусідньому купе життєрадісний баритон заспівав "Вечір надворі". Голос розростався, як полум'я, плив оксамитовими тасьмами, западав у сумовиті петлі.

— Видно, професіонал,— сказала Оксана Скорик. Коли співак замовк, вона в задумі додала: — В житті безліч спалахів, які вертають нас аж до дитинства, коли світ здавався яскравим і добрим. Припустімо, що це знаменитий артист їде в гості до батьків. Уявив собі зустріч — і стрепенулося серце. І вже намагається забути далину, де не потребував запобігливих маминих турбот і батькового слова. Вам ще не надокучили мої теревені, пані Марто? Я рада, що ми познайомилися. До речі, я ваша постійна читачка. Ви мусите бувати на місцях злочинів? Видно, каторжний обов'язок.

Мені стає смішно.

— Я всі жахи вигадую, пані Оксано. Співрозмовниця спантеличена, готова обуритися. Одриваю шматок газети.

— Прочитати? Послухайте, будь ласка. Пані Олександра М. в день народження отримала рекомендовану банде-ролю, в якій знайшла ропуху. Подумавши, що це даруночок" зятя (той мешкав у пані М. п'ятий рік), розгнівана дама подала йому до столу зварену ропуху. В часі суперечки і смиканини пані М. втратила два пальці лівої ноги: їх обрубав кухонний сікач, що впав зі столика.

— Це ж "Огігшік шао>уу", пані Марто!

— Ось правдоподібніша версія. Зять пані М. вернувся після марних пошуків роботи. Пані М. налила супу, але зять устромився в "Тгуьшш гоьопіісги". Обоє були роздратовані, з випадкової репліки вибухнула сварка, і зять запустив у тещу сікачем. Та на суді пані М. несподівано заявила, що сікач упав зі столика, її вблагала дати таке пояснення донька, що чекала дитини... Мабуть, ви перестанете читати мої репортажі.

— З вашою уявою писати книжки.

— Наповнені побутовими анекдотами, як "Земля і доля"!

— Я починаю дещо розуміти. Анекдот посів павиний трон?

— Майже. — Дивлюся на годинник. Через десять хвилин висідати.

— Колись, — каже Оксана Скорик, — мене гнобила настирлива думка, що людство вернеться до дикунства. Ідучи з Підзамча, побачила, як працюють на фабриці: той виконує одну операцію, той — іншу, той — ще іншу. Я і тепер вірю в поступ і розумію необхідність спеціалізації. Але тоді мене це так вразило, що прибігла до батька й кажу: "Світ загине!" Кажу: "Люди розпочатся забезпечувати насущні потреби. Забудуть, як робиться хліб, колесо і кияня. Якщо внаслідок катастрофи підуть з димом всі набутки, книжки, посібники і рецепти — людям не вдасться відновити того, що створювалося протягом тисячоліть. І знову почнеться: хто вмітиме викрешувати вогонь, того назовуть Прометеем, новоявлений Мойсей вказуватиме дорогу по зорях, якщо на основі того, що дехто запам'ятав, вдасться зібрати книгу життєвого досвіду, то це буде Біблія, а примітивний науковий каталог наречуть чорнокнижжям'. Батько мене висміяв, але мене й досі подеколи непокоїть рецидив тієї вигадки. Ось дивації: анекдот — вершина офіційної істини. На користь мого

припущення підбирається доказ з іншої галузі життя. А ви куди збираєтеся, пані Марто?

— Мені зараз сходити, пані Оксано. А через годину я дома. Запросіть мене на весну до себе. Мені скортіло послухати півнів, які співають на три держави.

— Ой, від щирого серця!

Оксана Скорик проводить мене до тамбура.

— Дякую за товариство, пані Марто. На весну справді приїдьте. Неодмінно, чуєте?

— Усього найкращого!

Не люблю озиратися, але бамкає станційний дзвін, я зупиняюся і махаю рукою: Оксана Скорик ще в тамбурі.

Поїзд відходить, як сон. Лишившись на самоті посеред дороги, я можу бути з собою одверта. Я відчуваю, що мить, яка покерувала мною, коли я купувала квиток, коштуватиме мені нервів і здоров'я. Я таких моментів оберігаюся, навіть примушую себе почати все заново, але тут я собі зрадила. Буде мені гірко. Все виходитиме не так... Боже, шепочу. Боятися чи здатися на твою волю?

Сипле мокрим снігом. До села веде бракована дорога, і коли через кілька хвилин вона починає сіріти, мені стає відрадніше. Попереду — сіра каламуть. Сірий день мого повернення. Надивившись на рідні стіни, я, мабуть, втрачу розсудливість і занапащу себе. Прикро вертатися додому після втечі, знаючи, що там нічого не змінилося.

З неба вже сіє колючими осколками. Ніде ні сліду. А мій шкарубне і припорошується... Пустельним шляхом шкандибає потороч. Голова

замотана в шалю, модне пальто, поверх туфель — калоші, в шевровій торбинці пачка асигнацій. Це потороч нових часів. Колись вона дибала у свиті, несучи в лахмітті посинілу від холоду дитину. Вона полохливо смикалася до узбіччя, коли мурован кою гуркотіла бричка. А ця — неприступна, горда, не має в чому розкаюватися, і від цього їй, певно, тяжче, ніж тій, що з дитиною. Та йшла по співчуття, а ця в броні "холодного світогляду"...

Дорога падає у викопаний перед війною жолоб. Селяни з довколишніх повітів цілу зиму кленцали ломаками, видовбуючи корито цісарського гостинця, вирубували вишні і яблуні, бо цісарське розпорядження вимагало, щоб узбіччя обсадили граціозними тополями. Прислухаюся до кроків, та мені причувається, що скрегоче заступ. Може, скрипить тополя? Габсбурги відстали од північних владик. За Збручем шляхи обсажені липами і тополями двісті років тому... Тут гарно ходити вліті. З горбка видно, як в долину біжать рядки тополь, перетинаються, розходяться, а на самому обрії мовби шикуються у стрій, і здається, що то ворота в небо... Я мріяла привезти додому Юліана. Може, навіть зволікала з відвідинами, бо не було нагоди...

Пеньок на межі ще не струхнявів. Це наше поле. На тому краї — западина і хід в печеру. Скрізь по Галичині сітки гrotів. Старі люди твердять і готові битися об заклад, що це криївки з татарських часів. Під землею можна подибати річки і озера, кришталеві замки, келії з гіпсовими стінами. Але все це робота льодовика в добу зледеніння. Спершись на Карпатські відроги, крижане громаддя тануло сотні років, і воді ніде було дітися, вона свердлила землю і камінь; усі гrotи сполучені з каньйонами, в яких протікають Серет, Збруч, Нічлава, Дністер... Я гадала, ми звернемо з Юліаном на наше поле і заберемося в гrot. Дзінь-дзінь! У мертвій тиші б'ються об кришталі джерельні краплі...

Ні, хтось справді шкрябає лопатою. Хтось іде з нашого поля, тягнучи лопату за держак. Мені ця несподіванка не до смаку: не хочеться нікого зустрічати до самого дому.

Зупиняюся: а раптом хтось із наших!

У сніговій куряві пливе ще одна постать, а це, я вже впізнаю, — батько. Високий, сутулий, у якійсь нехара-путній, ніби з маминого плеча, кофтині, під нею хутрянний лейбик, чорна шерсть прилипла квачиками до поморщеного, неголеного підборіддя. Вуси сиві, аж руді, щоки запалі, очі вицвілі, круглі, озлоблені.

— То ти, тату? — рушаю до нього. — Що робиш в таку негоду? — Нагинаюся, щоб поцілувати руку, але він її висмикує.

— Яким світом? — попліскує мене по плечу, немов збирається сказати: "Шкода, що стільки протопала, але назад, до станції, підкинемо підводою".

— Що робиш?

— Роблю? Тьху! Ади, грім би його вдарив, не дає життя, — і киває на постать, що застигла оддалік.

— Хто це?

— Гріха на старість боюся. Ти ще мене запам'ятаєш!.. Батько погрозив п'ястуком і смикнув мене заруку.

— Та межу поправляв, — каже сердито. — А йому донесли, що я подався з лопатою, — і назирці. Я її зацементував.

— Кого, тату? — питаю здивовано.

— Межу... Таж межу! — Він дивиться на мене такими очима, наче я кругла дурепа. — Два роки судилися... Я продав телицю — купив цементу.

Мабуть, мені це сниться, думаю я. Силкуюся пригадати, з чийм у межу наше поле, та дарма, забула.

— Чого серед зими?

— Так вийшло.

— Надовго?

— Буде видно.

— Що буде видно?.. Повзе он, — киває батько назад. — А ти не могла б його приборкати? Хоч раз допоможи старим. Я мав дурного адвоката і програв суд. — На його посинілому носі стирчать сиві волосинки. Мені смішно і водночас трохи затишно. — Знайди тямливого адвоката, витрати візьмемо на себе... Повзе...

Окидаю його поглядом. Він такий висушений, що здається невагомим.

— Я про це подумаю, тату. Як твої нирки?

— Нема часу хворіти.

— Чи не можна вас полагодити без суду?

— Як! А що люди скажуть? Що я здався на Покровину милість? Ні... Прости мені, Господи, але я передчуваю, що відсічу комусь голову.

— Ходімо, тату, я подивлюся.

— На межу? — Він веселішає і рушає поперед мене. Каже: — Вона тонка, як нитка. Я викопав рівчак уздовж гін, забив його череп'ям і битим склом, і тоді вже... Він, сучий син, тільки походжав збоку і придивлявся.

Мене ніби відлупцювали. Я тільки одного прагну: хочу до мами, хочу посидіти з нею мовчки.

Батькові кортить побалакати. Він показує на видовжену в куряві тінь Покрови, розповідає, що працював ціле літо. Він, очевидно, хвилюється, що Покрова теж вернувся на межу.

— Подумав, певно, що на підмогу мені вийшов Стах. ("Котроїсь сестри чоловік", — відзначаю про себе). Боїться, щоб не пересунули межу. Гей, чоловіче, та коли б я намислив — не треба дня.

Покрова за кілька кроків. Я не бачу виразу його обличчя. Воно довгообразе, як із полотна Ель Греко. Мабуть, Покрова запустив бороду. Батько постукує лопатою по цементному пружку, присіяному снігом, що, як рейка, біжить через усе поле. Я уявляла собі щось схоже на тин...

— Не журися, тату, — кажу голосно, щоб і Покрова вчув.

— Добре, що ти приїхала, — відповідає батько бадьоро. — Тепер я не сушу собі голову.

Покрова — неквапом до дороги.

— Він тебе злякався, — каже батько. — Е, бридка скотино! Занюхав, чим пахне?! — І зумисне гатить лопатою по землі, але Покрова не озирається. — Знайди адвоката, щоб умів гарно і довго говорити. Я програв справу, бо найняв недорікувату жабу.

— Все буде добре, тату. — У мене чогось поболює голова. "Вітер надув..."

— Можемо рушати, він уже далеко.

— Мама здорова?

— Ого!..— Якесь порівняння батько не сміє висловити.

— Як Стефа, Ганна, Оленка?

— Непогано, Оленка... Сама побачиш.

— Тату, а хто з нами в межу з тамтого боку? Батько улещений, посміхається.

— Піп. з того боку не треба межі. Я щовесни ріжу скибку, а піп і до гадки не бере, дурний. Та він тут сіє лише люцерну. В нього лан від Копанки. Там земля!.. Ти повинна знати, Марто, що я за тебе воюю. Ми твоїм сестрам таки дали, а тобі — нічого. Моє волосся облізло б від сорому, якби ти лишилася без віна... Правда, ти щось у дівках любиш ходити... Тетин дарунок я не вважаю... Ми з мамою переконані, що ти до нас вернешся. То закон, Марто. Ти в нас найменша, ти нам повіки затулиш... Нема гідного хлопця?

— Є, тату.

— Чого ж воловодишся!

— Він у тюрмі.

Я одразу шкодую, що це сказала. Батько не мовив ні слова. Видно, засотав клубок.

— За політику, — додала я.

Батько махнув рукою і пішов швидше. Аж перед ворітьми попередив:

— Ні мамі, ні сестрам, нікому — ні слова. Чула?.. Дивися мені. Тут недавно один фраєр дуже старався щось про тебе вивідати. Мама перелякалася. Та й усі наполо-шилися. Такий світ, що через гілку й корінь гине. Ну, біжи, біжи, цілуйтеся, бо через шибку сльозами бризне... Не туди дивишся. Ми в світлиці піч поставили. Онде зозулька, у вікні.

— Місто моє! — залебеділа мама. — Горе моє! Пропажа моя! А ми ж...

У неї такі чисті, такі глибокі, дарма що заплакані, карі очі, що я не смію в них дивитися, щоб не зобачити якусь штучну свою гримасу.

— ...А ми ж тебе чекали! Мені приснилося, що ти пишеш до нас листа. Кажу татові: "Буде новина". Роздягайся. Душно? Тато зрубав акацію, натопили. Яка ти, донько, вродлива! Коли вже з чоловіком приїдеш? Маємо по селу повно онуків, але і від тебе пора мати. Ти голодна? Чим похачувати? Лемішку зі сливовим повидлом будеш їсти? Будеш, ти колись любила. Ми, Мартусю, село, даруй... А чого старий не показується? Нехай би йшов, скликав наших. Моя гостю, моя дитино...

її приповідки доводять мене до ридання.

— Тата в полі стріла? Не дивися в той бік, він на старість оскаженів. Пам'ятаєш Шубків? Мали по підводі битого каміння під кожною стіною та й шпурляли в сусідів за будь-яку дрібницю. Скоро й наш... Я вже йому не перечу. Роби що хочеш, синя губа твоя. Ой, чого я стою! Треба розчинити тісто на пампушки.

— Я допоможу, мамо.

— А ти... — вона усміхається, — потрафиш?

— Спробую.

— То візьми фартушок.

Дістає зі скрині новісінький, і я починаю вловлювати щось незвичне в тому, як мене приймають: "До мого повернення готувалися чи їм просто приємно? Ні, мабуть, мене дожидали".

— Старий! Чуєш, тату? — гукає мама з сіней. І, вернувшись: — Мартусю, він тебе соромиться, дід сварливий. — Вражено застигає біля одвірка з опущеними руками.

— Чого?

— Це не дід, а цирк.

Мама на п'ятнадцять років молодша за тата, однак така вже сива і виснажена, що я не розумію, які прикмети (чи, може, риси характеру) вважає ознакою старості, якщо називає батька дідом.

Мене огортає жаль. Визирнувши у вікно, бачу батька під оборогом.

— Може, він хоче переодягтися?

— А біс його знає.

— Я піду в сад.

— Вийди.

Надворі зовсім біло. Цікаво, думаю, чи й у Львові випав сніг? Схоже, що зима наступає з півдня, а не з півночі.

Город всуціль засаджений молодими щепами. Біля повітки — дбайливо накриті сніпками вулики. З хліва долинає гучне рохкання...

ьатько і перше любив працювати, але тепер у всьому інший лад.
Заповнений кожен куточок, наче стискається фатальне коло.

Вертаюся на подвір'я. Батько шмарує чоботи. На ньому нові штани і біла вишивана сорочка з широкими рукавами.

— Що то був за фраєр, тату?

— А ти не здогадуєшся? Звідкіля ж? Із жандармерії. "Може, через нього я знову стала вам ріднею г"

— Твої потерти дьогтем? — сміється батько. — Ач які: на різках.

— Фасон.

— Скільки заплатила?

— Сорок злотих.

— Я свої купив за три. — Мрійливо повторює: — Сорок злотих... — Шпурляє на полицю щітку. — Заходь до хати, простудишся.

Мама:

— Вичепурився? Батько:

— У грошей куций хвіст. Дай на монопольку.

Мама бере його за лікоть, виводить до сіней, щось шепоче, відтак голосно:

— Купиш ковбаси і паприкованого сала. Не тиняйся по селу. Скажи Стефі, щоб розіслала хлопців по гостей.— У світлиці втомлено зітхає,

наче вернулася з сапання.— То розчиняй, Мартусю, ось дріжджі, борошно вже вгрілося. Не замалий фартушок? Ади: в самий раз.

Вона взялася чистити буряки на борщ. Тільки зручно вмостилася на ослоні біля вікна, як спохопилася, що не принесла з льоху капусту ("Треба, щоб впарилися листки на голубці"), але вернулася із шматком м'яса.

— Глипни, Мартусю. На шницлі. Побіжу до сусідки за машинкою.

Але до сусідки не подалася, а налагодила сікач і дубовий кружок. Я чую, як вона без угаву метається, і починаю розуміти дивовижний ритм у її руках. Беручись одразу за десять робіт, вона розпорошує увагу, бо їй, як недужому на невиліковну хворобу, не можна скупчуватись гадками навколо чогось одного, інакше знову постане запитання: "Для чого? Який смисл?.." Я зауважую, що в кожному куточку, де її чекає незакінчена робота, в ту секунду, коли руки торкаються речей, мовби зринає музика. Щось погримує, стукає, шелестить, шемрає. Мама щось каже — і каже, ніби чомусь зрадивши, та втіхи — краплина, вже треба переводити погляд в інший бік і до чогось іншого прикладати руки. Так бджола нишпорить між пелюстками, так на цитрі в плетиві струн чогось дошукується пригнічений музика.

Мама здобуває настрій у безладній метушні, батько — в химерній злобі, і цікаво, що, шкилюючи одне з одного, не гризуться, нічого не випоминають, ніби раз назавжди домовилися: ти собі, а я собі. Міщанська сім'я давно б розпалася... То що, пане Скорше? Збережеться на селі людина як людина? Чого тут більше: терпіння чи втоми?

— Шнибає,— каже мама, дивлячись, як батько оббиває мітлою сніг з чобіт.

Ось звідкіля це слово! Коли я чую кроки Захара Найдю, на уста мені напрошується: "Шнибає".

Батько загадково усміхається і щось ховає під полою.

— Уже зняв пробу? — майже кричить мама. — Покажи пляшку!

Батько одною рукою щось підтримує, а другою дістає вщерть наповнену півлітрівку. Добуває ще одну.

— За ті самі гроші — дві. Самогон ліпший від монопольки.

— Там що?

Батько опускає додолу мокре, скоцюрблене цуценя.

— Марш!

— Бездомне. Замерзає.

— Ади, які голодні очиська. Як два шлунки. Ковбаси купив? — Вишарпує з батькової кишені згорток, принохується. — Дай йому картоплі, — показує на цуценя, — і щоб у хаті не смерділо. Постели в хліві. Піди по воду і внеси дров. Все звалив на мої руки — я вже не маю сили.— Вона сідає, стискає плечі, кудись віддаляється зором, помислами, всім єством. І, цілком відсутня, лиш тінь душі чи пам'яті, стиха бубонить: — Присмажити ковбасу з капустою чи подати окремо?.. Нехай росте собачка, не завадить.

Мені стає не по собі. Це не співчуття, не побоювання, не зворушення, а щось таке, чого не можна ні назвати, ні пояснити.

— Мартусю!.. Що, доню?

Мама зводиться, вдаряється руками об боки, наче щось струшуючи, і далі — шкрябання, гримання, шемрання, дзенькіт.

— Постав корито на припічок, швидше підніметься тісто. Старий, чуєш, старий! На яку пору замовив?

— На вечір!

— Так, ночі довгі. Налий гасу в лампи. А вода є?

Глава II

Першими ще за дня прибули Стефа з чоловіком і дітьми ("Хлопцеві — одинадцять, — сказала мама, — дівчинці — дев'ять").

— Де та львівська паннуля? — з сіней гукнула Стефа майже маминим голосом. Вона цілком вдалася в маму: така ж замислено жвава, воркітлива і сердечна. — Боженьку, які ми пишні! — Ми обнялися. — Які випечені!

Делікатні! А по граба до лісу підемо? На цім плечу не двигнеш відземка. — Стефа стала поряд з чоловіком, поклала йому руку на рамено і розсміялася (обоє були одного зросту, та біля повнотілої Стефи чоловік виглядав дрібнішим). — Теперішні мужі поважають жінку за силу. Иване! Ти, здається, жадаєш поцілувати ручку цій пан-нулі. Цілуй у щоку, я одвернуся. А ви чого знітилися? — підштовхнула сина і доньку. — Привітайтеся з тіткою, заробите гостинця.

Мені лишалося затиснути дітям в кулачки по злотому.

— Де "дякую"? — гримнула Стефа.

— Дякую.

— Дякуємо, — промовив хлопчик, руда і смішна копія Йвана.

— Оленка зі Стахом, — оповіщає батько, розмотуючи кисет.

— То сусіди, діду, — поправляє мама. — То не до нас. Ти наче випив.

Іван ставить на скриню пляшку монопольки, Стефа виймає з кошика мариновані огірки, брусок сала і стру-дель.

— Це, — показує на струдель, — з весілля. Оженили Йванового брата.

Мама тут же нарізає дітям по скибці струдля, а решту кладе до шафи, ніби кажучи: "Можна було малим лишити ці випікаси, у нас, слава Богу, є чим пригощати". Колись мені було байдуже, які мотиви керують цими людьми (вірніше, я й не припускала, що існують певні мотиви), а тепер мене проймає страх, що це — етичний статут, а я його анітрохи не знаю. Я варварка. Я не спроможуся виявити очікувану прихильність, і потім батько скаже на мамине: "Як гадаєш, вона поїхала задоволена? Чогось я нічого не втямила з її кудкудакання..." — "А де воно мало набратися характеру!"

— Стефо, засунь у піч казан з голубцями.

Батько з Іваном пиляють під вікном колоду, Стефіні діти бавляться з цуценям, Стефа з мамою метушаться по світлиці, я розкачую тісто на пампушки. Мамине лице світиться святою певністю: до будь-чого торкнися — і на вогонь, на полицю, на скриню, скрізь повна міра доброго настрою, все вдалося — медозбір, жнива.

— Ганна з Антоном.

"Ага, цей височенний широкоплечий чолов'яга, що не пролізе у двері, — Ганнин".

Ганна пішла в батька: росла, худорлява, смугла, як циганка. Зодягнена більш на міський (власне — підміський) лад. На ній сукняне

пальто, чобітки на стальках, чорні шовкові панчохи, коси викладені кокардами, що нагадують розчепірені крильця молодого вороняти. Антон скинув капелюха ще в сінях, головою мало не сягає стелі.

— Ганно, зачини за отою голоблею, — гримає мама на сестру (а може, на Антона, що витріщився на мене). — Ліпше зачини, клямка зіскочила. Ти ніби виросла в циганському шатрі.

Антон застиг посеред світлиці, чогось простягнувши перед собою фетрового капелюха.

Ганна щосили грюкає дверима. Антон вмощується на краєчку ослона, та, передумавши, скидає і згинці несе до вішака підшитий хутром плащ.

— Малих чого не привела? — питає мама.

— Мені від них дома не перестає гудіти голова. — Ганна ще дивиться з докором на маму, та уста вже складаються в усмішку. — Ти геть нас забула, сестрице, — каже до мене. Ми тричі цілуємося, і я думаю: "Трагічно серйозна, як батько — На, — Ганна простягнула заклеєний конверт. — Ми з Антоном якось уклали листа, і ніби нам заступило, що ти не лишила адреси. Колись прочитаєш, яких ми віршів наплакали.

— Пошли Стефиного Романа за дітьми.

— То пошліть, мамо, не дасте слова вимовити. Мама, думаю, ділить серце між батьком і Ганною.

— Гукни, Стефцю, Романа. Мартусю, форми у шафці. Злий на руки, Ганно.

Мені цікаво бачити мамине лице, але вона витирає в кутку руки. Нарешті повертається обличчям на хату. Нічогісенько, тільки вираз вічної заклопотаності.

Антон подався колоти дрова. Мені крізь шибку видно, що робота в чоловіків посувається абияк. Батько щось приказує, а Іван з Антоном мало не присідають сміючись.

Мама вийшла на подвір'я, підкликала Романа, одначе застигла, прислухається, чого завелися чоловіки. Мабуть, балачка не стосується дому, бо й мама осміхається.

— Ти далі показуєш моди, Мартусю?

— В газеті...

— Там ліпше платять?

— Трохи більше.

— Іде важко?

— А який обов'язок легкий?

— Ой, так, так... А вчителювати не хочеш, Мартусю? Наш Дулига прикинувся поляком і лютує в школі — скоро діти будуть без вух ходити. Недарма кажуть: борони нас, Боже, від хрещеного дідька. В селі збираються написати до Варшави, бо то не вчитель, а якесь непорозуміння. Знаєш, люди попитують, чи ти часом не вернешся.

— Навіть священик якось питав, — докидає Стефа.

Я відказую, що коли й трапиться перейти на вчительську роботу, то влаштуюсь де-небудь в сусідньому селі, де мене зовсім не знають: тоді легше працювати. Сестри мої силкуються знайти додаткові аргументи: тобі відпишуть половину скарбової хати, якщо намислиш відокремитися від наших (тобто від батьків), при школі чималий город і сад... Я у

відповідь сміюся і щось бурмочу, а по-думки нагадую собі: "Церковники, Марто! Нехай Юліан протестує скільки завгодно, цю силу треба схилити на наш бік".

— Якби ти чула, як він про тебе поважно говорив! Я зашарілася, не можу трьох слів зв'язати, та й зовсім не знаю, де ти тепер і чим займаєшся, а він усе не йде і не йде. "Пані Марта закінчила гімназію? В якому році? Не любить учительської роботи!.." Та жартує, сміється... Коли я розповіла про це старим, то з тиждень рум'янці носили від гонору. Вони тобі ще заспівають про це.

На подвір'ї гомін. Стефа з Ганною припадають до вікна.

— Оленка!

— А вичікалася! Певно, всю вулицю запахла парфумами.

Відчинивши навстіж двері, до світлиці впихається Стах, Оленчин чоловік. Переді мною ніби переростає в яву давній сон. Стаха, виходить, я не забула. Непосидючий, меткий, він одразу наповнює хату сиплим голосом і феєричним миготінням.

— Ось вона, пропажа, ось. Оленко, ми цілуємося.

— Лиш не покусай їй губи, — кричить Оленка з порога. — Чуєш, псявіро, чого напав на дівчину!

Оленка передає Стефі закутану оберемочком дитину, втуплюється в мене і раптом в'яне й заливається сльозами. Як молодиці біля покійника, що вже втомилися і плакати, і перешіптуватися: коли до ніг мерця припадає син чи донька — вибухають голосінням, отак і сестри неждано заскімлили, і я ридаю, бо несила стримати себе. Якось зворушливо-сльозлива ця моя Оленка. І перше бувало: досить їй пуститися в плач, як усі ми, і мама — теж, починаємо ревіти.

Наші пригортання схожі на спазми. Мама затулила долонею рот, очі в сльозах. І Стах блимає величезними вологими зіницями.

— Годі вам, — схлипує Ганна, та знову заходиться таким ревним плачем, що й ми не в силі вгамуватися.

Зітхання — і западає мовчанка. Нарешті мама торкається Стефиної руки:

— Розповини дитину, в хаті тепло.

Стефа видобуває з перинки рожевеньку, усміхнену вві сні, барвисто причепурену дівчинку. Мені чогось стискається серце, мов бачу таке, чого нездатна зрозуміти.

— Пухке, викапана Оленка, — сміється Стах. — Але слухайте: воно з личка — зовсім Мартуся. Носик, бровенята, губи...

— Ну, ну! — обриває його Оленка.

Стефа дивиться на мене, киває головою і підморгує: справді, мовляв, кап-у-кап...

Запах перинки. Я обережно відступаю, мені смішно і дивно. Мама опускає погляд додолу, наче щось знає.

"Я завжди хотіла дитини,— думаю я. — Але ж не будеш прохати: "Юліане, я прагну мати від тббе сина чи доньку". Можливо, бувають хвилини, що про це не соромно сказати. То, певно, хвилини повного щастя. Мабуть, тоді перестаєш бути сама собою і зливаєшся тілом і душею з цілим світом. У мене й натяку на це не було. Був Юліан, була я, був світ. Усе зокрема".

Стефин Роман привів галайстру дітиськ: троє — Ган-нині і ще Оленин хлопчик. Я не приберу способу, щоб усіх їх запам'ятати, лиш цілую розпашілі на холоді щічки і даю по злотому.

— Клич, Стаху, хлопців, — велить мама.

На скрині тільки хлібина і сільничка. Гості вмощуються на ослонах, і мама кладе проти кожного скибку хліба. Від цього обряду на мене віє духом лицемірства, але з того, як батько і чоловіки підносять до вуст присолені м'якушки, бачу, що так треба. Незбагненне "так треба" в цьому домі виправдовує все. Стах відкорковує пляшку. "Наш Стах..." Він тут на правах сина, його люблять і батько, і мама.

— Дай Боже здоров'ячка! — звертається тато до мами і, випивши, передає мамі чарку.

— Дай Боже здоров'ячка! — відповідає мама татові. Чарка переходить до мене. Я не знаю, що сказати, і

бурмочу:

— Дай Боже здоров'ячка.

— Ой, так, так... А вчителювати не хочеш, Мартусю? Наш Дулига прикинувся поляком і лютує в школі — скоро діти будуть без вух ходити. Недарма кажуть: борони нас, Боже, від хрещеного дідька. В селі збираються написати до Варшави, бо то не вчитель, а якесь непорозуміння. Знаєш, люди попитують, чи ти часом не вернешся.

— Навіть священик якось питав, — докидає Стефа.

Я відказую, що коли й трапиться перейти на вчительську роботу, то влаштуюсь де-небудь в сусідньому селі, де мене зовсім не знають: тоді легше працювати. Сестри мої силкуються знайти додаткові аргументи:

тобі відпишуть половину скарбової хати, якщо намислиш відокремитися від наших (тобто від батьків), при школі чималий город і сад... Я у відповідь сміюся і щось бурмочу, а по-думки нагадую собі: "Церковники, Марто! Нехай Юліан протестує скільки завгодно, цю силу треба схилити на наш бік".

— Якби ти чула, як він про тебе поважно говорив! Я зашарілася, не можу трьох слів зв'язати, та й зовсім не знаю, де ти тепер і чим займаєшся, а він усе не йде і не йде. "Пані Марта закінчила гімназію? В якому році? Не любить учительської роботи!.." Та жартує, сміється... Коли я розповіла про це старим, то з тиждень рум'янці носили від гонору. Вони тобі ще заспівають про це.

На подвір'ї гомін. Стефа з Ганною припадають до вікна.

— Оленка!

— А вичікалася! Певно, всю вулицю запахла парфумами.

Відчинивши навстіж двері, до світлиці впихається Стах, Оленчин чоловік. Переді мною ніби переростає в яву давній сон. Стаха, виходить, я не забула. Непосидючий, меткий, він одразу наповнює хату сиплим голосом і феєричним миготінням.

— Ось вона, пропажа, ось. Оленко, ми цілуємося.

— Лиш не покусай їй губи, — кричить Оленка з порога. — Чуєш, псявіро, чого напав на дівчину!

Оленка передає Стефі закутану оберемочком дитину, втуплюється в мене і раптом в'яне й заливається сльозами. Як молодиці біля покійника, що вже втомилися і плакати, і перешіптуватися: коли до ніг мерця припадає син чи донька — вибухають голосінням, отак і сестри неждано заскімили, і я ридаю, бо несила стримати себе. Якось зворушливо-

сльозлива ця моя Оленка. І перше бувало: досить їй пуститися в плач, як усі ми, і мама — теж, починаємо ревіти.

Наші пригортання схожі на спазми. Мама затулила долонею рот, очі в сльозах. І Стах блимає величезними вологими зіницями.

— Годі вам, — схлипує Ганна, та знову заходиться таким ревним плачем, що й ми не в силі вгамуватися.

Зітхання — і западає мовчанка. Нарешті мама торкається Стефиної руки:

— Розповини дитину, в хаті тепло.

Стефа видобуває з перинки рожевеньку, усміхнену вві сні, барвисто причепурену дівчинку. Мені чогось стискається серце, мов бачу таке, чого нездатна зрозуміти.

— Пухке, викапана Оленка, — сміється Стах. — Але слухайте: воно з личка — зовсім Мартуся. Носик, бровенята, губи...

— Ну, ну! — обриває його Оленка.

Стефа дивиться на мене, киває головою і підморгує: справді, мовляв, кап-у-кап...

Запах перинки. Я обережно відступаю, мені смішно і дивно. Мама опускає погляд додолу, наче щось знає.

"Я завжди хотіла дитини,— думаю я. — Але ж не будеш прохати: "Юліане, я прагну мати від тббе сина чи доньку". Можливо, бувають хвилини, що про це не соромно сказати. То, певно, хвилини повного щастя. Мабуть, тоді перестаєш бути сама собою і зливаєшся тілом і

душею з цілим світом. У мене й натяку на це не було. Був Юліан, була я, був світ. Усе зокрема".

Стефин Роман привів галайстру дітиськ: троє — Ган-нині і ще Оленин хлопчик. Я не приберу способу, щоб усіх їх запам'ятати, лиш цілую розпашілі на холоді щічки і даю по злотому.

— Клич, Стаху, хлопців, — велить мама.

На скрині тільки хлібина і сільничка. Гості вмощуються на ослонах, і мама кладе проти кожного скибку хліба. Від цього обряду на мене віє духом лицемірства, але з того, як батько і чоловіки підносять до вуст присолені м'якушки, бачу, що так треба. Незбагненне "так треба" в цьому домі виправдовує все. Стах відкорковує пляшку. "Наш Стах..." Він тут на правах сина, його люблять і батько, і мама.

— Дай Боже здоров'ячка! — звертається тато до мами і, випивши, передає мамі чарку.

— Дай Боже здоров'ячка! — відповідає мама татові. Чарка переходить до мене. Я не знаю, що сказати, і

бурмочу:

— Дай Боже здоров'ячка.

Тато і мама вдоволено кивають головами. "Так треба". Я несамохіть вгадала, і мені чогось стискає ітгуди.

Мама кладе смажену капусту з ковбасою, Стах наливає татові, але чарка лишається неторканою, тато задумливо, навіть похмуро дивиться просто себе, тоді так, наче його мовчанка не викликана ситуацією, каже:

— Прошу.

Тиша супроводжує вечерю до третьої чарки. На татових щоках помітно запалилися рум'янці.

— Нарешті всі ми разом, — мовби відзначає він для себе.

— Нема ліпше, як удома, — каже могутній Антін. Батько сміється:

— Ти, слава Богу, переконався.

— Ну, він звідав того...— докидає Ганна.

Антін, мабуть, не раз уже оповідав про свої пригоди на заробітках, але всі зацікавлено слухають, бо за межі села не виходять. Я не маю підстави думати, що розповідь призначається мені. Тато лиш зрідка посміхається і поглипує на мене. Мовляв, чуєш?.. Отаке-то в світі.

...Іду з Борислава на копальні сірки. Дощ. Плентаюся серединою гостинця, бо глинка на обочині липне до чобіт. Наздоганяє фіакр. Махаю рукою: "Станьте, підвезіть". Коням — тпру!.. Якийсь, вибачте, кордупель прискіпливо придивляється до мене і раптом регоче. "Ану, — каже,— позмагайся з моїми кіньми. Як фіакр не зрушить з місця — плачу тридцять злотих". Форейтор так само регоче. Я міркую: "Тридцять злотих я не заробив за півтора місяця. Спробую". Ухопився за ресори, форейтор шмагонув коней битиськом — е, та я відчуваю, що й шестерика не пустив би. Панок мені гроші на долоню й каже: Сідай".

Розпитав, чим займаюся, звідки родом, про щось помізкував мовчки, потому:

— Хочеш заробити?

— А чого б ні?

— Даю двісті злотих місячно, а ти працюєш тільки одну ніч на тиждень.

— Що то за діло? — питаю.

— Не жіноче, звісно, — сміється панок. — Коли згода — знатимеш, незгода — бувай. Робота, попереджаю, нелегка, зате поприєш одну ніч на тиждень — і ти вільний. А минає місяць — двісті злотих. Ну?.. (

Оглядаю панка, чи не злодюга часом. Та ні.

— Згода, — кажу, — але гроші наперед.

Доїхали до копальні, і панок мені:

— Добре, бери ось двісті злотих, підшукай собі на хуторі квартиру, а завтра вранці навідайся до канцелярії. Гадаю, не втечеш. Знайду під землею. Я, бач, маленький і слабосильний, а б'ю боляче...

Я недовго розмірковував — на пошту, сто вісімдесят злотих надіслав Ганні. Правда, тої ночі було мені не до сну. Так мене потіпали всілякі страхи, що ледве до копальні добрів.

— Гроші перепровадив жінці? — питає панок.

— Так.

— Правильно. Ти хазяйновитий чоловік, у нас з тобою не буде суперечок.

Одвіз мене на станцію, ходимо, як якісь інженери, між платформами з сіркою.

— Зіштовхнеш ось таку штуківину з місця? — питає панок, показуючи на платформу.

— Боюся, що не здужаю.

— Звичайно, — погоджується панок. — Це нам не по силі. Платформи під вантажем ми не будемо торкати. Але порожні...

— Що порожні?..

Панок обвів поглядом захаращені платформами тупики.

— Мій фореитор буде сповіщати, коли тобі являтися на станцію, і покаже, які платформи куди затрутити.

— А якщо мене схоплять на гарячому? Панок розсміявся.

— Для начальника станції це не буде таємницею. Певна річ, що базікати не треба. Захочеш випити — не перебирай мірки. Краще купи собі пляшку горілки і випий дома. — Він дістав з кишені грудочку крейди і позначив хрестиками дві платформи. — Перекотиш їх на крайню колію. Зрештою, тут буде стрілочник, він не дасть тобі втекти з платформою на Покуття.

Після тої ночі я проспав цілу добу. Потому я розкусив свого підприємця. Станція не мала свого маневрового паровоза. Тутешнім розпорядком відав Борислав, але щодня чергували інші бригадири, інші машиністи приганяли порожняк, словом, добрати в тому ладу початку і кінця не було ніякої змоги. За простоювання порожніх платформ підприємець мусив платити величезні штрафи, а йому не хотілося наймати більше вантажників, ніж у нього було п'ять і десять років тому.

Махінація виглядала дуже цікаво. Ті самі люди робили ту саму роботу вдвоє дешевше, ніж вимагав розпорядок. На кінець терміну ешелон відправляли так, ніби він був готовий два тижні назад, і держава не мала до підприємця претензій. Звичайно, начальник станції міг реєструвати лиш, приміром, по три навантажених платформи, замість шести, бо підприємець його купив. Але в цьому був ризик: могли наскочити з Борислава, вчинити ревізію, тоді халепа. Коли ж я ті три платформи відтягував з колії, де працювали вантажники, то вина падала на залізничного бригадира і машиніста, котрі в поспіху чогось намикитили, подали не шість, а три платформи. Підприємцеві вигідніше було платити мені по двісті злотих на місяць, ніж наймати сорок нових вантажників з платнею по сорок злотих на душу. Так воно тривало з весни до пізньої осені. Еге, дивлюся, я зодягнений, Ганні купив купу сукенок, дітей можна випринь-дити, як панських, доора панчоха грошей у сховку — пора втікати, бо в палиці два кінці.

— На цю весну знову поїдеш? — запитав тато.

— Атож.

Батько крутнув головою, мов кажучи: "От хитрий, bestія! Молодець".

— Ходи до нас спати, — тихо промовила Оленка, тулячись до мого плеча. Ми сиділи поряд.

— Старі образяться, — пошепки відказала я.

— То приходить завтра вранці.

Я кивнула. Так чи інакше, мені цього не минути, доведеться всіх відвідати.

Батько розповідав історію про пограбування полкової каси з часів італо-австрійської війни. Колись я не уявляла собі його солдатом, бо

взагалі солдатів не траплялося бачити, а тепер не можу уявити, бо на них надивилася. Його похмурі зморшки і примарна войовничість настільки одомашнені і сталі, що важко припустити, нібито він був не те що солдатом, але й молодим.

Та історія мені відома. Його приятель ніс караульну службу в полковому штабі. Скарбник працював допізна і, йдучи додому, забув ключ від скрині. Батьків приятель забрав усі гроші, які там були, і закопав під мостом у шкіряному мішку. Приятеля вранці заарештували, проте він уперто відмагався, що нічого не бачив і не знає. Йому присудили шість років каторги. Коли його випустили на волю, він мало не збожеволів від страху, що скарб змило водою чи хтось його відкопав. Цей момент у батька тягнеться доброї півгодини, і що більше зітхань, то довше він триває.

— Лічить він кроки, лічить стовпи — і ніяк не пригадає, де саме закопав скарб...

Кінець кінцем шкіряний мішок у руках, гроші цілісінькі, батьків приятель вернувся додому багатим. Ще гаразд недоказавши, батько несподівано вигукує:

— А чи не заспівати нам, хлопці?

Оленка хоче мені щось сказати, та не зважиться.

— Коломийку про Івашкевича?²⁵— сміється, вже веселий, Стефин Іван.

— Сороміцька, тут діти.

— Давайте як у панів заведено: кожний заспіває своєї, всі підтримують. — Батько розворохобився, ковтнув горілки і почав:

Гей, там у Вільхівці, там дівчина жиє, Від неї, як від сонця, проміння
ясне б'є, Сміються ясні очі, Як зорі серед ночі,

Від неї, як від сонця, проміння ясне б'є.

— Ади, як дід розщедрився, — пробурмотіла мама і поставила на
скриню миску з голубцями. — Якоїсь іншої, діду, стіни вуха мають.

— А це тобі не інша, старе коцюбисько: "Від неї, як від сонця,
проміння ясне б'є" ? Не волите по-панськи гайда по-хлопськи:

Хміль лугами, хміль лугами, Пшениця ярами, Ходи, ходи, Марусенько,
Повечеряй з нами.

— Це вже ліпше, — посміхнувся Антін.

— Навіть щонайкраще, зятю. Я хотів спокусити вас. Чуєш, Марто? В
моїй хаті балачки про політику заборонені. Ще торік можна було сказати,
що в мене парламент. Тепер у моїй хаті нема політики. Нема й не буде.

Стах поклав долоню на батькове плече і затягнув, сміючись очима:

До першої ходив я, А другу я любив, А третю чорнобриву До
серденька тулив.

Четверта була моя, А п'ята кохана, А шоста тая дівчина, Що листи
писала.

До сьомої звечора, До восьмої — вночі, Дев'яту поцілую, Десяту у вічі.

Одинадцятую дівчину На прогулку веду, Дванадцятую дівчину До шлюбу
поведу.

— Стий! — зарепетував батько. — Далі не можна. Оленка прошепотіла:

— Він мало хлопцям голови не порозбивав, але таки віднадив від політики.

— Ще куплет, — заблагав Стах. — Дозвольте.

— Стаху, го-о-ді!..

— Я вас прошу.

— В чуже не заїдеш?

— їй-оо, що ні. Мені жаль: тут такі колінця!..

Дівчино, дівчинонько, Ангелику ж ти мій, Як я тебе кохаю — О Боже, Боже мій...

Стах проспівав цей куплет тричі, і батько погрозив йому пальцем:

— То не Господь над тобою змилосердився, а дідько. Тебе треба було на смерть затоптати.

— Ми ледве виходили Стаха, — каже Оленка. — Тепер війтом у нас Калюш, він з колоністів. Наїхав на Стаха бричкою серед білого дня. О, я думала, що лишуся вдовою. Навіть золотого не дав на мазі. Що — будеш скаржитися? Кому? І взагалі...

— Що то за змова, дівчата? — гримнув на нас батько. — їжте, бо голубці повилітають з тарілок. Завтра будете пліткувати.

— Я кажу, що Стахові не можна співати, — злукавила Оленка. — В нього ще в грудях поколює.

— Хіба я силюю... Марто, які там вістки про Вічного Жида?

Я спантеличено повела плечем.

— Він нібито на схід подався. Позаторік об'явився в Німеччині, тамтого року його виділи в Кракові — казав, що рушає на Волгу, а відтак забереться в Японію.

— Де їй такі дурниці в голові, — заступилася за мене мама.

— Дурниці? — батько скипів. — От тобі маєш! Подейкують, нібито Пілсудському прорік усе, що має бути, на двадцять років наперед. Від того Пілсудський став дуже спокійний і певний себе. Виходить — двадцять років нема тут чого рипатися, бо це лишень знищення. Нема сили проти сили, навіть нечистий дух не допоможе. Розповіж-но, Антоне, як Федько Швара біса купував.

— Я ж тоді був на заробітках і довідався з чужих уст. Нехай Іван. Іване?

— А помочити горло дасте?

— Досить з тебе, — запротестувала Стефа.

— Оповідай, — подав йому батько надію.

...Десь Федько Швара прочув, що селянин з Онута має чортика і живе в достатках. Чортика в Онуті прозивають Онуфрієм. Резиденція Онуфрієва на горищі, там він днює і ночує, а треба дядькові, приміром, двісті злотих — каже тихо в сінях: "Онуфрію, так і так". Вертається до

хати, а гроші на скрині. Дізнався про такі дивації Федько Швара і якось розповів своїй Катерині. З тої хвилини і в Федька, і в Катерини одна гадка: де роздобути Онуфрія? Це про-нюхали сільські парубки. Іде ввечері Покровин Тиміш до Швари, каже, що напитає Федькові Онуфрія, якщо буде добрий могорич. Можете собі уявити, як Федько з Катериною втішилися. Наступного дня ніби лиш для них зійшло сонце.

Федько купив пляшку монопольки, Катерина засмажила курку, і недочекаються вечора, бо має прийти з Онута Тиміш — поманджав на вивідки. Смерклося, Тиміш барабанить в шибку.

— Той дядько, — каже, — страх який скритний. Треба до нього підібрати лаз. А ще гірше, що боїться. Ви ж знаєте: дефензива за такі речі по голівці не гладить, і вам, Федоре, не завадить бути обачним. Я думаю, треба якийсь час вичекати.

Федько тямуще кивнув головою, а в душі мало не співає: є, значить, чортяка, хоч і нехрещений. Монопольку на скриню, хліб, огірки, смажену курку: "Прошу, пане Покрово".

Іван умовк і хитрувато позирнув на батька.

— Прошу, каже до Тимоша. Пийте, закусіть. Коли Онуфрій буде в мене, я його намовлю, аби підсобив вашому таткові виграти суд з Чорнезами.

— Дам, Іване, ляпаса, — нахмурився батько. Та ми всі розсміялися, і він, усміхнувшись, додав: — Не колоти грішне з праведним.

— Вдарили собі Федько з Тимошем по руках, а після вечері Федько каже: "Навідуйтеся, пане Покрово. Може, якісь новини будуть".

Тиміш за тим і приходив. На прощання підморгнув Катерині, що аж ніби помолодшала, а через кілька днів — тиць, кликали вас Гриць: у Федька Швари повна хата хлопців. Мовить Федько:

— Як там наше діло, пане Покрово?

— Трохи терпіння, пане Шваро.

Через тиждень, по два рази на тиждень, а тоді щодня — у Федька пиятика, справжнісінька вам корчма. Кому не ліньки — всі до Швари. Геть його обчухрав Покрова. Тоді раптом: "Біда, пане Шваро. Чорт утік. Скривдив його господар. Правда, не шкодує, бо повна хата добра, але що нам діяти?"

Федько волосся рвав на собі. Та чемно з Катериною перепросили парубка за клопіт, подякували. Тиміш з воріт оглянувся, а Федько припав до Катерининих грудей, як маленька дитина, і здригається від плачу.

Минув, може, місяць. Десь Тиміш замогоричився, і хлопці підбурили його провідати Швару. Це ще було за дня, Федько крутив мед на обійсті. Тиміш підкрався і заховав у бур'янах⁴ корито з медом. Майнув на вулицю, сперся, як ні в чому не бувало, на тин.

— Як взяток, пане Шваро?

— Слава Богу, — озивається Федько.

Він уже так знидів, що жах на нього дивитися, і до бесіди не має серця. Став посеред подвір'я, задумався і про роботу геть забув.

— А я не сам, — каже Тиміш-бестія.

Федько стрепенувся, жалісно блимнув на парубка посоловілими очима і криво осміхнувся. Тиміш скрутив цигарку, просить вогню. Коли ж Федько вертається від тину, а корита з медом чортма. І до Тимоша:

— Де корито?

— Пек вам, пане Шваро, я нічого не знаю

— Звели Онуфрієві, аби поставив на місце.

— Онде в лопухах, — каже Тиміш, йому стало жаль чоловіка.

Федько здуміло викотив очі:

— Будьте ласкаві не жартувати з бідним Шварою, — немовби обох молив: і Тимоша, і чорта. Тоді щось зметикував і перейшов на шепотіння:
— Скільки просиш, Покрово?

— Правлю сто злотих, — наново знавіснів парубок.

— Сто?..— Федькові губи затремтіли.

— Так.

— Бери теличку.

— Маю в грошах потребу. Федько помив у відрі руки.

— Я на таку okazію, пане Покрово, маю договір з сусідом. Зачекай трохи. — До стайні, телицю за мотузок — і до воріт.

Тиміш схаменувся, ухопив Федька за рукав.

— Даруйте, пане Шваро. Плюйте в лице, бийте, але я пожартував.

Федько страшенно зблід, аж поточився. Кинув мотуз, знеможено сів на землю і обняв руками голову.

— Не хочеш продати, Покрово?

— Але ж то вигадки.

— Не хочеш!..

— Дайте мені в пику.

— Тимошику, — леbedить Федько. — Я того Онуфрія не мучив би. Я з ним буду делікатний. Мені багато не треба. Нам з Катрею не треба великих статків. Однаково податки. Мені б на щодень буханець хліба, трохи омасти і бодай півзлотого. Мені багато не треба...

Федько запнувся і заплакав. Тиміш зачовгав геть і довго про це мовчав, та хлопці видурили таємницю.

— Так воно є, — сказав у задумі батько. — Звісно, багато не греби. Наливай, Іване, хай йому грець. Після такої бували ці кортить до політики.

— Я вже вдовольнився б і коломийкою про Івашкевича, — зареготав Стах.

— Дай Боже здоров'ячка, діти! — Батько випив і налив мамі.

— Дякувати Богові, що так гарно зійшлися. Ой діти, діти...

Мені здавалося, що цей вечір розписаний на ролі. Я намагалася виправдати родичів тим, що і в салонах відбувається щось подібне до цього, хіба що на іншому рівні, але тоді мене починало непокоїти: для чого тут я?

Нарешті сестри пішли. Батько захмелів і ліг спати. Мама перемивала в тазику начиння. Мене гнітило те, що ми не маємо про що балакати, і я шкодувала — треба було піти до Оленки. З цим домом у мене знову не було нічого спільного. Тут переді мною показалися, щось зіграли — і більшого нема рації сподіватися. Може, я сама винна? В чому я винна? За що себе бичувати? Я залюбки пустилася б у дебрицю самовикриття, якби була певність, що це що-небудь дасть. Чи заговорити з собою формулами? Близькість зростає на ґрунті взаємних послуг. Я не можу бути їм корисною, отже... Ні, Юліан підняв би мене за це на сміх.

— Мамо, в нас нема моєї фотокартки, як я була малою?

— Нема, Мартусю. Тоді це дорого коштувало. За що ж зачепитися?

— Тепер цвинтар з того краю села?

— Так, — після паузи відповідає мама. — Там збиралися будувати нову церкву і школу. Туди — рівнина, але земля не родить, піски, глина...

— В нас є старі календарі?

— Тато спалив, Мартусю. В них було щось проти поляків.

— Не казав, що саме?

— Чигаємо на польський терен, — сонно бурмотить батько. — Вчена, а про такі дурниці питає. За цісаря можна було противитися полякам, за панів-поляків — червоній схизмі, а потому дійде до такого, що треба буде

всіх хвалити, бо всі нас рятували. Вчена... Калюш каже, що українців ніколи не було, а ми себе вигадали.

Мама киває мені: "Не чіпай!"

— Вчена! — п'яно сміється батько. Несподівано кричить: — Кому я велів замовкнути?

— Собі, — лагідно мовить мама.

— Так, стара. Лягай уже. Наші порозходилися?

— Давно.

— Марті постелила?

— Ні, переспить у стайні з твоєю сучкою.

— То песик.

— Песик, песик. Спи.

— А мене болить серце і хочеться комусь вимкнути дурну голову.

— Не забувай, що Антона нема. Ти дужий, коли повна хата зятів.

— Ми ще виграємо суд, стара. Спитай Марту.

— На нього ніхто вже не мав надії, — шепоче мама. — Відтак заварилося оте з судами — і дід оклигав. Я кажу не раз: якби ми здолали на суді Покрову, дід тут же вмер би. Має інтерес у житті. Були видатки, то спав по годині на добу, аби вихаскатися. Тепер взагалі трохи легше. Звикли до нових панів, до нової мітли. А що було в дев'ятнадцятому!.. І в

місті скаженіла скрута?.. Гірка наша доленько... Захропів дід. Кажі що-небудь, Мартусю. Як тобі зятьки наші?

— Стах веселий, Антон розважливий, Іван трохи затурканий...

— Івана Стефа затлумила. Він у неї як помічник кухаря. Свати через це бокують, відказують, а Стефу не напоумиш. З усіма добра, здається, до рани можна прикладати, а з чоловіком прикра.— Мама сумовито всміхнулась.— А скупа!..

— Така ж, як і ти! — озвався батько. — Запахчить страву смаженою цибулею — і будь ситий.

— Не бреші, діду. Я, Мартусю, під стріхами ховаю шматок сала, бо в хаті старий, безличний лис.

— Прискаржуєш? Перед ким? Вона завтра поїде і згадувати не схоче. Перед ким? Чобіт до чобота — пара. Ліпше спитай себе, чого вона дотепер сама. Видно, вже не один покинув, бо вдалася характером у тебе.

"Мабуть, вам треба посваритися, — подумала я. — Так це просто виходить: і привід напихваті, і злоба готова".

— Марту мені не займай, діду. Вона тобі межу не переорала.

Батько лежав горілиць із заплющеними очима і складеними, як у покійника, руками.

— Хіба ти не видиш, що я із шкури пнуса, аби гарно прийняти любу доню? Я нині добрий і веселий, ще НІКОЛИ стільки не жартував... Сядь, Марто, біля мене. Правда, ти нині сміялася, аж боки рвала? Я завважив: тобі очі лізли рогом від подиву. Ти не сподівалася, що твій батько такий вигадливий. Не розумієте ви старого, не шануєте... Коли, дочко,

покажеш чоловіка? А... Він сидить. Тс-с-с... Лягай спати, Марто. Наша бесіда буде завтра.

Він невдовзі захропів. Мама двічі покликала його, щоб пересвідчитися, що він не прикидається. Мені стало смішно, і на гадку сплив анекдот про тещу: серед ночі донька з зятем захопилися любощами, бо теща хропіла, як лицар після бою. Коли ж зятеві скортіло закурити і витер сірника — теща, виявляється, сидить на печі з виряченими очима і щосили сурмить носом, наче їй пообіцяли за це морг поля. Якось Найда приніс цей анекдот з ярмарку і зумисне голосно розповів Полянському, щоб чули редакційні дами. Ми вдавали, що зайняті своїми справами, і душилися від внутрішнього сміху.

— Заснув... Чатує, як поліцай, на кожне слово.

— Багато випили.

— Таки чатує, Мартусю. Хоче, аби ходили коло нього як коло збитого яйця. Змолоду не цяцькалися, то давай на старість... А що випили?.. Наші, Мартусю, по-божому тримаються. Деколи Іван розійдеться, нема йому ради. Але як у селі пиячать! Ніби кінець світові. День і ніч затемнені, ніякого діла, крадуть з дому, що на очі трапить, щось врюють собі до голови — балакають, як придуркуваті. Взяли собі за звичай збиратися на толоці. То уродини Пілсудського, то день конституції, то австріяки віддали якесь місто італійцям — і стоять, курять, нехай правиться в церкві, нехай горить село, ніхто не рушиться. І ні балачки, ні сміху — тихо, лиш дим над головами. За Шва-риною Катрею і деякі жінки туди завчашали. Іван не доказав про Швару. Ото не купили вони чорта — і Катерина пустилася берега. Та ніби нічого скромного, але щотижня бреде на станцію дивитися, що везуть на залізниці. Коли їдуть солдати чи гармати на платформах — Катерина сама не своя від гумору: "Ото вже щось почнеться! Ото вже щось буде..." З цих людей лиш книжки писати.

На гадку мені знову наворачтається анекдот. Сльота. Тече зі стріх, трое селян на призьбі: підкотили штани, щоб не мочило, сидять, курять. Один пустив цівку диму й каже: "Німеччина..." Другий пустив: "Америка..." Тиша. Третій докурює, встромляє недопалок у болото і видихає: 'А наші?..

Книжки писати, думаю я; далі молитви втрат і зречень? Мені чогось припадають до смаку ці слова: "Молитва втрат і зречень".

Батько повертається на бік, примружено дивиться на хату:

— Гасить, пора спати.

— Зітри дурний сміх з лица, — каже мама.

— Знаєш, стара, що мені приснилося?

— Я не пророк.

— Що я прийшов до Покрови, він підводить до мене свого пса і хвалиться: "Мій Бровко, пане Чорнезо, такий вишколений, що подає мені пантофлі". Я відповідаю: "А я узяв із вулиці блудне цуценя, не встиг нагодувати, як воно принесло мені від пана Калюша ще добрі калоші".

— Слава Богу, ти хоч уві сні мудріший, — мама одвертається, щоб сховати усмішку.

— Стара, там не лишилося трохи чортового зілля?

— Дивіться, людоньки: йому ще мало!

Батько схоплюється з лави, ставить на скриню миску з пампушками.

— Пампушки тобі вдалися, стара. Правда, Марто? Стара, бери пляшку і сідай з нами.

Мама нехотя дістає з-під лави монопольку. Це вже не жива істота, ауособлення втоми. Під час вечері ми пили з одної чарки. Тепер мама ставить на скриню три, сама наливає.

— Щоб у тебе вже якась доля була, Мартусю, — і випиває до краплини, кривиться, зітхнувши, окидає мене запитливим поглядом, тоді переводить очі на батька.

— В тюрмі її суджений, — батько відсуває чарку. — Пий, Марто. Пий за свою тюрму, за те, щоб вона нас не заторкнула.

В моїх грудях клекоче ридання, в цю мить я — дитина, що не знати чим провинилась.

— Щоб не заторкнула, — шепочу.

Батько перехиляє чарку, закушує пампушкою, потому бурмоче:

— Ну ось, ліпше позбутися сьогодні того, що має бути завтра.

— За політику? — лагідно питає мама.

— А за віщо ж іще! — майже кричить батько. — Моя донька не бандитка.

— Не треба, тату.

— А я це не для тебе, а для себе кажу. Можна, Марто?

— Воля ваша.

— Воля!.. Яка там у біса воля!..

Глава III

Я пішов від мами у біленькій сорочці, сам білий. З білої сорочки сміялися. Кривдили мене і ранили. І я ходив тихенько, як біленький кіт. Я чув свою підлість за тихий хід, і кров моя дитяча з серця капала.

А спав я у наймленій хаті посеред брудних туловищ, сплєтених розпустою.

Листочок білої берези на сміттю.

Я скинув мамину сорочку. Мій дитячий світ і далеке покоління мужицьке лишилося за мною.

Передо мною стояв новий світ, новий і чорний.

Я ловився за його поли, а він згідно глядів на мене. Як жебрак маленький.

Я зацікавлений був з болю. І мовчав я довгі, довгі роки. Мої слова невимовлені, мій плач недоплаканий, мій сміх недосміяний!

Лягли ви на мене, як лягає чорне каміння зламаного хреста на могилу в чужині!

Я найшов товаришів.

Вони погодилися з новим світом. Я говорив їм про мій покинутий і про новий, що кривдив нас. Казали, що брешу.

А я рвався і падав у болото із знесилля і не уступав.

Сказали, що я брехун, іще раз. І покинули мене. А як я плакав, то мама ридала:

...не покидати було мене.

...не покидати було мене.

...не покидати було мене.

— І я лишився як корч на лузі серед поля. Я сидів посеред піль...

Мені не по силі осмислити ці речі. Мені треба як безумній побрести "хмарами своєї фантазії", можливо, моя уява вималює той образ, присутність якого я тільки відчуваю, а розмовляю наче з вітром.

Коли раненько з'являється за воротами на лижах Сте-фин Роман, я докладно випитую, чи можна добратися до лісу, чи видержить кріплення, скільки потрібно часу, щоб побувати в лісі і вернутися назад. Так, ще не відважившись на подорож, але вже з рухом у серці, допитується про погоду морський мандрівник-самітник. Здогадливий хлопчина розчіпляє пряжки.

— Хочете походити на лижах? — Устромляє палиці в сніг і простує між хати. — Я вас наздожену. В мене є широкі, менші, я на них стрибаю через завали на Микити-ному горбі.

Батько глузливо позирає на мене і спльовує. Будь ласка, мене це не образить.

— Попроси в мамі черевики, — каже батько нарешті і навіть сам іде в хату, а через хвилю показує з порога: — Підійдуть?

Черевики трохи завеликі.

— А знизу тебе не піддує?

— Пильнуйте, щоб вас не піддуло.

Батькові імпонує цей тон.

— Не барися поза десяту, підемо до Оленки. Ого, лошиця! Біжи, біжи, я зачиню ворота.

Поле мовби вкрите жмурами. Майже за півкілометра котиться темний клубок — хлопчик зі щирим веснянкуватим лицем. Я іду поволіше, незабаром ліс. Поросле молодими хащами узлісся — суцільне біле мереживо. Крок за кроком — і вже штрикають темні стрілки віток. Був мороз, проте пруги снігу на гілках відокремилися, лиш де-не-де пристебнуті і схожі на довгі наїжачені змійки.

Роман випереджає мене і прямує до алеї.

— Дивіться, дивіться, тето Марто!

Лисиця... Не відволікай мене, хлопчику. Село вмирає. Вмирає по-дивацькому, анекдотично. Я нездатна це сприйняти.

Всуціль дубовий ліс, лиш зрідка, як вартівники, на алею вистрибують ялини. Сніг жорсткий, мов битий кришталь. Я створив собі свій світ.

Праворуч мене синє поле, і чорні скиби, і білий плуг, і пісня, і піт солений.

Ліворуч чорна машина, що з червоного рота прокльоном стогне.

А в серці моїм мій світ, шовком тканий, сріблом білим мережаний і перлами обкинений. У своїм царстві. Питаю:

— То справді душа сидить у скалі, як злодій? Він киває і каже:

— Через сумніви, через страх... Але послухайте! Ви хіба не пригадуєте оцього: "А він стояв над ними і читав на тих тварях велику пісню великої сили; кожне слово, що мав ним говорити, взяв з їх губів, кожну думку, що мав гадати, взяв з їх чіл, кожне чувство свого серця взяв з їх серця"?

— Як же не пригадую!

/ став їх серцем і їх думкою.

А як рано криваве сонце покривало то босвище, то він не відвернувся від того образу, бо мав силу.

Чорна земля змінилася у потужні тоті тварі і була обведена океаном крові і океаном поту з другого боку.

А над нею червона брила сонця, що капала кров 'ю.

Не звів з цього образу очей, бо сильний був і гордий.

/ступавпо своїй дорозі, а вона погиналася під ним.

Йшов, йшов...

І знов їх побачив.

Стояли лавою, як мідяні стовпи, вогонь їх палив, залізо у їх руках плакало, небо сипало на їх голови полумінь. Але вони підіймали з землі сонце... Він перебив мене:

— Не треба ні про "їдь кривди", ні про "додатки до січкарень*". Одне народилося від глухої самоти, друге — від надмірного галасу. Я відчуваю, що вас мучить. Якби нас було лише двоє з одною мукою, то ту правду, яку ми вдвох бачимо, ще не можна назвати правдою. Так же?

— Так.

— Але нас, таких, багато, отже, не слід прислухатися до потвор, які на правду кажуть — лжа!.. Що нового у Львові?

— Відкрито підпільний університет.

— Про це я чув. Мені не подобається лиш один момент у цій справі. Львівського університету ніхто не закривав. З приходом панів-поляків туди обмежили доступ галичанам, відтак заборонили викладання українською мовою. Майже те саме університет пережив при Австрії, хіба що світовою мовою тоді нарекли німецьку. Але і в ті часи було знайдено багато підпільних форм для вивчення рідного слова й історії українського народу. Ви розумієте, що фактом протиставлення нового університету старому ми порушуємо надзвичайно важливе питання: "Чи ми народ взагалі недержавний (бо світ ще не визнав польської окупації в Галичині), чи ми народ без історії, віковічні раби, які більше протестують, коли жорстокіший пан, і менше, коли пан лагідніший". Панам-пілсуд-чикам прислужують і "наші", і білогвардійські спеціалі-сти-емігранти. Не випускайте з уваги, що ці люди мають колосальний досвід. Я побоююся, що про новий університет поза його зв'язком із старим ніхто не встигне довідатися, не те що підтримати. Комуністам з Великої України доводиться докладати чималих зусиль, щоб ліквідувати наслідки "батьківської царської" опіки. Те, про що я мовлю, стосується не тільки університету. Я бачу відрубність в інших заходах. Галичани мало звертаються до того, що відбувається за Збручем. Може, я помиляюся, та чогось мене ті замаху не тішать.

— Пане Стефаник...

— Слухаю вас.

— Як ви дивитеся на село?

— Боже, наче це чарівна скринька, а ключ у мене в кишені. Село гине. Я ненавиджу кожну свою річ, бо в кожній описана людська трагедія. Я ще ні хвилики не лишався найменням "письменник". І я не хочу й не буду вигадувати становиська і взаємини якогось загальнолюдського штибу, щоб піднести наше слово до європейського ступеня, як це дехто намагається. Мені Вергілієва пам'ять непотрібна. Якщо великому світові зайві рапсодії окупації, я за тим не баную. Всі втіхи і прикросці життя для мене з'єдналися в слові "окупація". Воно таке криваве і безмежне, що я із зусиллям ковтаю кожний ковток повітря. Я буду свій камінь різьбити.

Будуть з нього камінчики відлітати, будуть світові очі ранити, будуть вони пекучими іскрами на його шкірі...

Між іншим, я й сама задумувалася, чи варто говорити "засновано університет". Часом мені здавалося, що це повинно підкріплювати свідомість того, що треба боротися, часом думала: "Яка різниця? Головне, що університет створено, що в ньому будуть навчатися".

Я буду свій камінь різьбити...

Серед лісу глибока тиша. Мій намір написати до Сте-фаника чи поїхати до Русова поволі остигає. Звичайно, наша розмова виглядала б далеко інакше і надовго запала б у пам'ять, проте я цілком заспокоююся на тому, що сама вифантазувала. Зміст Стефаникової відповіді цілком відповідає і вчитаному в нього, і колись почутому з живих уст.

— Романе! — кличу. — Треба вертатися. Хлопчисько витирає шапкою піт з чола.

— Тобі знайоме прізвище Стефаник?

— Це письменник? Тітка Олена читала нам "Про хлопчика, що його весна вбила". Ми всі плакали, і я більше не можу слухати.

— Виростеш — ще раз прочитай.

— Не знаю... Страшно...

— Я не можу вдруге прочитати Шевченкові "Гайдамаки". Ти чув про цю поему?

— Ні.

— Прочитаєш дорослий...

Я навіть перед іспитами не могла до неї взятися. Екзаменатор дав додаткове запитання з "Гайдамаків", а я ні пари з уст. Довкола хитають головами, мовляв, яке неподобство, а я в душі репетую: "Самі ви те, що про мене думаєте. Я в десять років прочитала "Гайдамаки", і в мене досі повне серце, я не можу ні дробинки відколупати, як із каменя".

— Тето Марто, ходімо назад через колонію.

— Через колонію?.. Ходімо. А це ближче?

— Ні, далі. І треба йти лісом.

— Веди.

Дуби вмостилися на відстані один від одного, як царі. Земля починає хилитися і зрештою стрімко падає в білу безодню. Роман бере навскоси, ми об їжджаємо ниркоподібну западину. Мабуть, і тут є вхід до грота. З

чверть години ідемо луговим видолинком, що дедалі звужується, замикається горбком, а відтак відкривається зірчаста арена, обведена валом: це, пригадую, Городище. Колись тут стояли будівлі наших давніх предків. Студенти зі Львова приїжджали сюди по глиняні черепки. Більше їм тут нема чого робити — рівними рядами шикуються цегляні будиночки з червоними дахами, в центрі костюл і школа, гудуть телеграфні стовпи, астматично зітхає "Перкун", і я навіть бачу на одному подвір'ї легковий автомобіль. Нас проводжають погляди спокійних і статечних господарів цього осадницького благословенного містечка. О, звичайно, це твердиня. Люди, що тут живуть, підуть за Пілсудським в огонь і воду. Він їх ошчасливив. Ким вони були раніше? Безперечно, злидарями чи напівзлидарями, інакше не подалися б на схід. Як до цього вони не розуміли справжніх причин своїх бідувань, так і тепер їм не збагнути, що їх покровителі — злочинці, що їх благополуччя куплене ціною злочину.

Та годі. На будиночку, біля якого застиг автомобіль з прапорцем, поштова вівіска. Мабуть, там знайдеться і папір, і чорнило — треба написати до Мирослави. Мені кортить поділитися зухвалим спостереженням про те, як Пілсудський впроваджує свою політику асимілювання. Але тоді лист не дійде...

Через десять хвилин я дякую несподіваному випадкові. Я передала конверт у руки експедиторові, що збирався до поїзда.

— Додому? — всміхаючись, запитую Романа. Хлопчик трясє голівкою, і вологе від поту ластовиння

на його лиці іскриться, як сніг.

Ось і село. Ми пірнаємо у вузьку покручену вуличку. А що дав вождь оцим? Отупіння, яке згодом зміниться очевидністю, що можна все-таки видряпатися з біди. Ця очевидність триватиме і десять, і двадцять років... Воюватимуть за межі, тягатимуть залізничні платформи,

купуватимуть чортів і біс його знає що іще, поки не стане кордону на Збручі.

Цими висновками я ніби вдоволена, аж сяю. Я чекала, що мене схопить відчай, але широта погляду не дає мені скиснути. Отже, недобрим передчуттям нема що вірити. Навпаки, я наберуся тут оптимізму. О диво моє!..

Нас уже чекають, Стах прийшов кликати в гості.

— Вибрикалась? — батько зацікавлено і насмішкувато дивиться, як я мордюся із зашкарубленими ремінцями кріплення. — Стах уже з годину дожидає.

— Ми повертали на пошту.

— На колонії були? Ну і як тобі там, сподобалося?

— Сподобалося.

— Калюш каже: нехай вам і не сниться, що ми звідси заберемося; дивіться, скільки ми тут набудували, на які витрати пішли...

— Він не бачив, — сміється Стах, — як у війну розтягали німецьку колонію на Татарці.

— За спокою людей грабують, — бурмотить батько, — за неспокою люди відкрадають своє назад.

Стах докидає:

— Погане робиться праведно, а праведне — погано.

— Коні б'ються — осли сіно їдять...

Я слухаю їх, і починає холонути кров. Чи ще народжуватимуться принципіві, безкомпромісні люди? Нинішні бунтівники сконають у таборах, а що далі? Потрібна завірюха, щоб розбурхати сонну, покірну кров?

Юліан відпаяв би мене і продекламував би спересердя вислови Ніцше про жінок з непересічними нахилами.

— Дати ножа? — питає батько.

— Навіщо?

— Одріж до лиха ремінці. Чи потанцювати нам біля твоїх колін? Га? Стаху? Одв'яжи дівку від дощин.

— Дякую, сама справляюся.

— Було б стрибати до Оленки, аби я того не видів.

— Боже, яка нетерплячка.

— Цирк.

Нарешті я звільняюся від лиж.

— Переодягайся, ми чекаємо. Мама в Оленки.

— Ви надзвичайно чемні.

— Станеш бараном — не бійся ножиць.

— З одного вола двох шкур не здирають.

— Язиката, чортиця! Вдалася в мамуню.

— Ви дрова рубаєте, а ми тріски підбираємо.

— Ти чого, Марто?

Вони дратують мене своєю присутністю, як, бувало, Найда. Причинна настирливість алкоголіків.

— Не шкилюйте.

— Дай, Стаху, вогню, бо погасла люлька від доньчиної ласки. А ще лиш нічку переспала.

Стах зніяковіло осміхається. Замість очей у нього чорні плями. Треба їхати геть, бо з доброї нагоди понадверед-жують печінки.

Батько тримає руки в кишенях, аби не впадало у вічі, що несе горілку. Побоявся покласти мамі до кошика. На вулиці сковзко, ще впаде стара — тоді сварка, пропав настрій на цілий тиждень, не допоможе, що мама відкупить дві пляшки монопольки: "На, втопись в ній, щоб ти згорів!"

Коли ми йдемо вуличкою, хтось чатує за кожними воротами. Батько зосереджено-задумливий, мовчки киває головою, вітаючись. До колодязя, мов на дзвін, збігаються дівчата з відрами. На леваді до нас приєднуються Антон з Ганною. Сестра похмуро-трагічна, як і вчора, зате Антон безтурботно-веселий, здоровенна добродушна дитина.

— Як у селі спалося, Мартусю? — питає Ганна. У неї під вовняною шалєю — берет. — Не будили собаки? В нас що не двір — два-три пси. Часом

як завалують з кута в кут, то, здається, кінець світові. — Діставши з нарукавника хусточку, вона без потреби сякається, і нас супроводжує холодний запах парфумів, ніби за помахом хусточки на дорогу впала запашна хмара. — А хто це, Стаху, зі Стефиним Іваном? Не Тарас Левчуків?

— Левчук, — підтверджує Антон.

— Як він тут узявся/ — дивується Ганна. — Він же в Кракові.

— Щось нездужає, — озивається Стах. — Вже місяць дома.

Назустріч нам до хвіртки прямують Іван і статурний блондин у хутряній куртці.

— Правда, гарний/ — шепоче Ганна.

Років йому двадцять п'ять, але бездоганно правильні риси обличчя і нерушкий погляд роблять його старшим.

— Тарас, — краків'янин легко потискає мені руку.

З хати вибігає Оленка і, ніби ми з цим блондином принаймні заручені, бере і його, і мене за стан і заводить до світлиці, садовить, як молодих, у самому центрі, і я бачу з виразу маминого обличчя, що так треба.

На столі проти кожного чарка, тарілочка і виделка. Нарізаний хліб, салат, холодець і м'ясна печеня — тут же (за міським звичаєм). І гості, і господарі вмощуються на ослонах. Мама сидить з опущеними очима, наче ось-ось прозвучить: "За щастя молодої пари". Комедіанти...

— Ви, звичайно, не пам'ятаєте мене, — мовить Левчук.

— Взагалі, крім родичів, нікого в селі не знаю. Стах зводиться з наповненою чаркою.

— Панове! Для моєї сім'ї цей день дуже приємний. Наша хата давно вже не приймала гостей, тим більше таких, як сьогодні: інтелігентних, поважних. Дай Боже, щоб частіше були в нас свята і зустрічі.

— Що ви робите в Кракові? — питаю в Левчука.

— Працюю у німецькому видавництві. Я вчився у Берліні, після університету мені цю роботу нараяли. Ми забезпечуємо літературою польських німців. І платять непогано, і ніхто в твої справи носа не тикає. Для життя це незле.

— Маєте помешкання? — "Свататися—то свататися!"

— Так, я купив собі три кімнати з кухнею і ванною. Хочете вірте, хочете ні, та наше видавництво володіє солідним бюджетом. Наші книжки купують і поляки. Співробітники одержують премії за додаткові тиражі.

— Що ж ви друкуєте? Левчук посміхнувся:

— Чимало такого, що польським видавництвам не дозволяє цензура. Одне вже випили. За ваше здоров'я, пані Марто.

— Зичу здоров'я.

Після чарки очі Левчука солодко одвологли, він двічі підкинув собі холодцю, бадьоро захрумкав підсмажене в сметані куряче крило.

Між стіною і ослоном Оленка завбачливо лишила прохід. Поставивши перед Левчуком ще тарілку холодцю, вона зіперлася мені на плече і

сказала на вухо: "Я хочу тобі щось показати і взагалі, побалакати. Але трохи згодом, коли почнуться баєчки". Її кругловіде лице палало рум'янцями, очі світилися таємничим щастям.

Коли подають вареники, я накидаюся на них, як дикунка, анітрохи не поступаючись міжнародному галичанинові Тарасу Левчуку. Вареники з картоплею. Вареники з м'ясом. Вареники з повидлом. Від вареників мені паморо-читься голова, і я нишком позираю, чи всі вже в достатній мірі захмеліли, чи не роблять круглі очі, бачачи, як змітаю з тарілки.

— У Кракові є де поїсти вареників? — звертаюся до Левчука.

— Ні, — сміється він. — Яюсь мені самому довелося ліпити, коли скортіло.

— Ви не сходилися з тамтешніми українцями? Левчук регоче:

— Щоб мати можливість коли-не-коли трапити на теплі вареники? В Кракові наші люди гуртуються кланами, а я не почуваю себе в світі саїтним і не шукаю з ними близькості.

— Ви надовго приїхали?

— На три місяці.

— Ви сказали, що не почуваєте себе саїтним у світі. Отже, вас не мучить тут за домом?

Левчук перестає ремигати і дивиться на мене такими очима, наче його щойно обдурили. Ясна річ, мої запитання страждають від грубої прямолінійності, але мені це байдуже.

— За домом в родинному розумінні я, звичайно, тужу. Але якщо ви думаєте, що в Галичині більше нашого національного духу, ніж будь-де на чужині, то помиляєтеся. В Європі легко почути і наше слово, і нашу пісню, і купити книжку українського письменника, і побувати на виставці відомого на весь світ художника-емігранта. З Кракова до Станіслава я їхав в одному купе з Орестом Руснаком. Він, між іншим, переконаний, що настане час, коли з Америки і Європи наш обкрадений люд отримає неймовірно багату спадщину.

Міжнародний галичанин Тарас Левчук...

Я наливаю у його чарку горілки. Це найпромовистіший вияв моєї поваги до краківсько-німецького видавця. Більшого мої родичі не побачать. За столом, як іскри, спалахують короткі репліки. Зараз почнуть "баєчки і ми з Оленкою вислизнемо до кухні. Завваживши, що Оленка завертає в проміжок між стіною і ослоном, я підморгую їй, мовляв, я до твоїх послуг. Проте сестра чогось прикушує нижню губу.

— За тобою якийсь чоловік, — шепоче мені.

Серце зойкає, я вся холону, а мозок пронизує дурна, нікчемна гадка: "Ти будеш винагороджена за вірність". Щось готове вихопити мене з-за столу, як кулю. Та я цілком спокійно вибираюся на середину хати, глипаю в дзеркало, оглядаюся на маму і виходжу до сіней.

"Якби в душі був перемикач..."

— Юліане!..

Плачучи, чогось пригортаю Оленку, що вийшла услід за мною, і частиною єства сходжу з дива: чого сльози в Оленки, адже вона нічого не знає і не розуміє?

Він весь у чорному, новісінькому, і все — з голки. Він веселий.

— Ти як мене знайшов? — нарешті появляються сили, щоб підступити до нього і взяти за руки.

— Я із Золочева. Марселла сказала, що тебе не було, тоді я вирушив сюди.

— Це мій чоловік, Оленко. А це, Юліане, моя сестра Оленка. — Я дивлюся на Романа, і в мене мало не зривається з уст: "А це Роман, Стефин синок; а Стефа, Іван, Ганна і Антон, тато і мама... в хаті".

Юліан поплескав Романа по плечу і засміявся:

— З Романом ми вже знайомі, він мене привів. Тепер ходімо до інших.

— Прошу, прошу, — похоплюється Оленка.

У світлиці я стаю боком до столу, щоб бачити батька:

— Тату, це Юліан, мій чоловік.

Батько зводиться раптово, ніби цього чекав, спершу простягає руку, відтак підводить очі:

— Радий вас бачити.

Мамина рука зависає в повітрі, наче треба їй щось відвернути, але теж потрапляє до Юліанової руки, і я чую: "Рада вас бачити".

Треба так чи не треба, я кажу Юліанові, щоб скинув пальто, і, акуратно згорнувши, передаю Оленці. Батько з мамою пересідають біля Левчука, а ми з Юліаном покійно займаємо їх місце.

— Вибачте, — мовить Юліан. — Найбільша незручність — перебивати людям гостину.

— Та ні? — бурмотить батько. — Ми тут всі свої. Правда, хто запізнюється, тому наливають штрафну, а хто приходить несподівано — тому три християнських.

— Майте на увазі, що після трьох у мене може вийти, як у того ведмедя: доки до меду доволокли — пообривали вуха, а доки відтягли — і хвоста обскубли.

Батько не стримав однобокої усмішки і набундючився, неначе даючи комусь одкоша: Та я і не казав, що моя донька скорчила дурня".

Стах налив Юліанові і залишив перед ним пляшку:

— Ми все-таки маємо надію, що ви наздоженете компанію. Будь ласка. Прошу.

Юліан наморщив чоло:

— Кажуть, ліпше раз заплакати, ніж сто зітхнути. А можна пом'якшити собі долю і випити з дружиною?

О, яка це для всіх переміна! Нехай дивляться, нехай думають, що спаде до голови, а я бачу новий шрам на Юліановому підборідді і маю свої помисли.

Він якийсь урочистий. Я ще не бачила його в чорному костюмі.

— На здоров'я, Мартусю.

— Дай Боже здоров'ячка, Юліане.

Він тримає перед собою чарку і про щось задумався. Я його розумію: у нас завжди, поки доходить до ковтка, пе-резичимо одне одному бозна-якого добра. Всього, всього тобі найкращого, Юліаночку!

— Аж підмиває гукнути гірко!", — сміється Антон. Юліан зводиться і наповнює чарки уздовж столу. Він

ще не прийнятий моєю родиною, і мені хочеться (та, мабуть, і їм), щоб це відбулося якнайшвидше.

— Як це мовиться, панове: за добрим початком діло не стає? — Юліан на мить схрещує погляд з батьковим. — Прошу вважати, що я був у цій хаті з перших хвилин гостини, і тепер моя черга побажати вам щастя і спокою.

— Дай Боже!

— Дай Господи!

— Та не до старості, а до смерті, — додає Юліан.

— Ой, пречиста наша Діво! — розчулено зітхає мама.

— За щастя і спокій!

Я хутенько накладаю Юліанові на тарілку і припрошую, щоб закусив, бо з незвички сп'яніє. Мені робиться смішно, коли набігає думка про хмільний содом під тим височенним чолом: які там поняття і контрасти можуть зіткнутися, якщо не стане контролю!..

Мама і ліктем, і коліном торкає батька, щоб проголосив тост. Стах затирає кулаком усмішку, Іван з Антоном презираються в нерішучості, бо таки батькові належиться що-неоудь сказати. "Ні, він Юліана не

признає". Щось там леоєдить Оленка за правом господині, далі триває напружена, водевільно-твереза пиятика. Мамині очі — сама лют, бо їй, певне, здається, що батькова впертість — це п'яна примха. Врешті-решт батько зводиться, і мама полотніє від його слів:

— Стаху і Оленко, дякую за гостину. Підемо, стара. Молодим ще можна забавитися, а нам уже не до цього.

Прощається Тарас Левчук. Оленка зі Стахом проводжають усіх за ворота. Западає мовчанка. То ось який він, батьківський етичний статут! Нібито нічого особливого не трапилося, тим часом у кожного на серці прикрість, а мені просто-таки болить у грудях. Дякую, пане-батьку.

Іван п'є чарку за чаркою. Розлючена Стефа накидає на плечі кожушину і йде не прощаючись.

— Ти коли зі Львова?

— Вчора,— тихо відказує Юліан.

— Пора і нам, Ганно,— напіввипростується Антон.

— Пора...

— Побалакаємо про політику, хлопці,— вигукує Іван. — Старий пішов, можна про політику.

— Ходи, Іване, з нами, — Антон бере його за лікоть і виводить за двері. У сінях голосний шепіт: — Іване, не осоромся. Іване, захрипиш мені...

Вертаються Стах і Оленка. І між ними перебігла кішка: Стах розгублений, Оленка сердита. Мені здається, що, якби я могла схопити

мить, з якої все покотилося шкереберть, я почепила б її на груди замість хрестика.

— Погомоніть собі, чоловіки, — кажу до Стаха і Юліана. — У нас з Оленкою секретне діло.

— Я його покину?— випалює Оленка, щойно я зачиняю кухонні двері. — Дивися. — Вона перекидає в скрині плетені светри, костюми і костюмчики, вишивані пішви, килими, сувої рушників, гаптовані лейбики, корсети і показує свої руки: — Я все вмію. Я вмію зварити, спекти, виткати, пошити, оздобити. А він знає хихихоньки з молодицями, реготи з мужиками, випити, поїсти і поспати. Скажи мені, Мартусю: я негідниця? Покину, сучого сина. Я кохаю, давно покохала того хлопця, що був у нас, — Тараса Левчука. Він мене так само кохає. Ми кохаємося, і він забере мене до Кракова. Я ще мала надію... Я думала, що це божевілля, ти мені переб'єш. Та ти ж нічого не знаєш! Після того, як сюди на вивідки приїжджали агенти з дефензиви, тато звелів Ганні написати до тебе листа і запросити на бесіду. Не знайшли адреси, зате ти сама приїхала. Тут усе було викомбінувано, як по-писа-ному. Ми показали перед селом, що зробили тобі попередження: або ти лишаєш політику, або ми від тебе відцуралися. Мама не хотіла того, але тато її переконав. Учора зіграли одну комедію, сьогодні мали зіграли другу, тобто посватати вас з Левчуком. І я, Мартусю, його люблю (Боже, ми давно з ним близькі, щоправда, діти — від Стаха), але мене так залякали, що я готова була від нього відмовитися заради тебе і нашого спокою. О, той спокій. Якби твій чоловік за нього не випив, може б, тато оговтався. Сердешна ти моя, як тобі не пощастило! Тепер я, Мартусю, покину Стаха. Я на його очах поцілувала Левчука. Мені вже однаково... Але дітей я йому не лишу! — Вона впала на лаву і зайшлася риданням.

"Поплач, небого, стане легше..."

З сіней я чую, що Стах розповідає про "змову" Юліа-нові. Вертаюся до кухні за пальтами. Оленка й далі плаче. "Тобі, дороженька, легше".

— Що каже Оленка? — питає Стах, коли я заходжу до світлиці.

— Що покине тебе.

— Це я вже не раз чув. Казиться баба. Ми всі покази-лися.

— Зроби мені невеличку послугу, Стаху.

— Забрати від старих твої речі?

— Так.

— Марто, хоч ти май розум. Онде вечоріє. Переспить, завтра я дістану підводу і одвезу вас до станції.— Задумливо провадить далі: — Нині хата повністю тримається на жінці. Їй і вкрати легше, і заярмаркує, і за двадцятий сніп не так соромно згинатися. А хто я нині? В мене ковальський фах, але в селі кільканадцять пар коней і возів з десяток. Окрім того, ковалі з колонії мають вугілля, залізо, кращі інструменти, де мені з ними тягатися. Та й тиняюся, як бовдур. Ще й чогось боюся, проста річ — на смерть перелякати. Жінка не має до мене поваги, бо хіба я заслуговую? Чим? Становиськом, розумом, винахідливістю/ Цей крам не має збуту. Тут його доволі, досить лиш одного відсотка, щоб підтримувати видимість якогось життя.

— Ти коли-небудь розмовляв так з Оленкою?

— Ой Мартусю! Може, вона від цього втікає.

— А може, від обтяжливого обов'язку?

— Я не збагну. Я тут темний, як пень.

— А що вона каже/

— Нічого. Мовчить, набирається, як губка, злості, тоді подушку в рядно — і на хату. Колись я бігав по селу, шукав, падав на коліна, щоб верталася і не смішила нас перед людьми, тому плюнув — витворяй що хочеш.

Скрипнули двері до кухні, гримнули сінешні, під вікном задудоніли і стихли кроки.

— Пішла.

— А діти де, Стаху?

— У Стефи, з Івановою мамою. Одвели, щоб не вешталися під ногами.

— Вона подалася до Стефи.

— Ні, Мартусю. Тепер її не буде з тиждень, плакатиме за дітьми, оббрівуватиме чоловіка, а мені якби хто плюнув в обличчя, що все те зношу.

— Стаху, вона пішла за малими.

— їй-бо, Мартусю, ти маєш мене за недолітка. Ходімо до Стефи — переконаєшся. Однаково дітей треба забрати.

Я зиркаю на Юліана, він мовчки погоджується. На клаптику паперу він малює якийсь всюдихід, та раптом відсуває папірець:

— А мені можна з вами?

Стах залишає ключ у дверях і виводить з-за хати вовкодава. Припнувши собаку, озирається на темні вікна.

— Уже п'ять років, — зітхає він, — ця хата мені чужа. Я по натурі хворобливий сім'янин. Мій куток мусить бути захищений від всіх вітрів, бо маленький протяг — і я почуваю себе як на відірваній від берега кризі. Видно, це таки недуга. Якщо господиня мого кутка не дихає на нього теплом так само, як я, то вона стає спільником якихось ворожих сил. Не просто зрадницею, а союзником усіх нечистих, які на мене чигають. Я намагаюся не показати цього, клопочуся, вдаю веселого, але на серці тривога і ніщо мені не вдається, невдачі, невдачі... Мчить вулицею Калюшева бричка. Я вертаюся з колонії — ходив купити вугілля, проте не домовився з мазуром. Правда, дрібниця? Ще дома Оленка мовчазна, як монахиня. Але и це не таке страшне. А я байдужію до всього. Таж парубком у галопі стрибав і вистрибував на коня... Налітає бричка, а я шкандибаю серединою вулиці, мов глухий...

Сипле сніг. Оленка вийшла п'ять хвилин тому, одначе слідів її не видно.

На гавкіт пса з хати, лаючись, вибігає Ганна.

— А я думала — Стефа. Боже, що я маю з її Іваном! Казала Антонові — одведи, нехай за ним Стефа мие та підчищає. Ні, вклав спати, а той свинюка розблювався... За поріг боюся вас просити.

— Та ми... — почав було Стах.

— Стефі не при сідниці, — перебила його Ганна. — Замерзне чоловіку канаві, скрутить шию — їй однаково.

— Оленка в тебе? — питає Стах.

— Ні, — трохи здуміло відказує Ганна. Згодом кидає: — Що, знову?..

— А чого ж приплівся!

— Не було.

— Діти вже сплять?

— Їх старі забрали до себе. Мале щось розпхинька-лося.

Стах не забуває сказати: "На добраніч", і ми рушаємо від воріт. З-посеред подвір'я Ганна кричить:

— Марто, завтра ввечері приходьте до нас.

— Якось воно буде,— відповідаю. І до Стаха: — До старих?

— Не лишаєшся ночувати?

— Ні, Стаху. Зрозумій, що й нам треба пошукати свого куточка.

Ми зупиняємося за воротами. Через хвилину Стах виносить мої речі. З хати навіть у вікно ніхто не виглянув.

— Не забувайте, — подає руку Стах.

— На все добре, Стаху.

В обличчя ліпить сніг. Ми з Юліаном виходимо в німе сизе поле. Через півгодини минаємо відгороджену бетонною межею ниву. Десь там далі — западина і хід до грота.

Глава IV

Начальник станції відчинив нам почекальню і приніс засвічений ліхтар.

— Тут нетоплено, — сказав він, торкаючись рукою груби. — Але дрова і вугілля є, тільки доведеться принести, якщо згодні.

Юліан пішов із залізничником по паливо. Від підлоги і стін почекальні тхнуло тютюновим димом. Я підкрутила ґніт в ліхтарі й сіла на лаву.

А як рано криваве сонце покривало те бо свище, то він не відвернувся від того образу, бо мав силу.

Досвіта через станцію проходили два поїзди: один на Львів, другий на Тернопіль. Ми з Юліаном ще не вирішили, яким їхати. Я відчуваю себе цілком вільною: під минулого, сучасного і майбутнього. Просто чудово. Не напрошуються пусті, старі як світ висновки, не хвилюють мрії. Я все маю, все при мені, як в сумочці гребінь і дзеркало, як з небом земля.

Коли Юліан входить з оберемком цурпалків, я схоплююся:

— Стривай, я сама затоплю.

Знаходжу за грубою сірники, скручену трубкою газету і тріски. Язичок полум'я тягнеться в темний канал, як душа до вічного спокою. Чарівне порівняння! Отже, в мене якась прикрість. Я не додаю собі, але внутрішня робота триває. Нехай вариться. "Мені так подобається", — сказав якийсь і хребта собі злавав.

Юліан присуває до груби лаву, згинається до відчинених дверцят.

— Тебе ще кохатимусь хлопці.

— Чому?

— Бо дрова зайнялися за одним сірником. У моєму селі вірять у цю прикмету.

Кажу,;

— Від полум'я стільки світла, що ліхтар можна погасити.

— Можна, — погоджується Юліан.

У мансарді нагорі, де мешкає начальник станції, щось згимує.

— ЇОліаночку, за тобою не стежили?

— Ні.

— Ти впевнений?

— Цілковито. Ми розійшлися по-джентльменськи.

— Що це означає?

— Я дав підписку.

— Не втямкую.

— Дав підписку, що більше не займатимусь політикою.

— Це, звичайно, жарт.

— Жарт, Мартусю, в іншому. Я їм сказав: "Ви самі чудово віддаєте собі справу в тому, що нині кожний людський порух належить сфері політики. Навіть мовчанка і як слід не усвідомлена думка". Вони зареготали, одначе підписку довелося залишити.

— Твоїм ім'ям не почнуть спекулювати?

— Ми домовилися і з цього приводу.

— Але тепер вони зможуть по-своєму розтлумачити будь-який твій крок, влаштувати публічне судовисько...

— Так, Мартусю, все так. Але не обов'язково мені самому поринати у всілякі організаційні клопоти, як було до цього часу.

— Однаково це громадянська смерть. Тебе зужили. Досі по тобі орієнтувалися інші, твоє слово і погляди сприймалися як катехізис. Тепер тебе вилучили з гри.

— Невже ти від мене навчилася так ускладнювати? — засміявся Юліан.

— Бо курс, Юліаночку, тримається на постатях. Зарості — ще не ліс. Щоб вони називалися лісом, треба принаймні кілька сотень смерек.

— Ну й що, Мартусю?

— А те, що тебе оплутали і затулили рота.

— Даремно тебе це мучить. Крім того, мені натякнули іти в еміграцію.

— Куди?

— За Збруч.

У мені щось зойкнуло і обірвалося. Через хвилину я сказала йому:

— Сядь у куток.

— З якої речі, Мартусю?

— Сядь у куток. Марш у куток, бо мені треба виплакаться. О Боже, швидше!

Він одсунувся на краєчок лави, та міг і сидіти поряд — він перестав для мене існувати. Я лишилася на самоті з кривавим болем, пекучим полум'ям з дверцят і сльозами. Ось тобі! Ось тобі!.. Підстав ліву щоку. Підстав праву. Відкрий серце. Оголи мозок. Розпанахай душу! Ще тобі мало? На іще! Ось, ось!.. Боже!.. Боже, допоможи витримати! Не дай упасти, Боженьку. Тільки не дай упасти. Ні, це над мої сили. О, яка я нещасна!.. Не дай упасти... Не дай... Не дай... О Господи, як мені гірко! Невже мені відпущено тільки боротися з тінню власного ридання? Ця тінь ходить і ходить довкола мене, видовжується з кожною годиною. Чи будуть для неї якісь межі? З якого заліза їх клепати? Якими судами з нею судитися?

Ще хвилину тому я була вільна. Скільки секунд тягнулося визволення? Двадцять? Тридцять?.. Хто мене прокляв? Чиї гріхи на мене падають? Я ж нікому не вчинила зла.

Знову ярмо гіркого чекання!

— Юліане. Я вже не плачу, Юліане. Підсядь ближче. Вибач, будь ласка.

Він не чує.

— Юліане!

Про що він думає? Це якесь тюремне відчуження. Ще трохи — і ми перестанемо співчувати одне одному. Чи може зворушувати людина, котрій ніхто не співчуває? Мабуть, ні. Коли владики наказували стратити бунтівника, відлучивши його від загалу словами "підлий раб", натовп прямував до лобного місця з холодною цікавістю і з холодним подивом озирався на жінку, що билася в спазмах ридання.

— Юліане!

Нарешті повів плечем.

— Коли ти хочеш це зробити?

— Десь у квітні-травні. Кордон пильно охороняють, взимі просто неможливо перейти. Кажуть, найкраще пуститися вплав по Дністру, тихо минути устя Збруча і пристати проти румунського берега... Дождуся весни...

— А до того ми будемо разом. — Мої гадки вже кудись помчали, пострибали... "Ні, я зроблю ці три-чотири місяці нашим святом. Ми поселимося на забутому хуторі, може, в горах. Варитиму йому їсти і пратиму сорочки. Я буду така ніжна, що він не наважиться мене покинути". — Я напишу Свидові, що нездужаю. У мене досить грошей, нам на ці кілька місяців вистачить. Ми сядемо на поїзд, що йде до Тернополя, тоді майнемо до Коломиї і подамося в Карпати. Ти не заперечуєш, правда?

Він пробує обняти мене за плечі, але я впираюся у його груди обома руками.

— Ні, скажи, Юліане. Не заперечуєш? Це розбігається з твоїми намірами, я це знаю, але я тебе прошу, благаю, Юліане. Може, це мій час, може, це все, що мені судилося мати.

— Тільки не плач, Мартусю. Гаразд, поїдемо в гори.

— Не думай, що це химера, забаганка, примха. Ти в кожному листі з в'язниці писав про мандри. Цього разу втечемо обоє.

— Котра година, Мартусю?

— Чверть на дванадцяту. А що? Юліан осміхається:

— Професійний арештант не звикне, що тепер кожна мить — його, що над ним не тяжіє камерний розпорядок. Почуваю себе розгубленим: здається, дні і ночі кудись відходять, як знайомі, котрим не знайдеться що сказати.

— Ти не бажаєш розповісти, як тобі там було? Він крутить головою.

— Коли особисті прикромці збігаються з прикромцями багатьох сотень і тисяч — їх несила споминати?

Він опирається ліктем на коліно і затуляє долонею чоло. Я підкидаю поліна в грубу, думаю про себе: "Він не став би хизуватися втомою, як герой сумнівного образу".

— Трохи підтоптався, — бурмотить він і зиркає на мене веселими очима. — Прожени на мороз, бо впаду з лави.

— То ляж. Поклади голову мені на коліна...

— А що недоказуєш? Що я схожий на сумного і невеселого пана конотопського сотника: "Та щось спати хочеться, та куняю, куняю, куняю..." Минулої ночі не міг заснути. Я і зараз не забудуся. Лиш насувається якийсь параліч... А твій батенько — натура!

— Кинь, Юліаночку. Вибач, але починає котитися верблюжа слина. Не хочу їх знати.

— І дарма.

— Нехай. Ці люди стали вигадувати страх, щоб чого-небудь боятися. Ляж, Юліане. Я хочу дивитися в твої очі і гладити твоє волосся. Мені щось

стерпає під грудьми: чи я ще вмію бути ласкавою? Ляж. І поспи, Юліаночку. Ось і добре, чоловіченьку. Ох, чоловіченьку!..

Торкаюся устами його щоки, звідкілясь зринає: "Боже, коли я встигла зачерствіти!" — але тут же мене зогріває його віддих і мені хочеться зітхнути так тихо, щоб самій не відчути.

— Поспи, рідний...

"Може, я себе розштовхую цими чужими словами?"

— Рідний...

"Ні, таки рідний. До болю рідний..."

— Спи, хлопчику. Мій кремезний, чоластий хлопчику. Я погана жінка. Я тебе не зуміла прив'язати до життя, до себе, ти стоїш над життям, а я для тебе — лиш істота, що тебе кохає. А що буде, хлопчику, коли я стану справжньою жінкою? Справжньою твоєю дружиною? Що то буде, хлопчику?!

Таємниче фіолетове надрання душила холоднеча. Сніг зашкаруб, як дубова дошка. Провідник, не глянувши на квитки, пропустив нас до вагона і для начальницького ока заходився збивати гачком кригу зі сходів. У коридорчику нас огорнув теплий сопух. Я затамувала подих і смикнула дверцята купе. А тут було як у льодівні: не зачинили віконце. Юліан спробував підняти його, одначе рами взялися кригою, і він подався до провідника розвідати, чи є ще вільні купе.

— Перейдіть до сусіднього вагона, — почувла я з коридорчика.

— Встигнемо?

— Так, поїзд простоїть щонайменше дві години. Старший каже, що перемело колію. Зараз пришлють дрезину з робітниками, та, доки вони справляться, ви ще виспитесь.

Ми знайшли порожнє купе. Тут було тепло, та одразу ж вимкнули світло і довелося стелити навпомацки. Лігши, Юліан простягнув до мене руку.

— Прочитати Верлена, Мартусю?

— Ти, здається, полюбив його.

— У тюрмі мені часто причувалося, що ти читаєш Верлена, і він став для мене мовби братом. Потому я несподівано уподобав собі твою звичку настроюватися на щось віддалено сумне чи прекрасне і бубоніти:

О перші любові, о серця юнь вразлива! Корали вуст, лазур очей,
вогонь чуттів, Бентежне відкриття незвіданих світів

І зближень трепетних стихійність боязлива!

Він затих, а в душі моїй сколихнулося:

Те все пройшло, сплило, немов весняна злива,

Невинний цвіт душі недовго золотів,—

Із півночі життя хтось лютий налетів,

І впала враз зима — тяжка, глуха, нудлива.

І от я гибію, самотній і смутний,

Немов у склепі мрець, холодний, крижаний,

Гіркий, мов сирота, що без сестри бідує...

О, де ж та втішниця, вся ласка і тепло, Що знає нас до дна, нічому не
чудує і часом, як дитя, цілує у чоло?

— Я звернувся до хлопців, щоб роздобули Верлена! Вертаючись з
прогулянки із тюремного двору, я продовж місяця приносив у кишені по
одній, складеній вчетверо, сторінці. Чому ти не смієшся, що холодний
раціоналіст Цезар закохався у Верлена?

— Бо мені анітрохи не смішно.

— А тобі тепло?

— Так, Цезарю.

— А можна перейти до тебе?

Мене обіймає тривожний щем, і таке враження, що цим щемом
окутаний весь поїзд, кожна дробина холодного заліза, яке німує між
завіями біля порожньої станції; що він запеленав холодне фіолетове
надрання; що викликане ним дрижання передається по шкарубкому, як
дошка, снігові вдалеч на всі боки.

Ми ледве вміщаємося на слизькому відполірованому дивані.

"Цезарю, ти добре зачинив?"

Ні, це я вимовила тільки в думці, і думка захиталася, як хвиля, і
кудись попливла. Куди вона попливла? В якусь обкреслену прозорими
обріями невідомість, понад жовті пшениці, в голубому мареві, між зелене

шумовиння молодії трави, між білі озера ромену і рожеві спалахи маків. Хиляться і зводяться стрункі смереки, падають і встають залиті сонцем гори, як білі шовкові вітрила, набухають хмари, — тихо-тихо, лиш десь у недосяжних низинах струмує і похлюпує-шелестить чиста, як надія, ріка. Здається — то не ріка тече, а добре, випогоджене життя... Десь там, у далеких сизих долах... Між замріяними у супокії зеленими берегами. Під ласкавим, лагідним небом... Під богами сподівань... Під вінцем правди і справдження.

О, як я тебе кохаю. Цезарю! Як кохаю!..

Уже ти не підеш від мене, як колись ішов. Уже ти лишився назавжди зі мною на порожній холодній станції. Тепер я дома, і ти дома, і в цьому домі ще будуть люди. Тепер мені добре, Цезарю! Добре, Юліане. Якби ти знав, яке це повне-повне слово: Дооре!" Яке воно безмежне, як не треба в ньому початку і кінця! Воно налите, як море; звільнене, як мить материнства; непровинне, як немовля, що тулиться до білих грудей...

— Не вставай, Юліане. Полеж ось тут, збоку. Ще не світає, Юліаночку. Поїзд ще стоїть? — мені виглядає, що минула вічність.

Ми непомітно засинаємо і прокидаємося, коли надворі ясний день. Юліан переходить на свій диван, застромляє руку у кишеню пальта і простягає шоколад. Розламавши плитку, я повертаю йому половину. Він сміється засмученими очима, лігши горілиць, дивиться вгору, похрумкує шоколад і щось думає. Мабуть, він думає про те, що лишився зі мною назавжди на цій порожній холодній станції. Думай що хочеш. Все, що буде далі, — не твій клопіт. А я ще маю час посушити голову. Нічого, все буде гаразд.

Зрапта Юліан схоплюється і дістає з внутрішньої кишені два невеличкого формату томики. Перше, що я за собою завважувала, коли Юліана випускали з в'язниці і влягалися зрештою пристрасті, я йому показую то одне, то інше, одним хвалюся, інше підсуваю, щоб він оцінив.

Так діти, заприятлившись, починають шукати спільних тем і уподобань за допомогою всього, що їх оточує.

Мені трохи моторошно і надзвичайно приємно читати на томику видрукуване золотими літерами Юліанове прізвище. Одна книжка видана за Збручем, друга— в Женеві, французькою мовою.

— Вітаю, мій Цезарю!

— Тюремний доробок, — сміється Юліан.

— Отже, ти отримав гонорар?

— І пожертвував на краєзнавчий музей у Дрогобичі.

— Українці на Радянській Україні видали краще.

— Там взагалі до мене гарно ставляться. Еміграція святкує остільки, оскільки можна почерпнути ненависті. До речі, після Драгоманова там лиш тим зайняті, що смакують тутешню знедолю. Більше шкоди, ніж піддержки. Варто в Галичині з'явитися новій цікавій книжці, як там, серед західної еміграції, зчиняється гавкіт — і не треба доносу, дефензива кидає автора до в'язниці, цензура вилучає з обігу весь тираж, пропаганда виголошує крамольникові анафему. З приводу нашого університету на Заході звіялася справжня буря. Одні гудять, другі виють від захвату, треті віщують незліченні втрати, мовляв, ми ставимо під ризик квіт молодії Галичини.

— А може, це не так зле, Цезарю. На той гамір озирається світ, робить свої висновки про ці неподобства.

— Діловий західний світ, Мартусю, шанує тільки діло. Культурницькі змагання і пересуди для нього — пустощі. Коли заснували у Львові український селянський банк, то одразу на це звернули увагу і в Канаді, і

в Америці, і в Німеччині. Запропонували субсидії, а як галичани відмовилися (щоб створити бодай подобу власного громадського продукту), там аж пінку з рота пустили. І розмови почалися, і місії... Однак наша еміграція гола й боса. Збирають бібліотеки (видно, щоб не забути рідної мови), видають такі-сякі брошури й газетки і пліткують на все горло. Правда, в Берліні відкрили якусь українську офіцерську школу. Та що це за школа? Яким це лихом окупиться Галичині — мені поки що важко сказати. Боюся, що там виплекається покоління войовничих українських пронімаків, які заодно з шефами вважатимуть Україну багатим закутком Європи, а свій народ безвольним, безхребетним натовпом. Боюся, що коли-небудь запахне страхітливим садизмом і великі потуги будуть гірко оплакані. — Юліан виглянув у вікно. — Здається, рушаємо.

— А що маєш у запасі, Цезарю?

— Дещо збиралися видрукувати у Варшаві.

— Звісно, польською мовою?

— Так, польською. І я переслав рукописи до Харкова. Якось ми мимохідь підрахували, скільки галицьких борзописців видаються у Польщі, — і запаморочилося в очах. Між іншим, переважна більшість газетярів, навчившись вправлятися у часописах, наполегливо пробують пера в художній літературі. Якщо в Галичині вони будять глушину півторатисячними тиражами, то Краків і Варшава розмножують їх до безконечності і всю ту продукцію польською мовою перевозять у галицькі книгарні, мовляв, думайте і читайте... Грушевича розрекламували як видатного всепольського письменника. Пригадую, як у нього морщилася шкіра від страху, коли видавали його повістину у Львові. Тричі на день оббігав усіх знайомих: "Ой панове, готуюся на каторгу". Тепер мало не лусне від пихи: "Ми маємо руку в столиці, ми дещо можемо робити..." І теревенить про місцеві проблеми, не маючи про них будь-якої уяви.

— Скажи мені, Юліаночку, доки це буде?

— Не сьогодні почалося, не завтра закінчиться. Те ж саме діялося за Австрії. Навіть з наших шкіл декотрі вигулькували як Пилип з конопель: "Український пролетаріат повинен розмовляти по-німецькому..." Правда, тоді ще жили Драгоманов і Франко і ці пилипи не мали розгону.

— Але ж то — пронімецька диверсія.

— Пангерманська, дівчинко. Шкода, що пророки не мають змоги встати з могили.

— А знаєш, Мирослава Коваль написала цікавий монолог.

— Я читав, нам його передали до в'язниці.

— Невже, Цезарю?.. — Після паузи я додала: — Виявляється, ви там більше знаєте, ніж дехто на волі.

— Тюрма постійно годується тим, заради чого її створено. Замкнений злодій підвищує кваліфікацію зломів, анархіст виношує плани ще відчайдушнішого замаху, політв'язень як у побільшуюче скло бачить вади державного устрою. Іноді не треба повної інформації про те, що діється назовні. Досить натяку, а решту в'язень додумає сам; у нього доволі часу.

— В такому разі чиновникам варто до вас прислухатися, щоб усувати хиби своєї політики.

— Вони й прислухаються. Але з тим, щоб вчасно надбудувати новий дах над гріхом. Вавилонська вежа — мізерна споруда в порівнянні з нехарапутними хмароде-рами на курячій ніжці, в які забудовують віруси суспільного ладу. До слова, згадав приємного фантазера-лікаря, що сидів у Бригідках за якусь незбагненну провину. Він твердить, що ракова

хвороба виникає внаслідок порушення симетрії в окремій клітині. Організм блокує відхилення від норми недоцільною пухлиною, і процес її розширення .вбиває тіло.

— Його не за те посадили, що сконструював модель загибелі капіталізму? — кажу я, осміхаючись, аби полишити тему про недугу.

— Якщо йому раптом припало до душі лягнути про цю аналогію, він не побачить рідного порога. Чиновня жахається не іскри вчинку, а іскри здогадів. Вчинок вона знешкодить і навіть вигідно для себе розтлумачить, здогад же спонукує до роздумів, а це вже підкоп.

— Чому люди такі терплячі?

— Бо маленькі, Мартусю. Діти мріють про пору, коли стануть дорослими, їх ваблять масштаби, і в масштаби вони вірять. Наші ровесники виборсуються із неволі забобонів, нераціональних нині традицій, розгублено шукають і себе, і нових засад. Ми дивимося вперед! — Юліан смикнув з полиці рушник. — А ми подивимося вперед, Мартусю?.. Гайда вмиватися! Тоді — на розшуки поживи. Мабуть, у цій тарахкалці є буфет?

— Запитай у провідника.

— Так, моя дамо.

"Замість того, щоб вимести сміття з хати, — міркую собі, — ми чекаємо поліття на березовий прут? Я хочу стати матір'ю, чому ж не мудрішаю..."

Юліан вернувся з буфету голіруч.

— Черствий хліб і засниділі шніцелі. На додачу пропонують свіжі газети. Але ми прибудемо до Тернополя через годину. Потерпимо?

— Так, Цезарю. Якщо чоловікові не поталанило на полюванні, жінка мусить кохати його ще зворушливіше.

— Втихомир дітиськ, я не зношу їх голодного вереску. А псів прожени в поле, нехай самі шукають поживу.

Жартуючи, він ніколи не сміється Серйозне обличчя, задумливі, трохи насторожені очі. Його усмішка десь в душі. Тим, хто його мало знає, він може здатися злостивим скептиком.

— З ким бачився у Львові, Цезарю?

— Тільки з Павлюком.

— Як почуваяться Марселла з Тодосієм?

— Ідилічна пара в ідилічних обставинах. Я ледве одчепився. "Заночуйте, Юліане. Що вам зготувати на вечерю? Та ні, ми вас не пустимо. Тодосію, принеси вина..." Марселла погарнішала, Тодосій погладшав. Тримають служебку, збираються добудовувати ще дві кімнати. "Маємо надію, — каже Тодосій, — що Біг пошле нам нащадка". Словом, навіть боюся все те розписувати, бо, може, неслухна мить. Не наврочити б.

— Я рада за Марселлу. Якось вона мені розповіла про себе, і я з тиждень ходила із таким відчуттям і болем, ніби не її, а мене спіткало те страшне горе.

— Павлюк розповідає, що Прокіп Повсюда назвав її знаменом окупації. Ти ж знаєш, як з неї познущалися?

— Знаю.

— Яюсь, каже Павлюк, в концентраційному таборі між в'язнями зайшла суперечка. Хтось там стверджував, що на цьому нещасному терені потрапила коса на камінь: вперті поляки, але ж вперті і галичани. Мовляв, якби галичани менше огризалися, їм було б легше. Цікавий чоловік цей Повсюда. Дай дослівно пригадати його репліку. Він нібито відповів: якби люди в людях не бачили впертості, вони їм, безсумнівно, поспівчували б, як жертвам, і все-таки дозволили б собі заплющити очі на їх повний скон.

— Звичайно, причому тут впертість? Є нищівна байдужість і душевна порожнеча людей двадцятого сторіччя.

— Я мав таку саму сутичку в Бригідках — о, ми там сваримосся від прогулянки до прогулянки. Може, той телепень говорив щиро, може, від імені дефензиви, та я не стримався. За його словами теж виходило, що ми не вміємо крутити зиск, адже і за цих жахливих умов можна дещо робити. І висипав переді мною бочку австрійського досвіду.

— І що? Чого ти замовк?

— Я запитав його, чим відрізняється польська окупація від австрійської. Він затнувся од несподіванки, і ми продовж десяти хвилин переконали його скопом, що всі складники окупації залишилися без змін: край стає колонією, землею визиску, переслідується українське слово, скорочуються українські видання, за винятком слуг колонізаторів, утискується українська інтелігенція. При Австрії тисячі душ поглинув Талергофський концентраційний табір, за кілька років нового ладу не менше ковтнув Тухольський. Австрійці полюбляли гратися в демократів і дозволяли селянам вибирати до сейму своїх представників. Пілсудський і собі вирішив переглянути деякі конституційні закони...

Я потай себе запідозрюю, що він імпровізує. Не було жодних суперечок, просто це його мука, і він мусить про неї сказати. Ось він

стихає. Мабуть, йому здається, що я неуважна. Ні, я ловлю кожну його фразу, але помимо волі веду з ним якийсь спіритичний суд.

— Чого твої очі наповнилися туском?

— Мене втомило мовчання. Ти мене слухаєш?

— Так.

— І я тобі не надокучив?

— Ні.

— Окупація...

— Я це розумію. Я не міщанка і не потребую, щоб мене розважали. Я сама вигадую анекдоти. Для Народу і долі"...

— Скажи останній.

— Він — про галицький бізнес. Украв скриньку горілки, продав за півціни і гроші пропив. Регочи, хлопчику.

Тюрма тебе доценту розхитала. То ти смієшся, то через хвилю зітхаєш. Іди в еміграцію. Іди за Збруч. Тобі треба розвіятися і окріпнути. Я поділяю твої переконання, Цезарю, і готова за них страждати.

Він підпирає долонею чоло і бурмотить:

— Мене втомило мовчання...

Він говорить про якогось в'язня, що укоротив собі віку. То був напрочуд вродливий хлопець. Йому повибивали зуби, обезвічили лице,

поламали ребра. І він, лігши на долівку, поклав горло на ніжку табурета і задушив себе.

Він розповідає про такі деталі, від яких стає дибом волосся.

— Для мене окупація — не абстрактне поняття, Юліане.

— Нарешті благаєш пощади, — мовить він похмуро. Поїзд викочується на згин. Мимо вікна пливуть клуби

диму. На полустанку минаємо дрезину з робітниками.

— Справді досить, — каже Юліан. — Годі вже про це. Але до самого Тернополя розповідає про жахи. Коли

ми сходимо на перон, Юліан з тугою озирається на поїзд, наче йому жаль, що з нашим духом із купе вивітряться усі ті історії.

На площі перед вокзалом — ярмарок. Ми втискуємося у натовп. Продають ношену білизну, солдатські шинелі, рибацькі дрантиві сіті, підлатане взуття, вицвілі картини і пожовклі фотографії артистів. Юліан показує рукою на знімок Ореста Руснака.

— На вшануванні Ольги Кобилянської розмовляв по-німецькому.

— Ще заскімлить серденько, Юліане. Ще заплаче гіркими сльозами.

— Заплаче,— підтримує мене дідусь у кострубатій шапці, власник знімків.

Ми хутко одходимо, мов уникаючи змови. Щось помітивши, Юліан оживає й прилаштовує мене в кінець черги.

— Продають млинці. Постій, я зараз вернуся.

— Гречані млинці! — вигукує молодиця. — Млинці із смаженими грибами. Млинці з грибами!..

За мною стає неголений чоловічок з повним відром трубок для морозива.

— Бракує льоду, що порожні трубки носиш? — питає його набурмосений інвалід, стискаючи на грудях кінці жіночої шалі.

— Не льоду, а сметани, — поважно одзивається чоловічок.

— Аз якої рації носиш трубки?

— Часом питають.

— Часом!..

— Ну й що?

— Нічого.

— Отож-то.

— Та отож-то.

Юліан потрясає в повітрі пакунком старих книг.

— Ян Кохановський, — шепоче, — Григорій Павлуцький, "Нові дослідження про людський розум" Лейбніца, "Економічно-філософські рукописи" Маркса. Це неймовірно. Це те, чого мені бракувало до повного щастя. Подержи, будь ласка, я куплю паперу.

Цього разу мені довелося чекати не менше п'ятнадцяти хвилин, коли Юліан виринув переді мною, у його руках була майже така сама, як лишилася в Марселлиному помешканні, валіза. Лукаво підморгнувши, він підняв дечку: зубні щітки, мило, рушник, олівці і зошити, інший, необхідний в дорозі, дріб'язок.

— Тепер — світ за очі, друженьку.

Ми виїхали з Тернополя, так і не побувавши у місті. Надвечір на тлі рожевого неба синіми пухлинками набухали гори. А вдосвіта ми спинилися перед мініатюрною церквою у Ворохті. Поїзд майнув в ущелину, ще гудок, і нас огорнула первісна тиша. Ми піднялися на горб.

— Ось за цю благодать я дав дефензиві підписку. — Юліан розстебнув пальто і дихнув повними грудьми. — Ти чуєш, як сокоче потік у виярку? Ми подамося далі, на хутори. Купимо гуцульський одяг, підладимось під тутешню говірку. А як добре... Як добре, коли по твоїх слідах не повзуть пси. Коли не бачиш позад себе при вида. Адже за нами не стежили?

— Ні, Цезарю.

— Тут я розберуся у ваших богах, панове. Я вам розмалюю сказ духу, який ви називаєте ентузіазмом поступу. — В його голосі звучали нотки злого усміху. — Треба буде щось зробити,— додав він по паузі і пригорнув мене до себе. — Ти ж не забиратимеш у мене весь час, правда?

Над горою розросталася сонячна ясина. Мені аж плакати захотілося, так я давно не виділа сонця. Посеред неба спалахнула білим вогнем опадиста верховина.

— То Говерла, — сказав Юліан, перехопивши мій погляд.

— І ти тут зріс, між цими сивими велетнями? Юліане? Тут, у цій вічності? У цьому чистому ясному світі?.. Ти набагато щасливіший, ніж я.

Юліан пропускає мене вперед, на стежку впоперек гори. Вдалині м'яко відсвічують ум'ятини, і здається, що стежка вистелена з білого, підзолоченого пуху.

Ти щасливіший, думаю я. Ось звідки твоя самовпевненість і віра в те, що цей народ проіснує тисячоліття. А в мене не вистачає надії на п'ятдесят років. І ти більше людина, ніж я. Я продукт тривоги, знівечене дитя неладів, рафінована вбогість. Може, того мені однаково, яка в тебе натура. І взагалі мені байдуже, які там у людей звички і характери. Я бачу в кожному мерця. Бачу обгризені скелети.

— У цьому осідку немовби всі вмерли,— каже Юліан, коли стежка заводить нас на подвір'я біля похиленої дерев'яної хижі і, на мить заховавшись за ріжком, стрімко біжить угору. — Це, мабуть, чиясь літнівка. Між іншим, ми можемо зайняти її аж до весни.

— Ходімо далі.

— Так, тут заблизько від прикордонної застави. Через півгодини ми добираємося до розсипаного на

пригірку хутірця.

— Вибирай, — Юліан показує на кілька хатин край лісу.

— Та, що з різьбленим піддашшям.

Юліан одсуває верхню жердину вориння і простує на обійстя. Я озираюся довкіл, і щось мене заколисує, аж паморочиться голова. Це ж... од шуму смерек, здогадуюся врешті. Міська посмітюхо, ти коли-небудь чула гомін смерек?

У вікні блимає пляма чийогось обличчя. Через секунду виходить Юліан у супроводі жвавої простоволосої дівчини.

— Заходьте, пані, — кличе вона, прямуючи до мене. В неї сині очі, розлогі чорні брови і каштанові коси.

Спершу мені видається, що вона розфарбована, потому я пересвідчуюся, що і зіниці, і брови, і коси — природного кольору, і мені стає чогось радісно, наче трапила за лаштунки сцени, між дивовижно-таємничих акторів, що готуються до виходу.

— Ксеня, — простягає руку дівчина і осміхається. — Ми тут впень усі Ксені. Прошу. Неньо з мамкою у Ворохті, але вони нічого не скажуть на те, що я вас прийняла. Ми й так мусимо опалювати другу половину, аби не завівся грибок. Хату ми лиш недавно змайстрували.

Гуцулочка впустила нас до просторої, з високою стелею кімнати. Тут була велика полакована скриня, всуціль поцяткована візерунками, широкі ослони під вікнами, ліжко з горою подушок у вишиваних пошивках, шафа для одягу і розмальована смерічками груба. Вузькі скляні двері вели до суміжної кімнатки, що, певно, служила як покій. Дівчина принесла полив'яний глечик з водою і двоє горняток.

— Панам треба помитися з дороги? Зараз я поставлю казан на плиту, там ще горить.

Коли вона вийшла, Юліан дістав із валізки бритву.

— Ми не тільки поживемо тут як у Бога за пазухою, — мовив він. — Вони й грошей не візьмуть. Ти придивилася до цієї русалки? Шляхетна гуцульська кров. Це кровні гуцули, так би сказати — раса. На жаль, їх уже небагато збереглося, їх родовід сягає у сиву давнину, може, до карпів, а може, и далі. На деяких обрядах, які вони свято шанують,

можна простежити традиції князівської Русі... Мабуть, мені варто поголитися, правда?

— Авжеж варто, — відказую сміючись. — Хоча б заради гуцульської раси.

— Знаєш, я анітрохи не шкодую, що ти мене сюди заманила.

— Слава Богу! А я сушу собі голову, що стала тобі впоперек відповідальної дороги. У тебе місія розбудити до світової революції галицький пролетаріат, озброїти його переможною програмою, зцементувати партійні ряди... Що там іще?

— Звичайно, я не дозволю тобі втягувати мене в інтелігентські базікання про занепад. Про свою місію я не забуваю ні на хвилину.

— Якщо ти не жартуєш, Цезарю, то я тебе трохи не впізнаю. Але не сумнівайся, я до тебе звикну.

— Якщо ти не жартуєш, то я помилився, будучи певним, що ти мене до кінця розумієш.

— Якщо ти не жартуєш, я можу з тобою посваритися. У мене скарбівня невтраченої злості.

Він спіймав мене в обійми і закружляв навколо себе.

— Я тебе кохаю, Цезарю.

Глава V

Він щось пише у ванькирі. Ми із Ксенею плетемо светри. Старі Напашуки (так звуть господарів) спокійні і тихі, як гори, їх не чути ні

вдень, ні вночі, навіть не дзенькне ніж на скрині, не шморгне віник у сінях.

Він щось без угаву пише, обклавшись книгами і паперами. У Ворохті він десь роздобув брошури Леніна і з того менту ніби перестав належати цьому світові. Що ж, працюй. Я переконалася, що цього разу ти вернувся з тюрми ще більше змінений. Видно, так мусить бути. Так треба.

Ксеня прив'язалася до мене. Ми розмовляємо чи мовчимо, але я повсякчасно відчуваю, що вона вважає мене дивовижною істотою з широких химерних долів, де все влаштовано інакше. Вона тільки на шість років молодша, але я в її присутності здаюся собі мало не бабусею, така вона наївна і безпечна. І для неї, і для її батьків ми з Юлі-аном — безробітні вчителі. Це їх не бентежить, бо у Ворохті школа так само на замку.

Я не допитуюся, що він пише, і він мені нічого не читає. Може, мені не треба того знати. Я розповіла Ксені про свою Олесю. Наступного дня Ксеня нас не провідала — видно, цим людям необхідно пережити чиясь трагедію на самоті. А може, Ксеня вирішила, що мені потрібна самота, щоб відновити внутрішній спокій. Вони неймовірно делікатні. Коли вона розказувала мені про лісову оргію якихось панів зі Станіслава, то запиналася на кожному слові. За тиждень наперед сюди приїхали верхи на конях кілька поліцаїв, вибрали галявину і приставили вартівника. Це дуже мальовнича місцина: з одного боку урвище (там завбачливо поставили паркан), з другого — стрімка скеля, з якої потужним фонтаном бризкає джерельний струмінь. Зокола височенні смереки. За день до оргії сюди привезли бочки з вином і кошики з розмаїтою закускою. Викопали ями, все те вклали, обгорнувши провоскованим папером, а зверху насаджали смерічок. Ксениного батька найняли, щоб нарізав пнів замість стільців і столиків. А ввечері Ксеня пробралася дном урвища під паркан. Поляну освітлювали смолоскипи. Грали музики, танцювали напівголі дівчата. Тоді привезли якогось вельможу, провели до одної смерічки — він вимкнув її і, регочучи, схопився за голову. Вимкнув другу, третю, четверту... О, як йому це сподобалося. А які

задоволені були його джури!.. Почалася трапеза. Далі грали музики і танцювали дівчата. Наївшись і напившись, у танок пустилися пани. Наслідуючи головного вельможу, вони поступово скидали з себе одяг. Потому молода гуцулка змушена була втекти од їхньої безсоромності. Буржуї уміють забавлятися", — сказав Юліан, коли я йому переповіла про лісову оргію. У кінці подвір'я купище пнів, які старий Напащук привіз із поляни. Ксеня зачула, як про головного вельможу говорили: "Це велика людина. Таких людей негусто на нашій планеті". Мені довелося їй пояснити, що означає слово "планета", після цього дівчина цнотливо здогадалася, що світ поза її горами не повен тих утіх, котрі вона випадково підгледіла, і ми з Юліаном прибули сюди не з такою метою.

Учора я надіслала Миросі Коваль довжелезного листа. Відповідь має прийти до запитання на Ксенине прізвище. І з учорашнього дня я підсвідомо чекаю вісток зі Львова. Видно, я вже якоюсь мірою зіпсована. Я залюбки вигадала б гидку нісенітницю для газети, обурилася б, послухавши Свидових теревеньок, пошкилювала б з Найди, набралася таємничого вигляду, розмовляючи з По-лянським. Я згадую професора Ридана і нараду в митрополита з приводу полонізації галицьких шкіл... Все це Юліанові непотрібне, він пише, обклавшись брошурами.

На прощання я подарую Юліанові вовняний джемпер. Я собі гаразд не уявляю, як виглядатиме мій дарунок. Ксеня плете собі светр, лічить очка, komponує збірки. А я затіяла гру з невідомим. Петля за петлю... мабуть, мені вдасться джемпер на прощання.

— Пані Марто, ви давно вийшли заміж?

— Якщо викинути час, коли я лишалася сама, то з півроку.

— Наших хлопців забрала війна...

Гуцулочка думкує про власну долю. Овал її личка такий бездоганний і ніжний, очі такі довірливі і щирі, слова такі покірні і лагідні, що я пішла б

за сто земель шукати їй нареченого. Але тут забобонно тримаються гірського кореня. Ксеня каже, що їй доведеться вийти за хлопчиська або за вдівця. "Тільки б не дуже старий..." Батьки згорбатили в роботі, таки спромоглися на хату, а це — скарб, це найкраще віно. Настане мить, і сюди перебереться як господар дичавий підліток чи змарганий фронтами і поденням лісоруб. Якщо довго не буде дитини, гуцулка після смерку засидиться на полонині з дужим пастухом. І в цьому не буде гріха, тут це прийнято.

А що чекає мене? Я не стану затримувати Юліана.

Що ж тоді? Спливуть роки, і я колись, вийду його зустрічати в однострої червоного комісара, дякуватиму за визволення...

"Це твій син, Юліане".

Підведу до нього десятилітнього чи п'ятнадцятилітнього хлопця і буду заповідливо шукати спільних рис на обличчях.

"Це твій син..."

"Як його звати?"

"Юліан".

Тоді він повірить, що перед ним його син, і в мене затремтять руки, і в сивий, розмелений машинами порох упаде ружа.

Я не стану відраджувати. Нехай іде за Збруч. Колись ти зустрінеш, як чужого свого сина і я біля вас закам'янію як чужа, бо мені не спаде на гадку жоден рядок з Верлена — я розгублю його поезії в гіркому дожданні.

— Прочитати тобі вірша, Ксеню?

— Заспівайте. Позавчора я підслухала — ви так гарно, так прекрасно співаєте, що я в сльозах заснула.

— Послухай вірші.

Спогади сумні, спогади непрохані, Налетіли ви, мов пташки сполохані, І обсіли вмить з гомоном і гамором Серця кожну віть — а воно ж то явором Дивиться в затон жаль-ріки глибокої, Що кудись біжить у примарнім спокої...

— Гарно.

— Тобі сподобалося?

— Дуже. Але найбільше слова "жаль-ріка". Це й співати можна.

— Тобі так хочеться поспівати? Гуцулочка займається рум'янцем.

— Ні, — кажу. — Не будемо перешкоджати. Потому, Ксеню. Ввечері.

Та Юліан працював до пізньої ночі.

— Пані Марто, — стиха, з міною змовниці каже Ксе-ня. — Я хочу піти до ворожки. Я подумала, може, й вам скортить.

— Я готова пройтися з тобою, якщо це не дуже далеко, а ворожба мене не цікавить.

— То одягайтеся.

В моїй уяві зринає образ потворної гірської відьми, напівтемна печера в скелях і чаклунське багаття. У клубках диму мигає моя тінь. Моя доля, моє майбутнє. І мені стає моторошно. Невже я боюся своїх прийднів? Ні, не варто забігати вперед.

Між горами дивовижно сонячний день. Зима чиста, ніби скупана. Ми заглиблюємося у смерековий бір, але й він пронизаний срібною ясиною, аж немовби світиться. Я подумки питаю себе, чи могла б тут жили завжди, і відповідаю собі — ні, бо довкола знаки вічності, вони мене стомили б.

Одразу за бором починається хутірець. Він тихий і сонний.

— Ви на мене зачекаєте, пані Марто?

— Так, Ксеню.

— Я довго не буду.

— Вивідуй усе, що треба, про мене не турбуйся.

— А може, зайдете до хати/

— Ні, я зачекаю на вулиці.

З чепурної хатини назустріч Ксені виходить нічим не показна жіночка. З хвилину розмовляють на подвір'ї. Минувши осідок, я розчаровано озираюся: отже, тут мешкає ворожка? То, мабуть, вона зустрічала Ксеню? Гм...

Звертаю на пригірок до дівчинки у чобітках, рясній спідничці і червоному кожушку.

— Як тебе звати? — Дівча не тільки зодягнене як доросле. У нього серйозне доросле личко і дорослі очі.

— Ксеня.

— І ти Ксеня... А чому не санкуєшся, Ксеню?

— Санки зламалися.

— Татко не хоче полагодити?

— Він каже, що нові змайструє.

— Ти маєш братчиків, сестричок?

— Ще не маю...

— Мабуть, тобі дуже скучно.

— Ні, я бавлюся сама, але вліті мені таки ліпше. Вліті я плету вінки і збираю ягоди. А тепер що знайдеш у лісі? Хіба шишку... Вліті можна купатися.

— Ти ходиш до річки?

— Я загатила потік, там справжнє озеро. Це ось там, під лісом.

— Скільки тобі років?

— Та вже восьма зима.

— Ходиш до школи?

— Ні, дівчатам не треба школи. Але я вмію лічити до тисячі і навіть далі... — Я не думаю, що воно що-небудь завважило, запитливо глипнувши на мене, але в оченятах змигнули пустотливі зірочки.— А це правда, пані, що лічити можна і день, і ніч, і рік, і десять років, а кінця не буде?

— Правда, Ксеню.

— Не треба й силкуватися.

— Не треба.

Дівчинка перевела погляд на ворожчин осідок і знову підвела на мене очі.

— Ви прийшли довідатися про свою долю? До неї всі ходять. Її прозивають Зозулею. Але чоловікам вона не може сказати правду. Щоб не загубити талан, вона сидить взаперті, її на вулиці ще не виділи. А воду вона бере з копанки за хатою. Кажуть, що вона велика багачка, її дід мав повний черес гульденів. Він відвертав спливи²⁶ і блискавку. Котрогось літа грім почав збивати отари. Тоді її діда повезли в полонину і він послав грім у сигли²⁷.

— Який дужий чоловік...

— Дехто не вірив, що Зозуля має талан. Казали, що її дід наперед вичитав кожне життя і переповів Зозулі. Але старий вмер, а до Зозулі навідуються такі люди, що дід їх не міг знати, — і вона вгадує. Вона таки ворожія. Якби ще могла віщувати чоловікам, то купалася о у грошах. Добре мати Божий дар...

Книжна істота, я ніколи не мріяла про надприродні здібності. Були химерні дитячі сни, коли і казкові дні, і похмурі години перед грозою напливали звідкілясь зрап-та, та я залишалася спостерігачем, ні в чому

не беручи участі. Мабуть, я щось втратила. Розповіді про дива мене абсолютно не займали. Навіть тітчині оповіденьки про богоявлення і чудесні зцілення я сприймала як щось властиве тітчиній вдачі, не більше. Очевидно, Всевишній Творець вирішив, що мені вистачить байок у найсправжні-сінькому житті.

— Вже вертається та дівчина, що прийшла з вами.

Я бачу трохи змінену ходу, змінені Ксенині очі, усмішку і поставу голови. Ворожка, випровадивши її за двері, розтанула в темних челюстях сіней. Ксеня простує до нас на пригірок, і дівчинка каже:

— Ви не йдете до ворожки? Якщо не маєте чим заплатити, то не треба, вона й безплатно приймає.

— Бувай, маленька Ксеню, — кажу. — Швидкого тобі літа. А до ворожки я поверну іншим разом.

— Все мені вгадала, — шепоче велика Ксеня, чогось позапихавши руки за поли кожушка, мовби зогріваючи похололе серце. — Все-все. Цієї весни я вийду заміж. І не за вдівця, не за бахура, а за статечного парубка з долу. Каже — він майстровий чоловік, багато буде заробляти і в нас буде... — Ксеня, захиляючись, регоче, — аж восьмеро дітей.

До самого лісу я слухаю, що чекає молоду гуцулку, та, лиш заходимо на просіку, Ксеня на хвильку змовкає і якось турботливо лебедить:

— А про вас... Про вас сказала, що навіть якби ви під милий Біг просили — не ворожила б вам. Я допитувалася чому, та вона стиснула губи... Я зле роблю, що кажу вам про це? Дурна Орефа... її справжнє ім'я — Орефа...

— Шкода. Не потанцюю на твоєму весіллі.

— Ви таки поїдете?

"Так, — мовлю я подумки. — І хто зна..."

Землі ще цупко тримається мороз. Але сонце ходить по небу з насмішкливою звагою, мов лиш чекає призначеної години. Коли в горах закапає зі стріх, доли встигнуть очиститися від снігу, ми поїдемо. Та дерева в пониззі будуть ще голі. І нагі будуть думки.

Юліан дописує книжку. До тамтого берега він пристане з доброю приношею. А "Комуністичній бібліотеці"²⁸ я вручу кілька його брошур про імперсоціалізм. Я несамохіть прочитала зо три абзаци. Імперсоціалізм — це щось того швабського крикливого ґатунку, що волає: "Геть з плечей голови, котрі мислять життя інакше!" Юліан — це Юліан.

Розлука у моїх гадках бродить у теперішньому часі. Боже!..

— Пані Марто, а це не ваш чоловік?

Юліан. Що трапилося? Побачивши нас, не зупиняється.

— Зажди, Ксеню.

Ні, погоні немає.. Мене охоплює якась дика радість. "Погоні немає". Тепер я остаточно збагнула, що вже до смерті бачитиму довкола Юліана якісь тюремні сутінки. Він іде трохи боком, неначе пробирається крізь натовп чи між близько наставленими мурами, руки опущені вздовж тіла, мовби приковані до ніг. Він ходить з закиненою головою, ніби несе в уяві сліпучий квадратик в'язничного віконця. Що це за усмішка? Я її не розумію. Це якась зла, іронічна гримаса. А очі? Здається, цей млявий, надокучливо врівноважений здоровань раптом підписав тисячу смертних вироків... І я його до безтями кохаю. Може, стократ сильніш кохаю, що пам'ятаю його іншим.

Узявши нас із Ксенею попідруч, Юліан повертає назад.

— Я поспішав, щоб застати вас у ворожки.

— Щоб наступити долі на п'яту, Юліане?

— Ні. Розболілися зуби. Господарі мене запевнили, що Орефа вміє гамувати біль.

— То чого вертаєшся? Ходімо.

— Перетерплю. Я проковтнув шматок бджолиного клею, здається, попускає.

— Сердешний. У цих краях і дантиста, мабуть, нема.

— Звичайно. Тут хворого зуба висмикують кліщами, однаке це велика рідкість, гуцули народжуються в міцними зубами. Тьху. Аж дурійка бралася. Хоч добровільно просися в Бригідки. Там все-таки утримують стоматолога.

— Ні, Юліане. Звернися до Орефи. Ідемо. Ти з нами, Ксеню?

— Я можу піти.

— Мабуть, не треба, Ксеню. Я дорогу не забула. Ходімо, Юліане. Згадай, що попереду ніч, а зуби якраз вночі не дають спокою.

Я завважила у його очах пекучу волячу втому. "Незабаром він видихається, — подумала я, — і повністю належатиме мені. Я, безперечно, жорстока егоїстка".

— Надибало тебе зненацька...

— Як камінь з чистого неба. Напився води, злегка шпигнуло, а через кілька хвилин стала розколюватися голова, забилося серце. Старість наближається.

— Може, Орефа тобі справді зарадить. Потерпи, рідненький.

Він гірко осміхається.

— Пожалій, Мартусю, пожалій. Я почуваю себе нещасним. У ці секунди я дописував би одну дивовижну річицю. Сказати? Я почав укладати звернення до галичан з точки зору світових проблем. Видно, нас таки забув Бог, коли й недугами перешкоджає.

— А я зміркувала, що ти вже не покинеш мене.

— Так?! — він промовив це слово мимоволі, про щось думаючи. — Якщо під феєрверки конституційних свят, президентських іменин, циганських видовищ знищать мою батьківщину, а я побиватимусь світовими проблемами, то невже мене треба мати за переконаного інтернаціоналіста? Чого ти смієшся? Он що! Ти хочеш мене роздратувати, щоб я забув про біль.

— Ні, Юліаночку. Я того сміюся, що ти сердитий, як покинений стадом слоник.

— Ти мене й далі дратуватимеш?

— Ні. Вже ні. Говори, Цезарю. Ти запорпався у папери, і я тебе давно не чула. Отже, під феєрверки конституційних свят...

— Як у катівнях під тріскіт оркестрів...

— Так, Юліаночку...

— Під пропагандистський шумок з нагоди роковин...

— Так, Господарю, так.

— Під галаси вигаданого благоденства заб'ють, закатують, змерзять і вмиють руки, запльовані кров'ю...

— А ти мовчатимеш?

— Як інтернаціоналіст, я не мовчав і не збираюся мовчати.

— Дай тобі Боже довгих літ, Цезарю. Онде ворожчин осідок. Я залишуся в лісі, бо мене вже раз бачили. Ще подумують, що я стежу за хатою.

— Скажи — піддивляюся.

— Піддивляюся.

— Інтелігентка!

— Я без тебе збожеволію, — кидаю йому вслід пошепки. — Що я робитиму без тебе?! Якось ти пожартував, Господарю, що я не вмію гаразд мислити. Таки не вмію. Не вмію, Юліане.

Він озирається.

— Ти щось сказала?

Я киваю, і він дибає назад.

— Що, Мартусю?

— Ти знаєш, що я тебе дуже люблю. Мабуть, тільки моя любов допомогла мені багато чого зрозуміти в нинішньому світі. Я через неї відчула, що ми гинемо.

— Не гинемо — нас добивають.

— Нехай, це однаково. Але, Юліане! Хіба при Австрії не те саме діялося? Та якось вижили люди.

— А скільки з них здатні згадати тінь насильницької смерті?

— Небагато.

— А інші читають пожовклі календарі з горищ, і їм смокче коло печінок, що то були пишні, романтичні часи. Вони живуть і не пам'ятають мертвих. Вони живуть і не марудять собі голову, що за два сторіччя населення Галичини збільшилося на два десятки євнухів, що тут штучно обмежують зростання народу... Мабуть, на сьогодні вистачить?

— Іди лікувати зуби. *Miseriam cum aceto*²⁹.

— *Ad infinitum*³⁰.

Орефа випроводила його майже через годину, і ще на подвір'ї постояли балакаючи.

— Будь джентльменом і попроси пробачення, — я застромляю під поли його пальта закоцублі руки.—Як зуби?

— Ми хробаки...— бурмотить Юліан.

— Я коценіла, чекаючи, як вірне німе створіння.

— Так, — кидає він неуважно.

— То що ж з тобою трапилося?

— Орефа дала якогось відвару прополоскати зуби і принесла з суміжної кімнати скриньку з інструментами. Я аж здивувався: звідки це в неї? Мені привиділося, що крізь неспричинені двері на мене блимнули чийсь очі. Коли Орефа, притиснувши мене грудьми до побічної канапи, виколуплювала з дупла залишки старої пломби, я зиркнув на двері і побачив, як пропливла кудлата сива голова. Я втрачав свідомість від болю і подумав, що це мені прихимерилося. Та ось Орефа знову подалася до суміжної кімнати. Тепер я почув шепіт за дверима.

— Пане, я нічим не можу зарадити, — сказала ворожка, вернувшись.
— Зуб кришиться. Його треба вирвати, а я боюся, що не зумію це зробити. Я вже одного разу заслужила собі поганой слави. Обломила пеньок, пошкодила ясна...

Я посміхнувся і простяг руку до скриньки:

— Тоді я сам його вискуону. Орефа зачинила скриньку.

— Ні, пане. В моїй хаті прошу не робити цього.

І тут на порозі виникла сива тінь. Лице бліде, аж просвічується, очі вицвілі, чоло зіbrane в тисячу зморщок. Орефа метнулася до дверей, але було пізно.

— Я її чоловік, — мовила тінь тремтливим голосом.— Якщо ви осмілюєтеся... — він примружився і далі говорив, не зводячи очей, — то за невеличку послугу я звільню вас від мук.

— Що ти натворив! — тихо схлипнула Орефа.

— Я більше не можу, — промовив чоловік. — Це давно мусило статися.

— Що ти натворив! — повторила Орефа.

— Не стогни, я тебе не занапащу, — озвався чоловік. Він скинув замизганий півкожушок, лишився у чистій

вишиванці. Влив до мидниці трохи темної рідини з пляшечки і сполоснув руки.

— Дозволяєте? — звернувся до мене. Я мовчки кивнув.

Він капнув у чайну ложечку відвару з гострим, кислим запахом.

— Випийте. Це обезболює.

Я ковтнув і запив водою. Через мить до голови мені вдарив веселий дурман, я усміхнувся стерпними губами і став розхитувати, ніби під такт мелодії, важкою головою...

Коли Орефа подала мені загорнутий у папірець корінь зуба, я подякував, і вона розсміялася. Потому дурман відхлинув. Лишився тупий біль в челюсті і млосна порожнеча під черепом.

— Тепер оцього покуштуйте. — Я ковтнув. — Посидьте, дещо вам скажу. Через тиждень мусите прийти де мене, бо ще є надвереджений зуб, але я зараз хочу вам розповісти.

...При Австрії, він саме почав парубкувати, сюди на лови привезли представників італійської місії. Звісно, з дипломатами — їх охоронці. Підібрали кілька молодих гуцулок прислужувати, в тому числі й Супрунову сестру (прізвище його — Супрун). Після подібних okazій

гуцулки завжди народжують. Одначе Су пру нова сестричка збунтувалася, солдати гналися за нею аж до осідку. Супрун стрів їх з топірцем. Він не сказав, скількох зарубав, але з того дня довелося щезнути. Його прихистила Орефа. Таємно повінчалися, і вже тридцятий рік чоловік лиш ночами виходить подихати свіжим повітрям.

...Він випадково вгадав, що незабаром не своєю смертю вмере місцевий лісничий. Того справді скинули в прірву, бо не одному досолив до живого. Ще схожий випадок — і Орефа підохотила запертого гуцула до ворожіння. Ти, приміром, заходиш у двір. Супрун крізь щілину вдивляється в твоє обличчю, і щось йому з тої темряви видно. Орефа на хвильку-другу покидає тебе в передній кімнаті, а тоді вертається з "готовою долею".

Та ось Супруна долає втома. Він прагне вийти на світ Божий. Орефа відраджує. Австрійська імперія давно канула в Лету, та Орефа боїться за чоловіка. Він і сам боїться. Я не можу сказати, що йому побачилося крізь щілину, коли я ступив на осідок, але щось його підштовхнуло освідчитися і попросити поради.

— Я хочу здатися, — каже. Я знизую плечима.

— Кому? Австрія розпалася. Тепер в Галичині поляки.

— Полякам здамся.

— Навіщо здаватися? Виходьте зі своєї комірки і беріться за ґаздівство.

— Ні, мені треба здатися.

— Його тепер ніхто не впізнав би,— втручається Орефа. — Я можу розголосити, що привела собі чоловіка з якогось далекого хутора. Але він затявся на своєму.

— Як же так? — зітхає Супрун. — Треба здатися. — І до мене: — Скажіть, пане, а поляки мене не будуть судити?

Я, Мартусю, здається, вперше не знайшов, що відповісти людині. Справді: судитимуть чи простять? Супрун тридцять років карається і, мабуть, має надію чи припускає, що йому можна подарувати минулі гріхи. Більше того, він потребує здатися, щоб його амністували. Я розумію, що він пережив, передумав, як натерпівся. Ти, десятий, сотий здатний собі це уявити, хоч сам Супрун і не має хисту змалювати. Але він певний того, що досить покараний, а я разом з ним не певний, що так само вважатимуть польські власті. Він чекав, обнявши руками голову, що я відповім. А я промовчав. І він на моїх очах став ще більшою тінню, ніж був.

— Як же ви розійшлися?

Орефа показала Супрунові на двері до кімнатки, а мене провела до воріт і не забула нагадати, щоб навідався через тиждень. Ретельно полічила гроші... Таки зустріч... Де наш *primum mobile*?³¹ Любіть ворогів ваших!.. Шануйте *spiritus parigi*?³² нав'язаного вам щастя... Яке діло слід назвати ділом?

Мені стало прикро і смішно. До речі, смішно того, що треба ж народитися на триста літ пізніше за Хмельницького, щоб дошукуватися, в чому суть нашого існування.

— Ти не маєш що мовити на це, Мартусю?

— Маю, Юліане. Я гадаю, що кожен може вважати себе людиною тільки в тому разі, якщо переконаний: я сумлінно роблю те, на що здатний. Інакше це не люди.

— Гранично точно і безкомпромісно, — каже з гіркотою на лиці Юліан.

— Болить місце від зуба?

Він насмішкувато дивиться на мене, проте я бачу в його очах настороженість і запитання. Він, певне, не розуміє мене в цю хвилину. Не дивно. Я сама себе достеменно не розумію. Мабуть, таке буває з вагітними жінками. Мабуть, вагітним жінкам приємно, коли чоловіки категоричні, як прокурори.

Нарешті! Листи зі Львова! Мирося Коваль:

"Про мене тут страшно багато пліток, а я собі на те нічого не додаю, люблю собі чоловіка і ще якийсь час не буду ні на що зважати, сидітиму нишком у своїй норі, нехай добре показяться".

Сидітиму? Ой Мирославо! І я перше думала, що тут мені буде надзвичайно добре.

— Чуєш, Юліане, — кличу крізь відчинені двері. Він сидить за столом, але не пише і не читає. Він вибився з колії. — Чуєш, Мирося заповідає мені сидіти тут нишком і не рипатися. Велить кохати чоловічка, — я це й без наказів роблю, — а час мине — і пани Родзісад з Ренетом переказяться.

"Мої справи посуваються чудово, такий садочок росте, що аж хочеться помилуватися".

— З університетом все гаразд, Юліане.

"Правда, на вартівника напали якісь бешкетники. Він з якоюсь дівичкою ночував, але ліг спати окремо. Бешкетники вдарили сердешну дівку. Добре — не до смерті. Вартівник випалив з рушниці і одного поранив. Приятелі схопили друга на руки і втекли. Та що найдивніше — ніхто про це ні мур-мур".

— Юліане, вчинили замах на Гамільтона Полянського. Якраз у нього була коханка. Думаючи, що то він, вистрілили в дівку. Полянський поранив одного з агентів.

Юліан перейшов з ванькира до кімнати.

— І вона про це одверто пише в листі? — спитав він.

— Де ж одверто! Послухай.

— "Наш панотець сказали, що скрізь погане ставлення до діток..."
Мабуть, вона має на увазі митрополита і рідні школи.

— Цікава бабська конспірація, — зареготав Юліан. — Але ж, виходячи з цієї писанини, можна припустити будь-що.

— Треба вміти читати, пане тюремнику.

— А цей лист від кого? — показав Юліан на конверт.

— Від Найди. — Я розгорнула аркуш, розмальований величезними кривими літерами. — Котрий це за числом медовий місяць, кицю? Можна подумати, що ти спеціально відряджаєш його до теплих країв, аби надовше стало меду". Дурне, як сам Найда, — пробурмотіла я, рвучи листа.

Юліан ще секунду стоїть, чогось очікуючи. Образився, що я назвала його тюремником? Я грубіянка, як патрі-от-запертюх... Ні. Всі, всі довкола для мене існують майже абстрактно, тому я не відчуваю тонкощів характеру і натури.

Юліан тупцює до ванькира.

Ні, думаю я, це вже дає про себе знати розлука. Мене дратує розлука...

Я не дочитала Миросиного листа. У Львові і поза Львовом почалися широкі балачки про університет. Одні захоплюються і хвалять, інші вважають за краще не вдаватися в емоції. Колись бувало інакше. Якщо, наприклад, яке-небудь явище чи вчинок викликали водночас і схвалення, і огуду, то можна було сказати, що явище або вчинок мають суспільну вартість. Мабуть, нині треба орієнтуватися на добрий поговор в одних колах і примовчування в інших. Що ж? Це, можливо, ліпше, ніж чвари.

Мирослава натякає, що в російських білоемігрантських сектах ширяться переорієнтації...

Мені кортить піти з цією новиною до Юліана, одначе я боюся, що мене знову охопить роздратування: я не бачу, що він мучиться. А ми ж через тиждень-два розійдемося у різні боки. Ми розминемося. Так...

І в кінці листа: "Мій Михайло нишком ошукав мене. Мені ще хотілося походити молодичкою, тим часом чекаю (чекаємо!) нащадка".

У мене на чолі вимальовуються плями. Я щоранку ретельно затираю їх пудрою, щоб не завважив Юліан (мені чогось соромно), але вони темніють із кожним днем і господиня вже побачила, каже: "Здається, до пані летить бузько з донечкою..." З донечкою. Не з сином. Може, гуцулка розуміється на прикметах... Юліанові скажу, коли будемо прощатися. Там, на землі, де півень співає на три держави.

Юліан пише. Заховавши до сумочки Миросиного листа, виходжу надвір. Слава Богу, за час цієї втечі я хоч надивилася на залиті сонцем простори. Сьогодні сонячно з самого світання. Ліниво покапує зі стріхи, і до призьби, як кришталеві виноградні лози, намерзли крижані бурулі. Коли на них довго дивитися, вони починають відливати барвами веселки. Мені такого зроду не доводилося бачити. Справжнісіньке кришталеve

сотиво, павутина, ніби хату хтось навмисне заквітчав. На стіні застигли рожево-фіолетові зайчики. Цікаво, чи і з ялин звисають отакі стрічки? Якщо навіть є, то, мабуть, темно-зелені або й чорні на тлі темного лісу. Ні, мені вистачить і цих, довкола хати.

Чи всі вагітні жінки манірні? Я себе не впізнаю. Юліан зі мною, і мені його бракує. І до скам'яніння мене жахає, що невдовзі він піде від мене зовсім... Я тепер ні на що не здатна. Мені навіть дивно, що це я оббігала по три-чотири рази Львів, налагоджуючи зв'язки. Що це я годинами вислуховувала нудні відмовки і терпкі перестороги патріотів-запертюхів. Мені здається, що все те мені наснилося або я надто гостро уявила собі ті клопоти з розповіді про якусь незнайомку. І ця втеча мені здається сном. Навіть у поганому романі довкола цього факту наплутали б стільки всілякої всячини, що стало б читати на три ночі. А я ніби все всмоктала в себе, увібрала душею і тілом і нічого не лишається, я покину порожнє місце, де не буде й нікчемної дрібнички, зачепившись за яку, можна було б відновити в пам'яті багато прекрасних днів. Видно, така я вже. Або ж це через оте... На чолі плями...

Глава VI

Вони поїхали з гірського хутора наприкінці березня. Був неймовірно погожий день. Старий Напащук з Напа-щучкою і Ксенею одвезли їх підводою до Ворохти. Попрощалися, так і не взявши грошей з постояльців. Одначе Марта силоміць подарувала Ксені годинника (вона не хотіла вертатися згадками сюди, до гір, які дали їй стільки щастя, що воно стало видаватися майже дарунком, як гарні дні і вода з криниці).

Квитки взяли до Ходорова. Якби перепустки через Штефанівку на Буковині, що тепер належала Румунії, їх подорож до Заліщиків тривала б не більше шести годин, а звідти цілком близько до Козаччини. Але про перепустки вони й думати не сміли, тому довелося колувати через усю Галичину.

Поїзд гірськими звивинами моторно котився в доли. Юліан докінчував редагувати брошуру для "Комуністичної бібліотеки". Марта устромила очі в газету (їх Юліан купив у Ворохті цілий пакет, навіть згорнув поживклі з поштового прилавка). Читала про наступні вибори, а думала про те, щоб Бог дав найглухішу ніч, громовицю, якесь таке паскудство, яке б засліпило прикордонникам очі і накинуло нехить до пильності. Він утікає, думала вона. Ні, не втікає. Йому треба там побувати. Він повернеться з чіткішим світоглядом і більшою цілеспрямованістю. Він там перебуде якийсь час, і це краще, ніж знову одсиджувати в каталажці. Тут для профілактики його неодмінно заграбастають. Так, сказала вона собі, згадуючи, що Юліан таки не знайшов відповіді гуцулові, який тридцять літ кандіє взаперті. Так, Юліанові треба там побувати. Якби інакше все склалося, я теж подалася б за ним, хоч на це мені було б нелегко зважитися. Так, я не здужаю прийняти контрасти. Я консервативна галичанка. Побачивши, що на тому боці люди живуть по-божому, я або сконала б від жалю, або, як неосудна, добивалася б до самих верхів і водала б: "Чого чекаєте? Адже там, у нас..." Так, мені не можна відриватися від цієї біди. Тут я дома, по-домашньому мені легше багато чого стерпіти і перетерпіти, легше думати, простіше дивитися.

Юліан викинув за вікно почерканий (крамольний!) аркуш і заходився писати заново. Вітер прожогом підхопив папір, ніби квапився комусь його передати. Кому? Мені уявилося, як, ковзнувши очима по рядках, аркуш, мов повістку смерті, шпурляє геть похлипливий прохожий. Агент дефензиви в цій же ситуації каменіє і хижакувато озирається на всі боки, готовий доповісти на самого себе.

Поїзд туркотить в діл. Здалека обгинає дубовий праліс, над яким пливуть зграї чорних лелек. Юліан розповідав Марті, що це єдине місце, де гнізяться чорні лелеки. Йому не до цього, і вона не одриває його від діла. Аби лиш не забути тисову гілку з Войтула, думає вона. Гілка в Юліановій валізі. Він хоче загорнути валізу в церату, матиме опору, плівучи Дністром, і рукописи, документи не замочить. Гілку я заберу, це моя пам'ятка...

Поїзд котиться в діл.

Газета закликає осадників на східних кресах до витримки на виборах. Не піддаватися на провокації "недружніх елементів!..". Газета нападає на Мечислава Біоровського³³, навіть цитує його крамольні висловлювання в "Oblicze dnia": "Ми спостерігаємо асиміляцію і звірячу експлуатацію підкорених народів. Чи ці факти у кожного чесного поляка, що добре пам'ятає історію поділу і захвату власної країни, можуть пробуджувати інші почуття, крім живої симпатії і солідарності з усіма скривдженими і гнобленими?" Цитата видрукувана щонайдрібнішим шрифтом, та завдяки цьому і впадає у вічі. Хто асимілює? Що ви базикаєте, пане Бібровський? Газета розпинається, тлумачачи, що це бридкі вигадки і оббріхування держави.

Рядки Владислава Броневського³⁴ у чорній рамці.

Ta sama krzywda, ta sama

Idzie krzykiem na wsie i miasta³⁵.

Марта осміхається. Це оформлення не випадкове. Далі — найчорніша лайка, але завдяки виділенню на сторінці газети перегукуються грімкі гасла. Якийсь час їй приємно, потому думає: "І цей спосіб розшифрують. І за це хтось піде на каторгу. І... однаково це слова..."

Розгорнула пожовклу, витерту газету, яку Юліан узяв із прилавка. Нею виявилася "Nowa kiişga". Ні, подумала Марта. Світ рухається. "Хто не розчарований у сьогоденній Польщі? — запитував анонімний автор. — Усі — від крайньо правих аж до тих, хто у нас зветься сеймовою лівицею', — стверджують, що 'відроджена" Польща не виправдала сподівань".

І знову якусь секунду Марті було втішно, і відтак охопило роздратування упоміж з липкою незбагненою втомою. Відклавши газети, вона випросталась на дивані і вирішила заснути.

їй приснилося, що вона... заснула, у вагоні зчинився гармидер, одначе вона не змогла прокинутися, а коли розплющила очі — Юліана на місці не було, гармидер одсунувся в сусідній вагон, і Юліана вивели, не зупиняючи поїзд, вивели на тракт, уздовж якого бігла залізнична колія, і погнали, штовхаючи карабінами, в темний праліс, над котрим кружляли чорні лелеки. Вона вві сні погамувала ридання і трималася цілком мужньо. Навіть подумала: "Терпи, молодице. Вони не дочекаються бачити твої сльози". Вві сні спіймала себе на тому, що таке вже з нею було, і подумала: "Хіба я винна, що все повторюється?" її розбудив Юліан.

— Що з тобою, серденько? — мовив він з тривогою в голосі. — Дивися, як ти собі губи понатискала. — Він вийняв з її сумочки і подав дзеркальце. Його очі були наповнені болючим смутком. Він сказав після паузи: — Зі мною бувало в тюрмі... Я навчився вві сні командувати собі: "Прокинься!", і все одразу займало законне місце.

Вона закивала головою, мовби кажучи: "Так, я постараюся, будь певний..." І винувата усмішка, і мимовільний рух руки до зачіски... Вона не завважила, що Юліан побачив плями на її чолі.

Поїзд прогуркотів через місток і якийсь час ішов уздовж річки. Гори скидали в діл жовтувату спінену лаву. Подекуди вона зализувала обнесені воринням городи, де-не-де виривалася з річища, текла між поодинокі осідки і верталася назад сита, чорна, несучи віхті потемнілого сіна, гілляки, собачі буди, штахети. Далина вочевидь розширювалася. У поблискуючих калюжах купалися вже зелені, вбрані в листячко, кущі верболозу. Юліан задумливо дивився у вікно.

— Рання весна, — сказав він, мовби одганяючи якісь надокучливі гадки.

На зупинці до вагона всіла група мандрівних артистів. Вони мали на собі блаженку гуцульську ношу, одначе трималися з гідністю. Порозсідавшись на диванах, одні заходилися грати в карти, інші про

щось стиха перемовлялися, їм бракувало непосидючості і веселощів. Марта вдивлялася в невиспані і неголені з дороги обличчя і думала: "Вони теж позначені. Вони теж трагічні".

Може, це були співаки із знаменитого театру Гната Хоткевича, що розпався під ударами злигоднів? Комедіанти і трагіки, котрі на інші часи дивували б витончену публіку/ "Світ грає, світ лицедіє..." Ні, він мавпує і конає.

Сивоусий бродяга дістав з торбини пляшку і посріблену мильницю. Похмелившись, оддав пляшку сусідові. Ну ось! Такі ми. Як засядем, браття, біля чари!..

І сивоусий, і кілька його колег через хвилину ожили, загомоніли про політику, така з них перла войовнича звага, що кортіло сказати: "Чим не козарлюги!"

Між артистами була дівчина. Надзвичайно мила. Вона також самозабутньо ковтнула оковитої, а внезабарі самозабутньо заспівала:

Усі гори зеленіють, Тільки одна гора чорна...

її спів нагадував дитяче ридання. Трохи наївна, але така пекуча розпука, що краялося серце.

— Не дери горло, Оксано! — прикрикнув на неї сивоусий.

Дівчина махнула рукою, мовляв, пропади все пропадом.

Ой кажусь люди, Що він не п'с, А він із корчми Щодня іде...

До неї підсів хлопчик років тринадцяти. Як побите завірюхою пташатко, підтягнув, затьохкав — і аж ніби роз-виднілося довкола від

того соловйового щебету. Мабуть, то був братик співачки. Обнявши його за плечі, вона зраділо перегулькнула:

Мала мати одну дочку Та й купала у медочку. Та й купала-поливала, Щастя-долі не вгадала...

Юліан, примруживши очі і осміхаючись, прислухався до балачки. Мандрівним акторам потепліла кров, і сиво-усий взяв на себе роль диригента...

— Закінчуй, Петре,— гукнув він, щоб пересинити трагічну співачку. — Ось Михайло проситься. Михайло має щось сказати.

— А я хочу сказати, що буду вчити дітей польської мови, — пробубонів худорлявий, змарганий чоловічок, котрого сивоусий назвав Михайлом.

— Ти добре подумав? — з глумом запитав сивоусий. Чоловічок кивнув, та раптом вмовкла співачка, ніхто

не одзивався і, видно відчувши себе в центрі уваги, він понуро додав:

— А що робити? Може, під чуже слово вернеться доля? Ви ж самі казали, — звернувся він до сивоусого, — що вчені капітулюють, письменники, то я, задрипаний музика?..— Він завовтузився, ніби його сонного прикували до галери і, розбудивши, тицьнули в руки держак весла. — Що робити? — запитав він ще раз і зітхнув. — Одне — молоти язиком, а друге — перти плуга. Аоо, може, щось порадьте, як вмієте.

На лиці сивоусого заграли жовна, та через хвилю, усміхнувшись, він поклав Михайлові руку на плече.

— Ти чув коли-небудь баєчку про двох жабенят?

— Мені баєчки остогидли, — огризнувся Михайло. — Баєчки довкола. Баєчка — демократія, баєчка — добробут, баєчка — історія, баєчка — честь, баєчка — народ.

— А ти послухай, — наполягав сивоусий.

— Одчепіться, Шилюк.

— А ти послухай. Двоє жабенят упали в глечик зі сметаною. Борсалися, борсалися — не виберуться. Одне жабеня й каже: "Лягаю на дно, буду чекати смерті". — "Не дурій, — квакає друге жабеня. — Поборсайся іще, може, нам Бог допоможе". — "Може" широке і глибоке. Як собі хочеш, я іду на дно". І одне жабеня невдовзі сколіло, друге смикається, брикається, вже й не тямить нічого, а друге лапками пручається, пнеться вгору. І що ти думаєш? Збило, капосне, грудочку масла, оперлося, віддихалося, ще попрацювало лапками — ще сплила грудочка масла, тоді жабеня — скіць з глечика. Якби, панове, встали з могил наші великі люди, наші пророки, то, глянувши довкола, спитали: "Ви ще є?" Нас і турчили, і онімечували, і полонізували, та байструки, що переличковувалися на чужинецький лад, поздихали, а народ є. Народ є, Михаїле, і буде.

Юліан підморгнув Марті, мовляв: "А старий таки козак".

— Були герої, що йшли од відчаю на смерть. Були бле-котники, що підспівували ворогам, думаючи, що треба берегти вухо, бо дзбан розіб'ється. Були смердюхи, що вибріхували, добріхували і перебріхували історію, а правда як була одна, так одна й лишилася: наше вічне життя — наша вічна любов і ненависть. Наше вічне життя — наша вічна непокора. Звичайно, якщо тобі здається, що твої перехрещені діти зазнають гаразду, то перехрещуй, я тебе не стримую.

— Лиш не чубтеся, — цілком серйозно застерегла співачка.

Юліан з Мартою презирнулися, і Марта подумала: "Так, я не помилилася, припустивши, що це недобитки з Хоткевичевого театру. Та Боженьку!.. Які вони нещасні..."

У Коломиї артисти висіли з поїзда. Худорлявий, змар-ганий чоловічок, якого називали Михайлом, вирішив їхати далі. Він ішов до виходу останній, несподівано шпурнув футляр зі скрипкою на диван і, сівши, оперся на столик і опустив на руки голову. Може, ховав прикру сльозу, може, проклинав себе заради ліпшої долі для своїх дітей...

Юліан промовив у задумі:

— Цей Шилюк має рацію. Хіба нас не подибувало відчуття остаточної катастрофи?

— А ти звернув увагу, — озвалася Марта, — як він поглядав у наш бік. Мабуть, він і нам адресував благородний гнів.

— То завжди так: як густо, то й копно. Не одягтися ж мені в лахміття, щоб показати, що я люблю батьківщину.

— Можливо, він прийняв нас за польських туристів г

— Не будь наївною: це — мандрівні артисти! Швидше за все він зміркував, що ми — книжники, засниділі шкідники, злочинність існування яких полягає в тому, що вони існують, що їм дозволяють жити, аби нищити інших... Ну що ж! — додав він після паузи.— Довелося побувати в шкурі безталанного перевертня. Я відчув пекучий погляд цього старого. Мабуть, треба володіти цинізмом бандита, щоб почуватися спокійно в атмосфері подібного осуду.

— Перевертні перебувають в іншому вимірі, Юліаноч-ку. Вони витворили ідею доцільності свого існування, ліба Свид, Грушевич, Ганиш не вважають себе месіями? Повсюда-Завадович зробив спробу врятувати

каторжника Прокопа Повсюду. Цього йому вистачить, щоо хизуватися і шанувати себе весь свій вік. Цим вчинком він виправдає себе за наймерзеннішу авантюру. — Марта зітхнула. — О, я їх знаю!.. Та чого вимагати від них, Юліане? Адже і "патріоти" зліплені з тої самої глини. Вони діють тими ж методами, такі ж brutальні і невмолимі. Будь певний: і перші, і другі пишаються тим фактом, що в Галичині засновано підпільний університет. Але і перші, і другі перемивають нам кісточки, вишуковують вади і помилки. "Знаєте, Цезар страждає через надмірну само-певність". — "Та він, кажуть, непоправно легковажний". — "Так. І зарозумілий". — "А ця дівиця? Святі діла треба чинити в святій чистоті". — "На щастя, через збіг обставин вони самоусунулися од відання університетом". — "Мабуть, є сенс забути деякі деталі з історії виникнення університету". — "Гм-м..." — "Еге ж, еге ж".

Озувши туфлі, Марта стала поряд з Юліаном, що дивився у вікно.

— Ти мене слухаєш, Цезарю? — спитала вона.

— Слухаю.

— І чого ти такий розчулено замріяний?

— Мені, Мартусю, байдуже, що про мене патякають.

— Чи ти вже часом не на тому боці?

— Ні, я з тобою.

— Ти не хочеш вернутися в гори? Юліан осміхнувся.

— Не хочеш, Цезарю? Він зітхнув.

— Ми туди ще навідаємося, правда?

— Обов'язково. Я подумав, що тобі слід було залишитися в Налащуків.

— Але ж я прагну стати вчителькою. Коли я стомлюся або коли треба буде зчезнути, я поїду в гори. В усякому разі, якщо не знайдеш мене у Львові, шукай там.

— Я написав до всіх видавництв, з котрими підтримую зв'язки, щоб гонорар пересилали на твоє прізвище до "Селянського банку"...

— Дякую, Юліане.

На мить Марті здалося, що він щось знає, і їй приємно було, що він починає турбуватися про неї, та, зашарівшись, вона прогнала спокусливі гадки і мовила:

— Я постараюся не торкати ці гроші, бо вони тобі знадобляться, але... на всякий випадок... це добре, дякую.

У Ходорові до Юліана і Марти "прилип" агент секретної служби. Зачувши, що двоє гарно зодягнутих інтелігентних людей розмовляють по-українському, він, певно, вирішив, що принаймні нічого не втратить, самочинно взявшись поспостерігати за ними.

— Мені так хотілося, щоб то була Доранта, — процитувала Марта по-французькому із "Гри кохання й випадку".

— *Ce pauvre monsieur*³⁶, — презирливо кинув позад себе Юліан. — *Salaud*³⁷.

— *Ta gueule!*³⁸ — гаркнув агент. Постоявши у ваганні, сплюнув і пробурмотів: — *Zut alors*³⁹.

—Allez vous —en40, — просичав Юліан з якоюсь неосудною відчайдушністю.

Агент вражено витріщився на цю дивну пару, мимовільним рухом сягнув по цигарку, ще раз сплюнув, та не посмів іти слідом.

— Я переконався, що їм треба давати одкоша, — сказав Юліан, коли агент подався геть.

— Ох, як ти мене перелякав, чоловіче добрий! — майже простогнала Марта. — А він, бач, знає французьку.

— Наволоч проклята.

— Ходімо, Юліане. Ходімо. Облиш це.

— Merde...41

— Та що таке з тобою, Цезарю! До того ж ти ніби скористався з висновків Ліхтенберга про французькі лайки.

Юліан промовчав, тоді сказав:

— Але ж цього сучого сина не посилали за нами! Крім того... мене дратує неминучість моїх подальших вчинків.

— Хіба тобі вперше діяти за планом?

— Тепер це дратує.

— Візьми себе в руки, бо то погана прикмета.

— Я знаю, Мартусю. Мене ніколи не стомлювала заздалегідь складена програма. Мабуть, ти до речі згадала Ліхтенберга. Він писав: "Я вважаю, що джерело більшості людських бід полягає в пасивності і м'якотілості". А від продовження цієї думки мені не раз ставало моторошно. "Нація, найбільш здатна до напруги сил, завжди була і найбільш вільною, і найбільш щасливою". Цікаво, що Ліхтенберг схильний був розглядати як взірць розбеще-но-вируючу Францію, а про своїх співвітчизників говорив: "Скажіть, чи є на світі така країна, крім Німеччини, де навчаються дерти носа раніше, ніж його прочищати?"

Марта в душі посміхнулася. Усі Юліанові клопоти, весь смисл його турбот можна зрозуміти із двох-трьох реплік. Але для людини, яка не поділяє його занепокоєнь, він лишається незбагненим і навіть смішним. І Марті він довгий час здавався смішним...

"Я була дівчиськом, — подумала вона. — Де я могла сприйняти життя як величезний клубок цілком конкретних протиріч! Од нього на мене віяло таємничістю. Юліанові категоричні висновки я вважала святенництвом. А помимо цього... Хіба можна найменшу дрібницю пов'язувати з великою політикою і перетворюватися зі звичайної людини (у цій звичайності скільки романтичного і привабливого!) на політичний сухарик, якусь штучну, начинену сентенціями істоту?! Тим часом, якщо мавпування має довести світ до трагедії,— чорний злочин ховатися в панцирі патріархального простачка. Свид добре сказав: "Пересічна людина покликана до історичних справ". Це законне становище людини в нинішньому житті. Якщо пересічна людина не посяде його з ніяковості, незвичності чи пасивності, світ докотиться до поганого".

Тепер Марті досить було Юліанового півслова, щоб відчути його настрій, уловити тему розмислів. Мовби зайвий раз пересвідчуючись у цьому, вона без будь-якого переходу сказала:

— Я десь читала, Юліане, що людина, яка пробувала накласти на себе руки, вдруге цього не зробить. А чому покоління, що трагічно втратило батьків, повторює ті ж самі помилки?

— До нещастя доріг багато, а від нещастя і стежки нема. Нові покоління прагнуть звільнитися як від спогадів про нещастя, так і від усвідомлення тої рокової обставини, що з нього нема виходу.

— А дороги, які до нього ведуть, залишаються?

— І чимдалі їх стає все більше.

— Значить, історія не вчить.

— На жаль, не в тих масштабах. Життя ускладнюється, моральні вартості знецінюються, тут, аби не впасти духом, не розчаруватися, потрібна залізна воля.

— І віра в людину.

— Це само собою розуміється. Скільки, наприклад, мовлено і писано про те, що українці — недержавний від природи народ. А він же створив її — радянську державу. Якби зібрати все те скигління і самобичування і запустити в пропагандистську машину, скажімо, в Німеччині чи Франції, то, я гадаю, через певний час можна розхитати і ці цілком сформовані і дозрілі нації... Озирнися — не вернувся той тип?

— Ні.

— Ганьба.

— Це ознака їх недолугості.

— Але ми од цього не піднімаємося на силі.

— Та й падати далі нікуди. Юліан осміхнувся.

— Чудова філософія. Не той герой, що поборов, а той, що викрутився.

Юліан вирішив, що їхати до Заліщиків, одразу в прикордонну зону, небезпечно, і купив квитки до Іване-Пустого. Тернопільський поїзд стояв у Ходорові майже годину, та посадку оголошували тільки за п'ятнадцять хвилин до відходу. Марта вблагала провідника, щоб впустив їх з Юліаном до вагона.

— Треба написати до Миросі, — сказала вона в купе. — Я зачула — залізничники чекають кур'єрського на Львів. Лист ще сьогодні трапить до Миросиних рук.

— А відповідь? — запитав Юліан.

— Мирося — поетеса, але дуже пунктуальна дівчина. Відповідь ми одержимо найдалі через три дні.

— Цікаво, якими засобами конспірації ти скористаєшся тепер.

— Ти хочеш мені нагадати, щоб я була обережною? Будь ласка. Лист до Мирослави я пишу від імені шанувальниці "Народу і долі" Ганни Скорик і адресую до редакції. У марпицях ви пильні, пане професійний... А значного недобачаєте.

— Чого саме?

— Я тобі не подарую сутички з агентом.

— Пиши, пиши,— посміхнувся Юліан. Та через мить спитав: — А як ти збираєшся вручити мої статті?

— Це вже моє діло. По-перше, я особисто їх не вручатиму. По-друге, вони ні в якому разі не запатарайкаються.

— Аз приводу організації рідної школи ми ще побалакаємо?

Марта поклала на столик олівець.

— Юліане! Чи не зарано ці останні напучення?

— Даруй, я не знаю, чим себе зайняти.

Марта подала йому забуту кимось "Му\$1 гоґотісги".

— ХТО така Ганна Скорик, Мартусю?

— Безробітна вчителька з Козаччини. Ми познайомилися в поїзді.

— Я ж то подумав: невже сітка її людей сягнула так далеко?

— Читай газету, не шкилюй.

— Ти вже закінчуєш?

— Так. Ось і кур'єрський.

Марта надписала адресу і вийшла з купе. Коли вона вернулась, Юліан перекладав речі у валізі.

— Облиш, Цезарю.

— Тоді говори що-небудь.

— Тута, Юліане?

— Стискається серце.

— А мені знову стає порожньо, Юліаночку, — Марта притулилася щокою до його грудей.

До Іване-Пустого поїзд прибув перед світанком. Локомотив одвели до водокачки, стихло. Юліан з Мартою оглянулися на два опустілі вагони біля роз'їзду. Чогось Марті згадалася стара, сповнена болю і сліз пісенька.

Наїхали малярі Із чужої сторони, Змалювали неньку На білій стіні.

Марта про себе, не пускаючи Юліанову руку, повторила мотив раз, другий і тихесенько проспівала: "Наїхали малярі..."

— Не малювали вони її, — сказав Юліан. — Не малювали, моя сердешна гілко. Вони її вигнали, викурили і сіли за її стіл, за її хліб. Чула, як лисиці виселяють борсуків? Підкидають охайним борсукам червивудохлятину, сміття і власні нечистоти. Борсуки щоденно очищають нору і підступи, та зрештою покидають оселю. Тоді лисиця розводить там потомство.

— Ходімо до Мельниці пішки, — мовила Марта. — Може, напитаємо візника.

Уздовж тракту молодим листом шуміли тополі. З видолінків, що скочувалися до Дністра, плив туман.

— Зійшло сонце.

— Дивись хоч тепер на мене, — сказав Юліан. — Не минай очима.

— Дивлюся, Юліане.

Вона поклала йому руки на рамена і розглядала зблизька, поводячи зіницями і ворущачи губами, мов перед нею був виконаний геніальним майстром портрет, а сама вона була мрійливим неуком.

— Дивлюся, дивлюся, Юліане...

— Ходімо, гілко. Як це мені раніше не спало до голови називати тебе гілкою!

— Ти ж сухар, Юліане. Тюремний сухар.

— Ходімо....

— Признайся. Чого ти напав на фраера з дефензиви?

— Я напав?

— Ну, словом, ти був необачний.

— У мені озвався джентльмен, що супроводжує даму.

— Не ризикуй, Юліане. Я дуже прошу тебе. Добре?

— Так, гілко.

— Тепер ходімо.

Сонце розливало своє проміння. В одному місці розплавлено зблиснув Дністер. По той бік ріки над пралісами білим сяйвом палахкотіла одинока хмарина. Повітря було напоєне свіжим, як вода, запахом озимини.

— Аж не віриться, що ще вчора ми могли бавитися в сніжки.

— Це найпівденніший пункт Галичини.

— Дивися: онде смуга сірих скель. Мабуть, там Збруч.

— І кордон.

— Із обох боків націлені жерла кулеметів.

— Не тільки...

— І заслони з колючого дроту...

— І траншеї, і секрети, і безконечні гони розпушеної ріллі, якій не дозволено родити.

— Юліане, навіщо тебе посилають туди?

— Треба, гілко.

Увечері того ж дня Ганна Скорик заховала їх на горищі, повідомивши, що на кордоні вкрай неспокійно: повелося, що майже кожної ночі хтось пробує перепливати або Збруч, або ж Дністер, варто зчинитися метушні з одного боку— і починається перехресна стрілянина.

Тільки через тиждень, глупої негоди, Ганна Скорик, Юліан і Марта пливуном у ярузі сповзли до Дністра. Юліан пригорнув Марту до грудей, і його поглинув морок. Минуло не менше як чотири години. Нарешті Ганна Скорик прошепотіла, торкаючись Мартиної руки:

— Щасливо. Він уже там.

На сході затлілась фіолетова смужка.

— Він уже там, — повторила Ганна Скорик. — Ви добре придумали: щоб він минув з течією це страшне місце. Всі чогось намагаються щонайшвидше дістатися до протилежного берега. А тут так густо розставлені кулемети, що вода в річці закипає від куль, як у казані. Майже всі гинуть...

Вони вернулися додому мокрі до ниточки. Ганна Скорик дала Марті рясну спідницю і блузочку. Пильне око старої діви осміхнено общувало Марту зусібіч у сільській ноші. Тоді його пронизала іскра здивування.

— Лишилася, сердешна, з надією, — промовила тихо.

— Дамо собі раду, — відказала Марта.

— Ляжете спати, пані Марто?

— Ой ні. Сьогодні мені не до сну.

— Я теж не склеплю повік. Коли добре розвидниться, тоді, мабуть, долатиме дрімота. То ви з часу нашої зустрічі не були у Львові?

— І поки що мені туди нема дороги.

— Перебудете в нас. Я вас назову родичкою — ніхто й не допитуватиметься. Ми тут досі "львів'яни", і про наш родовід нічого не знають.

— Я хотіла б не просто перечекати місяць-другий, — сказала Марта.
— Скажіть, як ставляться на заставі до місцевого священика?

— Аж надто прихильно.

— А як лагодяться з війтом?

— Це одна компанія, пані Марто.

— У мене є план, котрий і вас, певне, зацікавить. За інших обставин я не звернулася б по допомогу до церковників, — сказала Марта. — Однак захід вартий приниження.

Вона докладно розповіла Ганні Скорик про свої наміри. За її затию з ентузіазмом ухопився й Іаннин батько.

Марта Чорнеза мала достатні підстави вважати себе офіційно реабілітованою і могла на літо поїхати до Львова. На новий навчальний рік Скорики забезпечили їй помешкання, вона спакувала речі. Увечері перед днем від'їзду вона сказала Ганні:

— Трішки пройдуся.

— Мені можна з вами? — спитала Ганна Скорик.

— Воля ваша,— відповіла Марта. — Але я ненадовго. Ганна Скорик вирішила, що Марта хоче посидіти в самотині на кручах.

Скорики чекали її до пізньої години, тому, переполошені, розбудивши сусідів, подалися на розшуки, але намарне, Марта пропала, пропала безвісти.

Вона почула позад себе чийсь кроки. Смерклося. Марта подумала, що то Ганна Скорик.

— Вітаю вас, — сказав Ренет. — Нарешті зустрілися. З одного боку темним піднебінням зіяла безодня, з другого — стежку заступив офіцер секретної служби.

— Чого ви не відповідаєте на привітання? — він посвітив їй в обличчя ліхтариком. — Я прибув сюди тільки з обов'язку. Я хочу скласти шану вашим авантюристичним здібностям. У вас винятковий хист. З вашим коханчиком нема мороки: на місяць до Бригідок — тиждень волі і так далі... Як вам вдається вплутувати в авантюри цілком невинних з огляду державної безпеки громадян? У Львові і навіть у Варшаві досі не ймуть віри, що саме ви, чортик у спідниці, завдаєте поважним інституціям стільки кло-потів. А де Цезар, пані Марто?

— Його немає.

— Знаю!

— Він для вас недосяжний.

— Розумію. З ним, звичайно, треба було покінчити. На жаль, до моїх слів не завжди прислухаються. Родзісад, наприклад, гадає, що наївні марксисты (мабуть, ви не заперечуватимете, що Цезар — наївний марксист?) — цілком допустиме зло, на якому наші люди роблять кар'єру.

— Навіщо ці балачки? Ви прибули арештувати мене?

— Так, ходімо. Можете ступати поряд. З Цезарем, безперечно, треба було покінчити. Він не наївний. Він на тому боці?

— Не знаю.

— Тепер постіймо. Тепер ви не кинетеся зі скелі.

— Мені відома глибина вашої підлості. Проте я не стрибнула б у провалля.

— Ти, може, зажадаєш політичного процесу? Ти надієшся на розголос, на суди і пересуди, на організацію міжнародного захисту? Ах ти ж шльондро хамська!.. — Він ударив її в обличчя.

Марта впала. Заледве звівшись, вона немовби спіткнулася на високому незнайомому порозі, втратила рівновагу і, не встигнувши нічого подумати, захлинулась приглушеним стогоном.

її покинули на кручі над Дністром. Серед ночі опритомнівши, вона сповзла у яр, яким колись проводжала Юліана. Ріка ласкаво обмила її тіло і поволі однесла за викрут. Марта відчула усім єством пружний струмись, який волік її навперекіс долини.

— Будьте прокляті!..

Вона чула, як з усіх трьох боків залементували постріли, її ноги пошморгом тягнулися по дну, билися об каменяччя.

"Побавтеся, хлопці..."

Раптом вона побачила фіолетову смужку неба. Мабуть, благословилося на день.

— Мамо, ти скоро вернешся, правда? — запитала Олеся.

Марта розплющила очі й побачила над собою стурбовані обличчя. Мирося Коваль, Михайло, Найда, Тодосій Сліпчук, Марселла.

— Погано, Мартусю... Хтось сказав:

— То ніби повелося на такі випадки.

— Ні, — мовила Марта. — Це довга, стара, сива, зморшкувата кривда.

Уже був день. Батько набив кілків уздовж бетонної межі і мережив сіть з колючого дроту.

— Хіба ж ти не бачиш,— казав він до мами,— що я із шкури пнуся, аби гарно прийняти любу доню? Я нині добрий і веселий, ще ніколи стільки не жартував...

"Чого я така? Видно, нещаслива. І весь рід не буде мати через мене гаразду".

Усмішка розплилася по всьому обличчю, Юліан тер груди, шкіра спалахнула і набрякла. "Спека, може, ще більша, томить спрага..."

...Дерева застигли в непорушному мовчанні. Марта впала в липку перину папороті, і Юліан цілував її мокрими солонуватими губами, гарячий віддих обпікав її шию, вона знемагала і майже непритомніла.

Хтось сказав:

— Ви осліпли. Навіщо брешете, адже неволя не така!

"Де їх, отаких, викопують? — подумала Марта. — Підборіддя — наче мур, а чола — смужечка".

— Яюсь вертаюся з ярмарку, — сказала Марселла, — під стіною королівського арсеналу приперли сидячого, з таблицею на грудях, скривавленого, забитого хлопця...

Сонце стало хилитися до заходу. Марта розгорнула наповнений млосним жаром намет. Вода у відрі, де стояла банка з молоком, була ще свіжа, недавно з криниці.

— Ой, яке ж студене і пахуче!

Вона пила молоко просто з банки, тому передала Юліанові.

...Злегка дзенькнули келехи. Юліан тричі поцілував Марту в уста.

Стріляли з трьох берегів.

Марта кинула в отвір гроно калини, обв'язане барвінком і блакитною стрічкою.

Заквітчай собі, Олесю, темні мури. А це — тернові ягідки для ліку років...

— Будьте прокляті! Півні мовчали!

Коли Марта пила вино, слух її уловив далекий гомін розмови. Вона прислухалась. Голубів вечір. Опускалася ніч. Мовби прохаючи захисту, Марта торкнулася Юліа-нової руки:

— Мені чогось ментрежно на серці, — тихо мовила вона.

— Світ зайнятий власними справами, — заспокоїв її Юліан.

її виловив буковинський селянин, який ловив рибу. Жінки вернули її до життя, та вона більше не звелась на ноги. Через деякий час на польський бік з контрабандистами був переданий лист до Найді. Захар виклопотав закордонну візу й приїхав на Буковину. Він ледве впізнав Марту. А коли посутеніло в хаті, упевнившись, що Марта спокійна, несміло зізнався:

— Ти здогадуєшся, що я тебе невимовно люблю?

— Замовч і не смій про це думати, Захаре.

Найда сумовито похитав головою. У його уяві зринув образ колишньої Марти Чорнези, і в присмерку до розриву серця хотілося ще раз повторити:

— Люблю!

Але він не посмів нічого сказати, лиш поклав на скриню вимінняні на золоті румунські леї й, мовчки прощаючись, погладив майже холодну Мартину руку.

Звістка про те, що вона вмерла, наздогнала його в день прибуття до Львова. Він продовжив візу й рушив назад. Та, коли приїхав, Марту вже схоронили. Йому сказали: "Вмерла після пологів, ніби розрахувала кожную хвилю свого життя. Дівчатко свіже, повненьке, здорове..."

Після лютих поневірянь (румунський уряд довго відмовлявся видати за межі королівства прибулудну безіменну громадянку) Найда вивіз дівчинку до Галичини.

Примітки

До роману "Полтва"

1 С. Круликовський—член Центрального Комітету Комуністичної партії Східної Галичини, активний діяч Комуністичної партії Західної України, який з перервами просидів більше десяти років у камерах смертників по тюрмах і концентраційних таборах Польщі. (Тут і далі примітки автора).

2 Григорій Михаць — один з керівників дрогобицького збройного повстання у квітні 1919р. Розгромивши військовий гарнізон, встановив у місті радянську владу. Повстання було придушено силами ЗУНР.

3 Галицький організаційний комітет комуністів-галичан.

4 Нот пані хоче? Скільки пані дасть? (Польськ.).

5 Один народ, один вождь! (Нім.).

6 Галлер — командувач польськими окупаційними військами.

7 Українські січові стрільці (УСС) — військові підрозділи, створені в 1914р. командуванням австро-угорської армії (як і так звані гуцульські легіони). Формувалися в основному із членів українських патріотичних організацій "Січ", "Сокіл", "Пласт", студентської молоді і селянства.

8 Яка дівчина! (Польськ.).

9 Прив'язати до хреста чортицю! (Польськ.).

10 "Рідна школа "—культурно-освітня організація, заснована в 1881 р. Виходив двотижневик з такою ж назвою.

11 Товариство білоруської школи — культурно-освітня організація трудящих Західної Білорусії. Виникла в 1921 р. Об'єднувала до 20 тисяч членів. Вела боротьбу за створення шкіл, читалень, народних клубів, за поширення газет. Правителі Польщі всіляко гальмували активність товариства, арештовували його активістів, а в 1927 р. заборонили.

12 Хаме! (Польськ.).

13 ППС — польська партія соціалістів. Ендеки — члени національно-демократичної партії, що захищала інтереси буржуазії і поміщиків. Х'ЄН (Християнський союз національної єдності) — контрреволюційний блок буржуазних партій.

14 Петрушевич — президент Західноукраїнської Республіки, проводив політику загравання з польськими окупаційними властями, не визнавав більшовизм як політичну течію.

15 Таємний український університет був створений у Львові 1921 року представниками демократичної української культури. На трьох факультетах — юридичному, філософському і медичному — навчалось до 1500 студентів. Ректором університету був обраний відомий літературознавець і поет В. Щурат. Університет існував на кошти добровільних пожертвувань. До викладання залучалися відомі на той час українські вчені, лікарі-практики, адвокати, вчителі. У зв'язку з відсутністю постійного приміщення й з метою конспірації заняття відбувалися в різних місцях, часто на приватних квартирах. Через арешти, конфіскації, цькування польської преси й жандармерії в 1925 р. університет припинив існування.

16 Йдеться про так звану Українську військову організацію (УВО), створену в Західній Україні 1920 року з колишніх офіцерів петлюрівської й Української галицької армії для боротьби проти радянської влади.

17 Наукове товариство у Львові. Мало власні видання, в окремі періоди у його діяльності брали участь І. Франко, В. Гнатюк, О. Маковей, М. Павлик.

18 Івахов — комісар львівської поліції, організатор заходів, унаслідок яких 30 жовтня 1921 р. був заарештований весь склад конференції Комуністичної партії Східної Галичини, виступав одним із головних свідків на суді над комуністами.

19 Статті, успадковані панською Польщею від монархічного режиму. Перша передбачає смертну кару за зраду інтересів держави, друга — за намагання відірвати й прилучити до іншої країни частину території.

20 Чого ти дивишся на неї? (Фр.).

21 Речі мають міру (лат.).

22 Істина у вині (лат.).

23 Пан має польську мову! (Польськ.).

24 Будеш поріzana на шматочки! (Польськ.).

25 Івашкевич — командуючий Варшавським генеральним округом, колишній царський генерал.

26 Спливи — гірські зливи.

27 Сигли — лісові нетрі.

28 Політичне підпільне видавництво Компартії Західної України.

29 Біда, ще й з кількою (лат.).

30 Без кінця і краю. До безкінечності (лат.).

31 Первісний рух (лат.).

32 Паперовий дух (лат.).

33 Мечислав Бібровський— прогресивний польський діяч, згодом редактор часопису МОДРу (Міжнародна організація друзів Росії).

34 Владислав Бронсвський — польський поет.

35 Та сама кривда, та сама Лине з криком в села й міста.

36 Бідний пан (фр.).

37 Задрипанець (фр.).

38 Заткни пельку! (Фр.).

39 До біса все (фр.).

40 Забирайся геть (фр.).

41 Лайно (фр.).